

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Γ. ΝΤΑΛΙΑΝΗ

**ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ
ΒΟΥΛΓΑΡΗ: Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

**ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ
ΒΟΥΛΓΑΡΗ: Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Γ. ΝΤΑΛΙΑΝΗ

**ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ
ΒΟΥΛΓΑΡΗ: Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Πέτσιος Κωνσταντίνος**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. **Λεοντσίνη Ελένη**, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Σολωμού - Παπανικολάου Βασιλική**, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)

Ἡ ἔγκριστις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

*Στην αγαπημένη μου γιαγιά,
Θάλεια*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ*	5

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΚΗ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

1.1 Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806)	12
1.2 Κοινωνικό και φιλοσοφικό πλαίσιο (17ος - 18ος αιώνας).....	17
1.3 IV «Εισαγωγικαὶ Προδιατριβαὶ» και <i>Λογική</i>	21
1.4 Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία	32
1.4.1 Άνθρωπος: σύζευξη ψυχῆς και σώματος. Το σώμα ως φθαρτό στοιχείο και πηγή πλάνης κατά την γνωστική διαδικασία.....	33
1.4.2 Η πλατωνική και η αριστοτελική θεώρηση του ανθρώπου και της δυνατότητας κατάκτησης της γνώσης.....	36
1.4.3 Η ιπποκρατική θεώρηση του σώματος και οι κατά Γαληνόν απόψεις περί αυτού	43
1.4.4 Γνωσιολογία και νεοελληνικός Διαφωτισμός.....	44

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΗ ΛΟΓΙΚΗ

2.1 Η παρουσία του Ιπποκράτη στη Λογική	48
2.1.1 <i>Περὶ ὑδάτων, καὶ ὥρων κράσεως σύγγραμμα</i>	52
2.1.2 <i>Ἀφορισμοί</i> : μια πραγματεία γενικού περιεχομένου.....	59
2.2 Γαληνός και Ιπποκράτης.....	66

2.3 Η παρουσία του Γαληνού στη Λογική.....	69
2.3.1 Πρὸς Πατρόφιλον Περὶ συστάσεως Ἰατρικῆς.....	70
2.3.2 Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν	73
2.3.3 Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται.....	75
2.3.4 Παραφράστου τοῦ Μηνοδότου Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας..	77
2.3.5 Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος	78
2.3.6 Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις	80
2.3.7 Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως.....	82
2.3.8 Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας	86
2.3.9 Ἴπποκράτους, Περὶ φύσιος ἀνθρώπου Βιβλίον Πρῶτον καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτό. Ὑπόμνημα Β΄.....	87
2.3.10 Περὶ τῶν Ἴπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων: Ὑπεροχὴ ψυχῆς ἐναντι σώματος [Βιβλία Δεύτερον, Τρίτον, Πέμπτον].....	90

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

3.1 Η παρουσία του Πλάτωνα (428/7-348/7 π.Χ.).....	98
3.1.1 Φαῖδρος και Τίμαιος.....	98
3.1.2 Αἰρέσεις και πλατωνικὲς αναφορὲς	99
3.1.3 Κρίτων.....	101
3.1.4 Τίμαιος, Νόμοι, Θεαίτητος	102
3.1.5 Η πλατωνικὴ γνωσιοθεωρία: Συμπόσιον, Θεαίτητος, Πολιτικός, Σοφιστής, Πολιτεία, Αλκιβιάδης.....	103
4.1 Η παρουσία του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.)\	110

4.1.1 Τα έργα: Τὰ μετὰ τὰ φυσικά, Φυσική ἀκρόασις, Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι, Ἀναλυτικὰ πρότερα, Ἀναλυτικὰ ὕστερα, Περὶ ψυχῆς, Περὶ οὐρανοῦ, Τοπικά, Τέχνη ῥητορική, Ἠθικά μεγάλα.....	110
4.1.2 Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι, Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως, Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, Τοπικά.....	125
4.1.3 Πολιτικά, Περὶ ζῶων κινήσεως, Ἠθικά Νικομάχεια.....	127
4.1.4 Ἀναλυτικὰ ὕστερα, Τοπικά, Κατηγορίαι, Περὶ ἐρμηνείας, Τὰ μετὰ τὰ φυσικά, Περὶ ποιητικῆς, Τέχνη ῥητορική, Περὶ οὐρανοῦ, Πολιτικά, Ἠθικά Νικομάχεια, Φυσιογνωμονικά.....	129
4.1.5 Προβλήματα.....	144
ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	146
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	150
SUMMARY.....	165

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή - Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών» του Τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και είναι καρπός μιας προσπάθειας τροφοδοτούμενης από την επιθυμία ενασχόλησης με τη φιλοσοφική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη, ενός Νεοέλληνα στοχαστή, ο οποίος διαδραμάτισε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στο χώρο της φιλοσοφίας. Η εντύπωση στο κείμενο της *Λογικής ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεργανισθεῖσα*, το οποίο αποτελεί βασικό άξονα και κατευθυντήρια γραμμή αυτής της εργασίας, άρχισε κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κατόπιν της παρακολούθησης του μεταπτυχιακού μαθήματος του Καθηγητή κ. Κ. Θ. Πέτσιου για τον Διαφωτισμό και τη συμβολή του Ευγένιου Βούλγαρη στο πνευματικό αυτό κίνημα, το οποίο αναδείχθηκε με το συγγραφικό έργο σπουδαίων φιλοσόφων και άλλων προσωπικοτήτων. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας κρίθηκε σκόπιμο να επισημανθεί ο τρόπος που η φιλοσοφική σκέψη του Κερκυραίου στοχαστή αξιοποιεί στη *Λογική* του, και μάλιστα στην ανθρωπολογία και τη γνωσιοθεωρία του, στοιχεία από την αρχαία ελληνική φιλοσοφική και ιατροφιλοσοφική σκέψη.

Με την ολοκλήρωση της εκπόνησης της παρούσας Εργασίας θα ήθελα να εκφράσω τις πιο ειλικρινείς ευχαριστίες μου προς τον επιβλέποντα Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Θ. Πέτσιο, ο οποίος μου υπέδειξε το θέμα της διπλωματικής εργασίας και παρακολούθησε την έρευνά μου. Η μεθοδική και μεθοδολογική του καθοδήγηση συνέβαλε στην τελεσφόρο περάτωση αυτής της μελέτης. Ευχαριστίες οφείλω και προς την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Ελένη Λεοντσίνη και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Βασιλική Σολωμού - Παπανικολάου, μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής επιτροπής, για τις εύστοχες παρατηρήσεις και τις πολύτιμες επισημάνσεις τους, που αποτέλεσαν σημαντικό αρωγό στη βελτίωση της τελικής μορφής του κειμένου.

Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω τη γραμματέα του Τομέα Φιλοσοφίας κ. Μαρία Παππά για τη φιλική της διάθεση απέναντί μου, και τη διοικητική υπάλληλο του Τομέα Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτα Σιούλα για τη βοήθειά της σε θέματα που αφορούσαν τις μεταπτυχιακές μου σπουδές.

Τέλος, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου προς τους γονείς μου, Γεράσιμο και Δήμητρα, τις αδελφές μου, Γεωργία και Κυριακή, καθώς και το Νίκο για την πολύπλευρη στήριξή τους, την αγάπη τους και το συνεχές ενδιαφέρον τους.

Ιωάννινα, 2015

Ελευθερία Γ. Νταλιάνη

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ^{1*}

Κατά τον 17^ο αιώνα η παιδεία του υπόδουλου ελληνισμού στις ακμάζουσες πόλεις της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος -Αθήνα, Άρτα, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα- δεν περιοριζόταν μόνο στη διδαχή και εκμάθηση των κοινών γραμμάτων και της κυκλοπαιδείας (αριθμητική, γραμματική, ρητορική, λογική), αλλά περιελάμβανε και τη διδασκαλία της θεολογίας και της φιλοσοφίας από εξέχουσες προσωπικότητες, που με το έργο τους συνέβαλαν στη διαφώτιση του γένους. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Κ. Θ. Πέτσιος «η διεύρυνση του πλαισίου των σπουδών συμπίπτει με την παρουσία στοχαστών που αντιλαμβάνονται τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων ως [...] κορυφαία απόληξη της πνευματικής καλλιέργειας»².

Η εκπαίδευση αναβαθμίζεται και η επικοινωνία σε επιστημονικό και ευρύτερο πλαίσιο με την δυτική ευρωπαϊκή διανόηση καθίσταται δυνατή. Η φιλοσοφία επικεντρώνεται σε ανθρωπολογικά ζητήματα άμεσα συσχετιζόμενα με τη λογική και την ηθική και η επιστήμη συμπορεύεται εξετάζοντας και ερευνώντας την πραγματικότητα. Φιλοσοφία και επιστήμη στοχεύουν στην πρόσκτηση της αλήθειας στο πλαίσιο της σχέσης των πραγμάτων μεταξύ τους και με τον άνθρωπο, ενώ οι θεολογικές απόψεις περί αληθείας ως απεικάσματος του θείου λόγου τίθενται στο περιθώριο. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, ο Ευγένιος Βούλγαρις, ένας Νεοέλληνας στοχαστής ιδιαίτερης παιδευτικής αξίας, συνεισέφερε στην ανακαίνιση της παιδείας, καθώς με τη δράση του και το φιλοπρόοδο έργο του κατάφερε να εισαγάγει την αγγλική

^{1*} Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία παρατίθενται μόνο κατά την πρώτη αναφορά βιβλίου ή άρθρου, καθώς και στο μέρος *Βιβλιογραφία*, στο τέλος της Εργασίας. Τις άλλες φορές δίδονται μόνο το όνομα του συγγραφέα, ο τίτλος και ο αριθμός των σελίδων. Στα παραθέματα, καθώς και στους τίτλους βιβλίων και άρθρων τηρείται η ορθογραφία των συγγραφέων ή των μεταφραστών τους.

Ως προς την αναφορά των ονομάτων των αρχαίων συγγραφέων σημειώνεται ότι στην ονομαστική πτώση αποδίδονται σύμφωνα με την αρχαία κλίση τους, ενώ στις υπόλοιπες πτώσεις ακολουθείται ο τρόπος γραφής βάσει των κανόνων γραμματικής της νέας ελληνικής γλώσσας.

² Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η νεοελληνική φιλοσοφία από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μέχρι το 1821», *Ιστορία των Ελλήνων*, Τόμος 8 (Ο Ελληνισμός υπο ξένη κυριαρχία 1453-1821), Αθήνα, Εκδόσεις ΔΟΜΗ, 2006, σσ. 330-331.

σκέψη στα πνευματικά δρώμενα και να αφυπνίσει το υπόδουλο γένος. Αντιλήφθηκε την υστέρηση του Γένους και συνέβαλε με το συγγραφικό και μεταφραστικό του έργο στη διαφώτισή του και τον πνευματικό εμπλουτισμό του έθνους.

Η Λογική αποτελεί ένα ιδιαίτερης σημασίας και ιδιαίτερης παιδευτικής αξίας φιλοσοφικό σύγγραμμα, του οποίου η θεματική συνεισέφερε στην προσέγγιση ιδεών του νεοελληνικού πεδίου ενδιαφέροντος. Ο Ευγένιος Βούλγαρις, βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αποτέλεσε μια σημαντική προσωπικότητα και ιδιαίτερη φυσιογνωμία στα δρώμενα της Ηπείρου, καθώς διετέλεσε πρώτος Σχολάρχης της Σχολής που ιδρύθηκε το 1742 από τους αδελφούς Μαρούτση στα Ιωάννινα. Πρόκειται για μια μορφή που σφράγισε με το πέρασμα της την πνευματική ζωή της ελληνικής πραγματικότητας. Η αγάπη του για τη θύραθεν παιδεία, κυρίως την κλασική, εκδηλώνεται μέσα από τις ποικίλες αναφορές σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς στο έργο του καθώς και την παράθεση σχετικών χωρίων.

Ο Ίπποκράτης και ο Κλαύδιος Γαληνός είναι δύο ονόματα που, αν και πολλάκις συμπροφέρονται, πολλοί αιώνες τους διαχωρίζουν. Αποτελούν δυο σημαντικές φυσιογνωμίες που χάρη στο έργο τους άσκησαν μεγάλη επίδραση στη μεταγενέστερη ιατρική και φιλοσοφική σκέψη. Τα συγγράμματά τους αποτελούν πολύτιμο θησαυρό στην ιστορία της ιατρικής και προκαλούν μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον ακόμη και σήμερα.

Ο Ίπποκράτης (460-377 π.Χ.) θεωρείται ο ιδρυτής της επιστημονικής ιατρικής, τουλάχιστον στη Δύση. Ο Γαληνός (129-199 μ.Χ.) υπήρξε ο επιφανέστερος μετά τον Ίπποκράτη ιατρός των ελληνορωμαϊκών χρόνων και συγχρόνως ένας φιλόπονος συγγραφέας³, ο οποίος, εκτός των άλλων, κατέλιπε και σχολιαστικό έργο σε κείμενα φιλοσοφικού περιεχομένου. Γι' αυτόν, δεν

³ Για την επίδραση που άσκησε το συγγραφικό έργο του Γαληνού στην διαμόρφωση και εξέλιξη της ιατρικής γραμματείας κατά τη διάρκεια π.χ. των Βυζαντινών χρόνων, βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Ή λόγια κοσμική γραμματεία τών βυζαντινών*. Τόμος Γ'. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2005, σσ. 107-153 (Κεφ. Γ': Ιατρική).

δύναται κάποιος να είναι καλός ιατρός αν πρώτα δεν είναι και φιλόσοφος⁴, όπως για τον Πλάτωνα για τον οποίο δεν μπορεί να είναι κάποιος πολιτικός αν δεν είναι φιλόσοφος. Είναι απαραίτητες οι γνώσεις φιλοσοφίας, που και ο ίδιος έλαβε στα νεανικά του χρόνια, προς επίτευξη οποιουδήποτε σκοπού.

Μάλιστα, για τον ιατροφιλόσοφο η λογική έχει μεγάλη αξία και ιδιαίτερη σημασία για την προσπέλαση της αλήθειας και τη διάκριση της τελευταίας από το ψεύδος, του ορθού από το λανθασμένο⁵. Αυτό αποδεικνύεται και από τα φιλοσοφικά, λογικά έργα του, δηλαδή τα Υπομνήματα στο Όργανον του Αριστοτέλη που συνέγραψε. Βασικό βήμα του ιατρού στην προσπάθεια αναζήτησης της αλήθειας και τη θεραπεία των ασθενειών αποτελεί η κατάκτηση της λογικής⁶. Τόσο ο Γαληνός, όσο και ο Βούλγαρις αντλούν από διακεκριμένες προσωπικότητες διατηρώντας όμως τον εκλεκτικιστικό τους χαρακτήρα.

Πέραν των ιατρών της αρχαιότητας, ο Ευγένιος Βούλγαρις μνημονεύει τους θαυμαστούς φιλοσόφους, Πλάτωνα (427-348 π.Χ.) και Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.). Τα έργα τους αποτελούν αντικείμενο μελέτης του Κερκυραίου φιλοσόφου και αξιοποιούνται στο πλαίσιο παράθεσης των επιχειρημάτων του στην οικοδόμηση της δικής τους ανθρωπολογίας και κυρίως της γνωσιοθεωρίας. Η θεωρία των κατηγοριών και του συλλογισμού που αναπτύχθηκε από τον Σταγειρίτη κατέχει βασική θέση στη φιλοσοφία του Βούλγαρη, ο οποίος στο δεύτερο κύριο μέρος της *Λογικής* του, που έπεται των «Προδιατριβών» επιχειρηματολογεί υπέρ των γνωστικών ενεργειών της ψυχής και ασχολείται με τη μεθοδολογία, δηλαδή τις μεθόδους που άγουν στην κατάκτηση της επιστημονικής γνώσης.

⁴ Ότι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος, απόσπασμα 358, σ. 61: «ἀναγκαία τοῖς ἰατροῖς ἐστὶν ἡ φιλοσοφία».

⁵ Βλ. Ben Morison, "Logic", στο: R. J. Hankinson (ed.), *The Cambridge Companion to Galen*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, σσ. 66-115 και ιδίως σ. 68, όπου γίνεται αναφορά στη σπουδαιότητα της λογικής για τον Γαληνό: «Galen holds that a proper grasp of logic is essential for anyone engaged in the acquisition of knowledge of any kind».

⁶ Η κατάκτηση της Λογικής δίνει την δυνατότητα στον άνθρωπο να αρθεί από την πλάνη και να οδηγηθεί στην αλήθεια, γιατί είναι ικανός να ελέγχει τόσο τις δικές του απόψεις, όσο και των άλλων. Βλ. ενδεικτικά, Γαληνός, *Ἄπαντα*, Τόμος Τρίτος, σ. 31.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή - Διπλωματική Εργασία διαιρείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος δίδονται ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές για τα θέματα που θα παρουσιαστούν, προτάσσεται μια σύντομη εισαγωγή σχετικά με τη δράση και το έργο του συγγραφέα της *Λογικής* και δίδεται μια εικόνα για το κοινωνικά δρώμενα του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Επίσης, καταγράφεται συνοπτικά το περιεχόμενο του όλου έργου της *Λογικής* και παρατίθενται οι θέσεις των φιλοσόφων, Πλάτωνα και Αριστοτέλη και των ιατρών, Ιπποκράτη και Γαληνού, σχετικά με το ανθρώπινο υποκείμενο και την διαδικασία κατάκτησης της γνώσης.

Ακολουθώντας, στο δεύτερο και τρίτο μέρος έπεται μια διεξοδική παράθεση των χωρίων που άντλησε και αξιοποίησε ο Βούλγαρις προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του από τους ονομαστούς ιατρούς και φιλοσόφους της αρχαιότητας, των οποίων τα ονόματα αναφέρθηκαν παραπάνω, σε συνδυασμό με μια ερμηνευτική προσέγγιση των θεμάτων που συζητούνται. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι τα χωρία που αξιοποιούνται από τον Βούλγαρη στη *Λογική του πραγματεία* παρατέθηκαν λαμβάνοντας υπόψη τις στερεότυπες εκδόσεις, καθώς ο λόγιος αξιοποιεί τα χωρία χωρίς να παραθέτει την ακριβή σελίδα τους και μάλιστα προβαίνοντας πολλάκις σε λανθασμένη καταγραφή της τοποθεσίας τους. Παράλληλα, διερευνήθηκε η αυθεντία παράθεση των χωρίων εκ μέρους του Κερκυραίου φιλοσόφου ή η καταγραφή ενός μέρους αυτών, αλλά και η σκόπιμη, από την πλευρά του λογίου, παράλειψη κάποιων προτάσεων.

Ο Ιπποκράτης είχε μελετηθεί από τον Κερκυραίο φιλόσοφο, γεγονός που γίνεται εμφανές από τις αναφορές του τελευταίου στο Ιπποκρατικό corpus και, κατά κύριο λόγο, σε δύο από τα έργα του, που θεωρούνται γνήσια πνευματικά τέκνα του Ιπποκράτη, το *Περί ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, το οποίο ο Βούλγαρις κατονομάζει ως *Περί ὑδάτων, καὶ ὠρῶν κράσεως* και τους *Ἀφορισμούς*. Ο Επτανήσιος λόγιος αξιοποιεί χωρία των ανωτέρω συγγραμμάτων παραθέτοντάς τα είτε ελαφρώς τροποποιημένα είτε αυτούσια, προκειμένου

να τεκμηριώσει την αρχική του θέση περί της υποδεέστερης θέσης του σώματος στη διαδικασία προσπέλασης της γνώσης⁷.

Εκτός από τον Ιπποκράτη, ο Βούλγαρις μνημονεύει το όνομα του Γαληνού, ενός εκλεκτικού φιλοσόφου-κοινό χαρακτηριστικό με τον φιλόσοφο που υπομνημάτισε τις ιπποκρατικές πραγματείες, δίδοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα του Ιπποκράτη, όσο και της ιατρικής ευρύτερα, γεγονός που τον κατέστησε αυθεντία για τις μετέπειτα εποχές. Το ενδιαφέρον του Βούλγαρη για το Γαληνό μαρτυρείται από τη μνεία δέκα ως προς τον αριθμό συγγραμμάτων του ιατρού, τα οποία τιτλοφορούνται ως εξής: *Πρὸς Πατρόφιλον Περί συστάσεως Ἰατρικῆς· Περί διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν· Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται· Παραφράστου τοῦ Μηνοδότου Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας· Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος· Περί αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις· Πρὸς Θρασύβουλον Περί ἀρίστης αἰρέσεων· Περί ἀρίστης διδασκαλίας· Ἰπποκράτους, Περί φύσιος ἀνθρώπου Βιβλίον Πρῶτον καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτό. Ὑπόμνημα Β΄· Περί τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων [Βιβλία Δεύτερον, Τρίτον, Πέμπτον].*

Πέραν των ιατρών, ο Ευγένιος Βούλγαρις αξιοποιεί, επίσης, μεγάλο αριθμό των έργων των φιλοσόφων, Πλάτωνα και Αριστοτέλη. Ειδικότερα, από τα συγγράμματα του Αθηναίου φιλοσόφου αντλεί εκείνα που φέρουν τους τίτλους *Κρίτων, Τίμαιος, Νόμοι, Θεαίτητος, Συμπόσιον, Πολιτικός, Σοφιστής, Πολιτεία και Ἀλκιβιάδης*. Τα χωρία που αξιοποιούνται σχετίζονται με την συμβολή του σώματος και της ψυχής στη γνωστική διαδικασία. Καταγράφεται η πλατωνική θέση σχετικά με την αρνητική επίδραση του σώματος στην ψυχή, άποψη που και ο ίδιος ο Βούλγαρις αποδέχεται, απορρίπτοντας όμως τη θεωρία του Αθηναίου φιλοσόφου περί εμφύτων ιδεών, και παράλληλα σημειώνονται οι ανασταλτικοί παράγοντες της γνωστικής διαδικασίας, εξαιτίας των οποίων οδηγούμαστε στη λήθη.

⁷ Αξίζει να επισημανθεί ότι σχετικά με όσα αναπτύσσονται σε αυτή την συνοπτική εισαγωγική ενότητα, τα οποία σχετίζονται με τις θέσεις του Βούλγαρη και των ιατροφιλοσόφων της αρχαιότητας, από τους οποίους ο Κερκυραίος στοχαστής αντλεί, δεν παραπέμπονται τα ανάλογα χωρία, δεδομένου ότι αυτά αναφέρονται ενδελεχώς παρακάτω, στο κύριο μέρος της Εργασίας.

Ακόμη, το όνομα του Πλάτωνα αναφέρεται κατά την επιχειρηματολογία του Ευγενίου για τη μορφοποίηση της πρώτης έννοιας στο πεδίο της συνείδησης. Ο Βούλγαρις αναφερόμενος στις «ιδέες» των αντικειμένων, που δημιουργούνται στην ψυχή εκ των διαφόρων αλλοιώσεων εν αυτή, μνημονεύει το όνομα του Αθηναίου φιλοσόφου αποδίδοντας σε αυτόν την τοιαύτη ονομασία των ιδεών και καταγράφει ότι για τον Πλάτωνα οι κατηγορίες του νοητού στις οποίες ανάγονται οι έννοιες είναι πέντε (ουσία, ταυτότητα, ετερότητα, κίνηση και στάση), σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη για τον οποίο είναι δέκα. Έτσι, παραθέτει εν συντομία τις δοξασίες παλαιών και νεωτέρων επί αυτού του ζητήματος.

Ολοκληρώνοντας με τον Αριστοτέλη, ο Νεοέλληνας στοχαστής παραθέτει χωρία από είκοσι-ένα συγγράμματα του φιλοσόφου, στα οποία εντάσσεται το αριστοτελικό *Όργανον*, που περιλαμβάνει τα συγγράμματα *Περί Ερμηνείας*, *Κατηγορίαι*, *Αναλυτικά Πρότερα*, *Αναλυτικά Ύστερα*, *Τοπικά* και *Σοφιστικοί Έλεγχοι*. Ο Βούλγαρις συμφωνώντας με τον Αριστοτέλη αναφέρεται στο πάθος για τη γνώση που διακατέχει όλους τους ανθρώπους και αποτέλεσε το έναυσμα των πρώτων φιλοσόφων, σε συνδυασμό με την απορία. Επίσης, καταγράφοντας τη διένεξη σχετικά με την αντίληψη της Λογικής ως τέχνης ή επιστήμης εκφράζει την απαξία του προς αυτό το ζήτημα και αναφέρεται στις διάφορες ονομασίες που αυτή προσέλαβε (διαλεκτική αρχικά, έπειτα οργανική, ακολούθως κανονική και εν τέλει λογική) αλλά και ως τρόπος του επίστασθαι.

Όσον αφορά το ζήτημα της μορφοποίησης της πρώτης έννοιας ο Βούλγαρις παραπέμποντας στο *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη δέχεται ότι οι «ιδέες» των αντικειμένων υφίστανται εκ των διαφόρων αλλοιώσεων που επισυμβαίνουν στην ψυχή. Για τον Βούλγαρη, ο δημιουργός της ψυχής (Θεός), η ψυχή και το σώμα λαμβάνονται ως πηγές των εννοιών. Η ψυχή μέσω της αυτοαναφορικότητάς της δύναται να παράγει έννοιες, ενώ δίνει μορφή στα αισθήματα. Το σώμα και η ψυχή αποτελούν στοιχεία μιας ουσίας, δηλονότι το πρώτο αντιστοιχεί στη ύλη και το τελευταίο στη μορφή. Για την γνωστική διαδικασία, η γνωστική ενέργεια της σκέψης, που έπεται της πρόσληψης και

προηγείται της κρίσης, καθίσταται αναγκαία. Χάρη στη διάνοια, την τέταρτη γνωστική ενέργεια της ψυχής είναι δυνατή η πορεία του γνωστικού από τα προηγούμενα στα επόμενα, που ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα στο οποίο ο νους ηρεμεί. Επίσης, γίνεται αναφορά στο συλλογισμό και τα συναφή με αυτόν, προκειμένου να σημειωθεί ο ρόλος τους στο έργο του φιλοσόφου προς την κατάκτηση της γνώσης.

Τέλος, εξάγονται τα συμπεράσματα που απορρέουν από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε, από τα οποία συνάγεται ότι η παρουσία των παραπάνω πηγών στη Λογική μαρτυρά τη συγγραφή μιας πρώτης ιστορίας της φιλοσοφίας που καταγράφηκε από ένα Νεοέλληνα στοχαστή, φανερώνοντας την ευρυμάθειά του τελευταίου, και αποτελεί ένα εύχρηστο, αξιόλογο και με παιδευτικό ενδιαφέρον αντικείμενο εγχειρίδιο για κάθε μαθητή.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΚΗ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩ-
ΣΕΣ

1.1 Ευγένιος Βούλγαρις (1716-1806)

[Ο Βούλγαρις είναι «ό μέγας άνήρ», «ή έμβιος βιβλιοθήκη τής πολυμαθείας» (Ίώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, έπιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, 1976, σ. 157)]

Ο 18ος αιώνας, περίοδος άνθησης του Διαφωτισμού⁸, ενός κινήματος που πιστεύει στη δύναμη του ορθού λόγου, αποτελεί πεδίο δράσης του Ευγένιου Βούλγαρη⁹, ενός λογίου με ιδιαίτερη παιδευτική σημασία και εκ των κυριοτέρων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η φιλοσοφική του παρουσία στον ελληνικό χώρο έδωσε νέα πνοή στα ιστορικά δράμενα εδραιώνοντας τη νεωτερική επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη, γεγονός που

⁸ Σχετικά με την χρονική περίοδο έναρξης του νεοελληνικού Διαφωτισμού και τις αντίμαχες απόψεις που εκφράστηκαν ως προς αυτό το ζήτημα, βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η νεοελληνική φιλοσοφία από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μέχρι το 1821», ιδίως σσ. 310-315. Γενικότερα για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, βλ. ενδεικτικά Constantinos Th. Petsios, “The Beginnings of Modern Greek Philosophy: A Systematic Introduction”, Ανάτυπο, Δωδώνη ΛΓ', Μέρος Τρίτο. Ιωάννινα, 2004, σσ. 253-276. Πασχάλης Μ. Κητρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός – Οί πολιτικές καί κοινωνικές ιδέες*, μτφρ., Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996, σσ. 15-20 και Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός – Τά όρια τής διακινδύνευσης*. Αθήνα, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, 2005, σσ. 15-19.

⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, έπιμέλεια, εύρετήρια), Ευγένιος Βούλγαρις, *Η Λογική έκ παλαιών τε καί νεοτέρων συνεραισθεΐσα [...]*, Έν Λειψία, 1766, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Φιλοσοφίας / Έργαστήριο Έρευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2010, σ. 15: Ειδικότερα, πληροφορούμαστε ότι ο Ευγένιος Βούλγαρις γεννιέται στις 11 Αυγούστου 1716 και αφήνει τη ζωή στις 10 Ιουνίου 1806. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή του φιλοσόφου, βλ. του ίδιου έργου, σσ. 15-24. Βλ. επίσης για βιογραφικές πληροφορίες στο: Αθανασία Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2009, σσ. 509-524, ιδίως σσ. 512-514. Στο παρόν έργο η ερευνήτρια επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο έργο του Gravesande, *Introductio ad Philosophiam, Metaphysicam et Logicam*, που ο Βούλγαρις μετέφρασε και στη μεθοδο που ακολουθεί τόσο σε αυτό όσο και στη *Λογική*. Günther S. Henrich, «Ο Ευγένιος Βούλγαρις και η Λιψία», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2009, σσ. 77-78. Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, μτφρ., π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, Αθήνα, 2005, σσ. 428 κ.ε. Π. Καλλιγιάς, «Βίος Ευγενίου του Βουλγάρεως», *Πανδώρα 1 (1850-1851)*, σσ. 494-505, 517-526. Λ. Μάλαμας, «Ευγένιος Βούλγαρις», στο: *Εικοσιπέντε ήπειρώτες πνευματικοί αγωνιστές καί δάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα, χ.χ., σσ. 111-118.

αιτιολογεί και αποσαφηνίζει το πλήθος χαρακτηρισμών που του έχουν αποδοθεί, όπως του «θαυμάσια μορφωμένου λογίου και ιερωμένου του 18^{ου} αιώνα [...] του πεφωτισμένου παιδαγωγού και διδασκάλου του Ελληνικού Έθνους»¹⁰. Ο φιλόσοφος γεννήθηκε στην Κέρκυρα και το βαπτιστικό του όνομα ήταν Ελευθέριος, το οποίο όμως μετονόμασε σε Ευγένιος, ύστερα από την πρόωρη χειροτονία του σε ιεροδιάκονο, στην ηλικία των είκοσι δύο ετών.

Ο Ευγένιος ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στον τόπο καταγωγής των γονέων του, τη Ζάκυνθο, και μαθήτευσε κοντά σε σημαντικούς Νεοέλληνες λογίους, εκ των οποίων οι επιφανέστεροι και γνωστότεροι είναι ο ιερέας Αντώνιος Κατήφορος - ο οποίος τον επηρέασε βαθύτατα -, ο Ιωάννης-Ιερεμίας Καββαδίας, ο Γεώργιος Σουγδουρής¹¹, και πιθανόν ο Βικέντιος Δαμοδός. Ακόμη, στο *Τετράδιο* του, αναφέρονται τα ονόματα του Θ. Κορυδαλέως, του Αφθονίου, καθώς σημειώνεται ότι διδάχθηκε κείμενα του Ισοκράτους, του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιωάννου του Χρυσόστομου και του Χρυσόστοφου του Εμποροκομίτου¹², τους οποίους ο Βούλγαρις συμπεριέλαβε στη διδασκαλία του. Η χειροτονία του σε διάκονο έλαβε χώρα μετά την επιστροφή του από την Ιταλία, όπου είχε μεταβεί για σπουδές¹³.

Η ολοκλήρωση των σπουδών του είχε ως επακόλουθο τη στροφή του προς τη θεολογία και τη φιλοσοφία¹⁴. Χάρη στα ταξίδια που πραγματοποίησε, γνώρισε τον Καρτεσιανισμό και τον Αυγουστινισμό, δύο ρεύματα των οποίων οι ιδέες αποτυπώνονται στη *Logique* του Port Royal και στο έργο του Edmundus Purchotius¹⁵. Ωστόσο, μελέτησε και τη φιλοσοφία του Wolff, του

¹⁰ Βλ. Stephen K. Batalden, «Ο Ευγένιος Βούλγαρις και το πρόβλημα της ομολογιακής ταυτότητας των Ελλήνων την εποχή του Διαφωτισμού», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σ. 31.

¹¹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), *Ευγένιος Βούλγαρις, Η Λογική*, σ. 19: όπου αναφέρεται πως ο Ευγένιος είχε παρακολουθήσει την παράδοση του έργου του Γ. Σουγδουρή, *Εισαγωγή Λογικής*.

¹² *Ο.π.*, σ. 20.

¹³ Βλ. Αντ. Ν. Χαροκόπος, *Η συμβολή των Ελλήνων εις την φιλοσοφίαν κατά τον 18ον αιώνα και μέχρι του έτους 1830*. Αθήνα, 1982, σ. 77.

¹⁴ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας, Οι Εννοιες, οι Θεωρίες, οι Σχολές, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα / Εξάγλωση ορολογία*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 738.

¹⁵ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), *Ευγένιος Βούλγαρις, Η Λογική*, σσ. 23-24· του ίδιου, «Η χειρόγραφη μετάφραση τής «Μεταφυσικής» του Edmundus Purchotii-

Descartes, του Locke¹⁶ και του Leibniz και ήταν ιδιαίτερα γλωσσομαθής¹⁷. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κώσταντίνος Κούμας, ο Ευγένιος Βούλγαρις ήταν ανακαινιστής της ελληνικής παιδείας στην Ελλάδα, και πατέρας της νέας Φιλοσοφίας, ο οποίος «εισηγάγεν εις αὐτὰ [τα σχολεῖα] τὰς μεταμεθοδύσεις τοῦ Βάκωνος, τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Λεϊβνιτίου, τοῦ Βολφίου, καὶ τῶν ὅσοι μετὰ τούτους εἶχαν κοπιᾶσει ἕως τοὺς χρόνους ἐκείνους εἰς κάθαρσιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας»¹⁸. Η πολυγλωσσία του συνέβαλε ἀρδην στην εισαγωγή νέων γνώσεων στην ελληνική εκπαίδευση, καθώς ως διδακτικά συγγράμματα κατά τη διδασκαλία του ως σχολάρχου στη Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων χρησιμοποίησε τα μεταφρασθέντα υπ' αυτού έργα δυτικο-Ευρωπαϊών φιλοσόφων¹⁹. Πέραν των Ιωαννίνων, ο Βούλγαρις δίδαξε

us (1651-1734) ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας Α'* (2007), σσ. 11-78.

¹⁶ Το Δοκίμιο του Λοκ (πλήρης τίτλος: *An Essay Concerning the Human Understanding*) γίνεται για πρώτη φορά γνωστό στην Ελλάδα χάρη στη μετάφρασή του ἀπὸ τον Ευγένιο Βούλγαρη, ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο: Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων. Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*. Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988, σ. 2. Μάλιστα, σημειώνεται πως ἡ μετάφραση ἐνδεχομένως νὰ οφείλεται στον Κατήφορο, δίπλα στον οποίο ο φιλόσοφος μαθῆτευσε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ολοκλήρωσης τῶν ἐγκύκλιων σπουδῶν του στην Ελλάδα. Ἐπισημαίνεται ἀκόμη πως ἕνας δεύτερος μεταφραστὴς τοῦ Δοκιμίου υπῆρξε ο Ἰωάννης Λίτινος, ὁμοίως μαθητὴς του Κατήφορου, ἀλλὰ «πραγματικὸς εἰσηγητὴς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Locke σὴν Ἑλλάδα» θεωρεῖται ο Ευγ. Βούλγαρις. Βλ. Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων. Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ.π.*, σσ. 5-7. Ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος ἀνοίξε τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀγγλικὴ σκέψη, δεδομένου ὅτι οἱ μαθητὲς του ἐπηρεάστηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου John Locke.

¹⁷ Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικὸ τῆς Φιλοσοφίας*, σ. 738.

¹⁸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν, τόμος πρῶτος. Περιέχων Ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν καὶ Κρητίδα τῆς Φιλοσοφίας. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, ἀφιη', σ. η'.*

¹⁹ Για τὸν κατάλογο τῶν μεταφράσεων τοῦ Ευγένιου Βούλγαρη βλ. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York, Columbia University Press, 1982· πβ. τοῦ ἰδίου, «Notes from a Leningrad Manuscript: Eugenios Voulgaris' Autograph List of His Own Works», *Ὁ Ἑραμιστὴς* 13, τχ. 73 (1976), σσ. 1-22. Παράλληλα, για μὴ ερμηνεία σχετικὰ με τὶς μεταφράσεις τῶν ἔργων που ὁ ἴδιος ἐπιχείρησε, βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, Βαρβάρα Σπυροπούλου, «"Τῆς ἐντελεχοῦς μελέτης τὸ μοχθηρὸν καὶ ἐπίπονον". Ὁ μεταφραστὴς Ευγένιος Βούλγαρις», στο: Ελένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη (ἐπιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρις. Πρακτικὰ Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σσ. 347-366 καὶ ἰδίως, σσ. 364-366, ὅπου παρατίθεται κατάλογος τῶν μεταφράσεων. Πβ. Ν. Κ. Ψημμένος (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Ἀνθολογία κειμένων μετὰ εἰσαγωγή καὶ σχόλια. Τόμ. Β': Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας - Μετακορυδαλικὴ περίοδος*, Ἀθήνα, ἐκδ. Γνώση, 1989, ἰδίως σσ. 17-18, ὅπου σημειώνεται πως ὁ Ευγένιος Βούλγαρις «διάνθισε τὶς παραδόσεις τῶν φιλοσοφικῶν μαθη-

στην Κοζάνη²⁰, ύστερα από την παραίτησή του από την Μαρουτσαία Σχολή ένεκα της αντιδικίας του με τον μαθηματικό Μπαλάνο Βασιλόπουλο. Ακολούθως, διηύθυνε την Αθωνιάδα Ακαδημία²¹ στο Άγιο Όρος για περίπου έξι έτη, γεγονός εξαιτίας του οποίου απέκτησε λαμπρή φήμη²². Η μετέπειτα χειροτονία του σε ιερέα και ο διορισμός του σε αρχιεπίσκοπο Σλαβινίου, και Χερσώνος, στην Ουκρανία, τον καθιστούν μια σπουδαία φυσιογνωμία.

Το συγγραφικό του έργο κατόρθωσε να αποτελέσει σταθμό στην κατανόηση της πνευματικής κίνησης που ελάμβανε χώρα εκείνη την εποχή, δεδομένου ότι χάρη σε αυτό επιτεύχθηκε η παρουσίαση καίριων φιλοσοφικών ζητημάτων και η προβολή των Σχολών ή των Αιρέσεων που έκαναν την εμφάνιση τους εκείνη την περίοδο²³. Εν ολίγοις, ο Κερκυραίος φιλόσοφος «συνέβαλε στη διάδοση της νεότερης φιλοσοφίας και των επιστημονικών αντιλήψεων της εποχής του Διαφωτισμού στην Ελλάδα»²⁴. Η έκταση του έργου του είναι μεγάλη και καλύπτει ευρύ φάσμα των επιστημών. Έγραψε φιλοσοφικά, θεολογικά, ιστορικά, εθνολογικά και φιλολογικά έργα, αλλά μετέφρασε και πολλά επιστημονικά έργα Ευρωπαίων φιλοσόφων.

μάτων του στα Γιάννινα, στην Κοζάνη, στον Άθωνα και στην Κωνσταντινούπολη» με τα έργα σημαντικών εκπροσώπων της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Βλ. ακόμη, Konstantinos Petsios, "Continuities and Discontinuities between Neo-Hellenic and European Philosophy", *Journal of Philosophical Research* 40 (2015), 361-366.

²⁰ Βλ. Χ. Καρανάσιος, «Η Σχολή τής Κοζάνης κατά τόν 18. αϊ. βάσει χειρογράφων, έγγραφων και έντύπων τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 151: «Ο Βούλγαρις πού παρέμεινε στην Κοζάνη σύμφωνα με τόν Πατρινέλη από τὰ τέλη τοῦ 1745 ὡς τὰ τέλη τοῦ 1748 ἢ τίς ἀρχές τοῦ 1749, ἦταν ἡ μοναδική εὐρωπαϊκῆς ἐμβέλειας προσωπικότητα πού δίδαξε στην πόλη κατά τόν 18. αϊ.» ὡς εκπρόσωπος τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας.

²¹ Βλ. Αθαν. Ν. Γκιουζέλης, «Αθωνιάδα Σχολή: Ένα Πανεπιστήμιο στο Άγιο Όρος τον 18^ο αιώνα υπό τον Ευγένιο Βούλγαρη», *Φιλολόγος* ΛΓ'/140 (2010), σσ. 325-336, ιδίως σ. 324: όπου σημειώνεται πως ο Βούλγαρις «πρόσφερε πολλές υπηρεσίες όχι μόνο στον Αγιορείτικο μοναχισμό αλλά και στο υποδουλούν Γένος. Επὶ σχολαρχίας του μεγάλου αυτού ανδρός η Αθωνιάδα Σχολή ανεπτύχθη τόσο ὡστε ἡ φήμη τῆς ξεπέρασε τὰ ὅρια τῆς ὑπόδουλης τότε Ελλάδας κατά πολὺ».

²² Βλ. Ἄλκ. Ἀγγέλου, *Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας*. Ἀθήναι, Νέα Ἑστία, ΟΔ', 1963.

²³ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), *Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἡ Λογική*, σ. 115.

²⁴ Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικὸ τῆς Φιλοσοφίας*, σ. 738.

Από τη συγγραφική παραγωγή του Κερκυραίου φιλοσόφου εκείνο που καταλαμβάνει τη σπουδαιότερη θέση ένεκα της θεματικής και του περιεχομένου του είναι η *Λογική*²⁵, έργο το οποίο τυπώθηκε σχετικά πρώιμα σε σύγκριση με άλλα έργα του -μεταφράσεις²⁶ και έργα περιέχοντα προσωπικές φιλοσοφικές ιδέες- που εκδόθηκαν κατά την τελευταία φάση της ζωής του. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερης αξίας φιλοσοφικό σύγγραμμα, στο οποίο αναδεικνύεται η κατανόηση των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η νεοελληνική φιλοσοφία εκ μέρους του Ευγένιου Βούλγαρη. Με τη *Λογική* επιτεύχθηκε η συγγραφή της πρώτης ιστορίας της φιλοσοφίας που καταγράφηκε από νεοέλληνα φιλόσοφο.

Ο φιλόσοφος προς επίρρωση και τεκμηρίωση των λεγομένων του αντλεί τόσο από τους παλαιούς, όσο και τους νεωτέρους («έκ παλαιών τε καί νεωτέρων συνερανοσθεΐσα», όπως αυτό μαρτυρείται από τον τίτλο του έργου) και με «τρόπο εκλεκτικό και κριτικό ασχολείται, στηριζόμενος στην αυθεντία των νεωτέρων, όπως των Bacon, Ramus, Campanella, Gassendi, Descartes, Galileo, Newton, Leibniz και Wolff, κυρίως με θέματα που εντάσσονται κατεξοχήν στους τομείς της Γνωσιοθεωρίας, της Λογικής και της Μεταφυσικής»²⁷. Η

²⁵ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: «*Η Λογική, έκ παλαιών τε καί νεωτέρων συνερανοσθεΐσα. Υπό Ευγένιου Διακόνου του Βουλγάρου. Ής προτέτακται Αφήγησις Προεισοδιώδης περι Αρχής και Προόδου της κατά την φιλοσοφίαν Ένοστάσεως, και Προδιατριβαί τέτταρες εισαγωγικά εις άπασαν έν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικά. Έκδοθεΐσα έν Ιατροφιλοσόφοις ΚΥΡΙΟΥ ΘΩΜΑ ΜΑΝΔΑΚΑΣΟΥ του έκ Καστορίας. Έν Λειψία της Σαξονίας έν τη Τυπογραφία του Βρεϊτόκποφ. Έτει αψξστ΄*». Στο εξής: Ευγ. Βούλγαρις, *Η Λογική*.

²⁶ Είναι γνωστο πως ο Βούλγαρις ήταν γλωσσομαθής και κατόρθωσε να μεταφράσει πολλά από τα έργα των Ευρωπαίων φιλοσόφων. Για μια πληρέστερη ενημέρωση σχετικά με τις αιτίες μη εκμάθησης ξένων γλωσσών από την πλευρά των Ελλήνων, βλ. Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος, *Περί της λατινικής γλώσσης και φιλολογίας παρά τοις αρχαίοις Έλλησι. Διατριβή επί ύφηγεσία*. Αθήνησι, Τυπογραφείον «Ο Παλαμήδης», 1878.

²⁷ Βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», σ. 515. Πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ο νευτώνειος προσανατολισμός της νεοελληνικής σκέψης: Ευγένιος Βούλγαρις», στο: *Η περι φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα*. Ιωάννινα, 2003, σσ. 297-298, όπου αναφέρεται πως ο Βούλγαρις «έκθειάζει τη συμβολή των νεωτέρων, του Bacon, του Descartes, του Gassendi [...] στην προαγωγή του φιλοσοφικού στοχασμού», καθώς χάρη σε αυτούς η φιλοσοφία άκμασε. Π. Νούτσος, «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη “Λογική” του Βούλγαρη», *Δωδώνη* 13 (1984), σσ. 139-146. του ίδιου, «Ιστοριογραφικά προβλήματα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Η περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη», *Δωδώνη* 25/Γ΄ (1996), σσ. 49-56.

στροφή του μάλιστα προς τη νεώτερη φιλοσοφία κατά τη νεανική περίοδο της ζωής του²⁸ τον οδηγεί στην υιοθέτηση μιας επικριτικής και επιθετικής στάσης προς τον νεοαριστοτελικό Θεόφιλο Κορυδαλέα που εκπροσωπεί την παλιά φιλοσοφική παράδοση, αλλά ακολούθως αλλάζει στάση και σημειώνει ότι πρόκειται για έναν φιλόσοφο που «οὐκ ἀμυδρὸν ἄστρον τῆς φιλοσοφίας ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀπέστιλβε»²⁹.

1.2 Κοινωνικό και φιλοσοφικό πλαίσιο (17ος - 18ος αιώνας)

Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός αποτελεί το πνευματικό και ιδεολογικό κίνημα που διαμορφώθηκε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στη Γαλλία, την Αγγλία, τη Σκωτία και τη Γερμανία, αλλά επηρέασε σημαντικά και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως την Ισπανία, την Ιταλία, την Ρωσία και την Ελλάδα, καθώς και τις τότε πρωτοεμφανιζόμενες Η.Π.Α. Απώτερος σκοπός της εν λόγω κίνησης ήταν η καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου και της κοινωνίας στην οποία αυτός εντάσσεται. Η πίστη στη λογική ικανότητα του ανθρώπου και στη δυνατότητα βελτίωσής του, η απόσταση από κάθε αυθεντία και η άσκηση κριτικής σε κάθε θεωρία που αναπτυσσόταν για τη φύση, τη θρησκεία, την κοινωνία, τη γνώση και γενικότερα για όλους τους θεσμούς αποτέλεσαν τα βασικά γνωρίσματα αυτής της κίνησης, ενώ προβλήθηκαν τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη με την αμφισβήτηση του παλαιού καθεστώτος³⁰.

Η ευρωπαϊκή αυτή κίνηση επέδρασε στον Ελληνισμό και έτσι διαμορφώθηκε στον Ελλαδικό χώρο το πνευματικό κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που συνιστά «κλάδο»³¹ του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Πρόκειται

²⁸ Για τους χαρακτηρισμούς του Ευγενίου προς τον Κορυδαλέα, βλ. χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης υπ' αριθ. 2172, 6r όπως αυτό παρατίθεται στο: Άλκης Άγγέλου, *Τῶν Φώτων*, σ. 16.

²⁹ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 41.

³⁰ Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Ἡ νεωτερική πρόταση», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τ. 2, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9.

³¹ Βλ. Κ. Δ. Ντίνας, «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ερευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ἰνστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 331.

για μια «έπιμέρους περίοδο»³² της νεοελληνικής φιλοσοφίας, που οφείλει τη γέννησή της στο ευρύτερο εκείνο κίνημα που αναπτύχθηκε στην Δυτική Ευρώπη. Η χρονική περίοδος τοποθέτησής του είναι το τέλος του 18^{ου} και οι αρχές του 19^{ου} αιώνα και ιδίως το διάστημα μεταξύ του 1750 και 1821³³. Με την είσοδο των ευρωπαϊκών ιδεών στον ελληνικό χώρο άλλαξε το κοινωνικό πλαίσιο. «Οί ἔμποροι καὶ οἱ Φαναριῶτες προσπάθησαν νὰ λάβουν ἐνεργὸ μέρος στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, πὸν ἕως τότε διαχειριζόταν ἡ Ἐκκλησία»³⁴. Ἦρθαν σε επαφή με τις νέες ιδέες και μετέφρασαν ἔργα σημαντικῶν εκπροσώπων του Διαφωτισμοῦ, ὅπως του Locke, των Γάλλων Ἐγκυκλοπαιδιστῶν και του Voltaire.

Η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη σηματοδοτεῖ την εισαγωγή του νεωτερικοῦ πνεύματος στον ελληνικό χώρο. Φιλοσοφικά προβλήματα, στα οποία οι Ευρωπαῖοι φιλόσοφοι εστίασαν το ενδιαφέρον τους, απασχολοῦν το πνεῦμα του Κερκυραίου φιλοσόφου, προβλήματα τα οποία σχετίζονται με τον ἄνθρωπο, τη νόηση και τις δυνατότητες αυτής, τη δομή της φυσικῆς πραγματικότητας και τη γνώση. Αυτό εξηγείται και από τα βασικά γνωρίσματα του πνευματικοῦ κινήματος του νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ που είναι «ἡ πίστη στη δύναμη του ὀρθοῦ λόγου, στην ἐξελισσιμότητα του ἀνθρώπου, στην πρόοδο και ἄρα στη δυνατότητα ευτυχίας του»³⁵. Ο ἄνθρωπος τίθεται «στὸ κέντρο τῶν ιδεῶν και τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ζωὴ»³⁶. Μέσω της κατάλληλης παιδείας του δίνεται ἡ δυνατότητα να αναπτύξει πρωτόγνωρες ικανότητες σε στρατιωτικό, πολιτικό, πνευματικό και καλλιτεχνικό επίπεδο.

Το θέμα της γνώσης της ἀλήθειας από την πλευρά του ἀνθρώπου αποτελεί ἕνα καίριο ζήτημα, το οποίο τίθεται σε διερεύνηση. Είναι ἕνας locus communis για το 18^ο αἰώνα και ειδικά για τον Ευγένιο, ο οποίος δεν διστάζει

³² Βλ. Π. Νοῦτσος, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς – Τὰ ὄρια τῆς διακινδύνευσης*, σ. 15.

³³ Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Ἐμμ. Ν. Φραγκῖσκος (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Βιβλιογραφία 1945-1995*. Ἀθήνα, 1998, σ. 10.

³⁴ Βλ. Εἰρήνη Ἀρτέμη, «Τὸ Εὐρωπαϊκὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνα τῆς ἀπελευθέρωσης - Ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ στὸ Φιλελληνισμὸ και τὴ στάση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων», χ.χ., σ. 1.

³⁵ Βλ. Κ. Δ. Ντίννας, «Ο νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς και το γλωσσικὸ ζήτημα», σ. 331.

³⁶ Βλ. *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, Τόμος Α', Ἀθήνα, Πάπυρος Πρῆς Ε.Π.Ε., 1968, σ. 95.

να ασκήσει κριτική στους «εκκλησιαστικούς συλλειτουργούς του, αλλά και τους μοναχούς»³⁷ για την «χαμηλή ποιότητα που τους χαρακτηρίζει» και την απομάκρυνσή τους από την αλήθεια για την οποία ο ίδιος ενδιαφέρεται. Στη νεώτερη Ευρώπη, η φιλοσοφία αποτελεί θεραπεινίδα της επιστήμης. Προσπαθεί να ανεύρει τον τρόπο λειτουργίας του λογικού του ανθρώπου προς εξήγηση της δομής του φυσικού γίνεσθαι. Οι επιστημολογικές θεωρίες του ορθολογισμού, στον οποίο σημειώνεται ο ρόλος που διαδραματίζει το λογικό στον τρόπο προσπέλασης της γνώσης της αλήθειας, και του εμπειρισμού, ο οποίος έχει ως οδηγό τις αισθήσεις και τα δεδομένα της εμπειρίας για την κατάκτηση της γνώσης είναι προσπάθειες διερεύνησης αυτού του θέματος.

Οι διαμάχες που σημειώνονται μεταξύ των φιλοσόφων σχετικά με τον τρόπο προσπέλασης της γνώσης είναι έντονες ένεκα της διαφορετικής αντιμετώπισης του θέματος από τους ιδεαλιστές και εμπειριστές. Η στάση που υιοθετούν αποκαλύπτει την αντιπαράθεση νοησιαρχίας και εμπειρισμού. Ο Ευγένιος Βούλγαρις ως εκλεκτική σκέψη αποστασιοποιείται από τις αντιλήψεις τόσο των Δογματικών όσο και των Σκεπτικών για το νου. Οι πρώτοι υποστηρίζουν την παντοδυναμία του νου και την εκ μέρους του κατόπτευση των πάντων, σε αντίθεση με τους τελευταίους που διαφοροποιούνται και συμφωνούν υπέρ της θέσης περί αδυναμίας του νοητού να γνωρίσει τα πάντα, δεδομένου ότι η γνώση είναι αδύνατη³⁸.

Ήδη, πριν από τον Descartes, ο Gassendi υποστηρίζει ότι η μόνη πηγή για την επιστημονική γνώση είναι η εμπειρία που προέρχεται από τις αισθήσεις³⁹. Ακόμη και η ιδέα του Θεού δημιουργείται με βάση τη φυσική πραγματικότητα, θέση στην οποία αντιτίθεται ο Descartes και πριν από αυτόν ο Πλάτων, οι αρχαίοι Σκεπτικοί και ο Αυγουστίνος.

³⁷ Βλ. Ιωάννης Πλεμμένος, «Κοινωνική κριτική και νεωτερικότητα στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδοσεις Κανάκη, 2009, σσ. 111-138, ιδίως σ. 113.

³⁸ Βλ. Εύγ. Βούλγαρις, *Η Λογική*, σ. 51.

³⁹ Βλ. Π. Βαλλιάνος, *Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ευρώπη*, Τόμος Β', Πάτρα, ΕΑΠ, 2008, σσ. 66-72.

Για τον ορθολογιστή Descartes⁴⁰, οι αισθήσεις δεν αποτελούν αξιόπιστο μάρτυρα για τη μορφή του κόσμου και την κατάκτηση της αλήθειας. Πρόκειται για έναν σκεπτικιστή που αμφιβάλλει για τα αισθητήρια όργανα και δηλώνει την αποστροφή του προς την εμπειρία, η οποία δεν μπορεί να οδηγήσει την επιστήμη στην αλήθεια, παρά μόνο σε μια περιγραφή της φύσης με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη και όχι απόλυτη βεβαιότητα.

Η οδός για την προσέγγιση της αντικειμενικής αλήθειας είναι ένας συνδυασμός της εμπειρίας και του πειραματικού ελέγχου αυτής, όπως υποστηρίζουν οι Gassendi και Hobbes, δυο εμπειριστές που ήρθαν σε αντιπαράθεση με τον Descartes⁴¹. Η μόνη ασφαλής δίοδος για την προσπέλαση της γνώσης είναι ο νους που δημιουργεί «μια ιδεώδη, μαθηματική εικόνα της πραγματικότητας»⁴².

Ένας ακόμη αντίπαλος της θεωρίας του Descartes ήταν ο Bacon, ο εισηγητής της επαγωγικής μεθόδου, που είχε διατυπώσει νωρίτερα την άποψή του σχετικά με την καίρια θέση που κατέχει η εμπειρία στη γνωστική διαδικασία. Η εμπειρία αποτελεί βασικό παράγοντα για την κατανόηση της φυσικής νομοτέλειας. Μόνο χάρη στα εμπειρικά δεδομένα που πηγάζουν από τις αισθήσεις μπορεί κανείς να οδηγηθεί στην αλήθεια σχετικά με τη φύση. Η παρατήρηση αποτελεί τον άξονα της αλήθειας. Ο Bacon επηρέασε τη σκέψη του Κερκυραίου φιλοσόφου, ο οποίος έχοντας γνώση της θεωρίας των ειδώλων του πρώτου⁴³, την αξιοποιεί προσεγγίζοντάς τη με έναν ιδιαίτερο τρόπο στα πλαίσια επίρρωσης της επιχειρηματολογίας του, όσον αφορά τις πηγές της πλάνης του νου. Γίνεται λοιπόν σαφές πως η οδός προσπέλασης της αλήθειας διαδραματίζει βασικό ρόλο στη σκέψη του φιλοσόφου, γεγονός που επισημαίνεται πολλάκις στη *Λογική*.

⁴⁰ Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ., Ευ. Βανταράκης, Αθήνα, Εκκρεμές, 2003, σσ. 61-63.

⁴¹ Βλ. Π. Βαλλιάνος, *Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ευρώπη*, σσ. 80-87.

⁴² *Αυτόθι*.

⁴³ Βλ. Francis Bacon, *Novum Organon*, 1620, στο: *The Works of Francis Bacon*, ed., J. Spedding - R. L. Ellis - D. D. Heath. Vol. I, London, 1858 (ανάτυπωση: Stuttgart - Bad Cannstatt, 1963), όπου αναπτύσσεται η θεωρία των τεσσάρων ειδώλων που κωλύουν το νου από τη γνώση.

1.3 IV «Εισαγωγικαὶ Προδιατριβαὶ» και Λογική

Η Λογική⁴⁴ αποτελεί το πρώτο σύγγραμμα που εξέδωσε ο Βούλγαρις κατά την παραμονή του στη Λειψία το 1766 και το οποίο «έμελλε να εξασκήσει για περισσότερο από μισό αιώνα τη μεγαλύτερη επίδραση στους πεπαιδευμένους ελληνομαθείς των Βαλκανίων»⁴⁵. Πρόκειται για ένα έργο 586 σελίδων, ποικίλου περιεχομένου⁴⁶ που αποτελεί απάνθισμα φιλοσοφικών, θεολογικών, φιλολογικών και επιστημονικών σκέψεων, γεγονός που το απομακρύνει από εκείνη την «ομάδα τῶν ἔργων πὸ ἀκολουθοῦν πιστὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση τοῦ εἶδους» χάρι στον εμπλουτισμό του με «κεφάλαια πὸν θίγουν βασικά προβλήματα τῆς φιλοσοφίας»⁴⁷. Ο εκτενής τίτλος του έργου

⁴⁴ Σχετικά με τη σημασία του μαθήματος της Λογικής ως μέσο «λέπτυνσης τοῦ νοῦ τῶν μαθητῶν εἰς ἀνωτέραν μάθησιν» και της διδασκαλίας αυτού, βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η διδασκαλία τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ερευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ἰνστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σσ. 351-378. Πβ. Irving M. Copi, Carl Cohen, Kenneth McMahon, *Introduction to Logic*, United States of America, Pearson Education Limited, 2014, σσ. 1-34. Βλ. επίσης, Κ. Θ. Πέτσιος, *Η Λογική στη Νεότερη Ἑλλάδα*. Τόμος Β'. Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1999, σσ. 133-158.

⁴⁵ Βλ. Günther S. Henrich, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σ. 79.

⁴⁶ Ένα ακόμη έργο που υπέπεσε στην αντίληψη μου κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου ήταν το έργο του ιατροῦ Κων/νου Μιχαήλ από την Καστοριά, το οποίο εμφανίζει την ίδια δομή με τη Λογική του Ευγένιου Βούλγαρη. Ο ακριβής τίτλος του έργου είναι: «Διαιτητική, ἣς προτέτακται καὶ Ἱστορία Συνοπτική τῆς Ἱατρικῆς ἐπιστήμης, καὶ τινῶν περὶ αὐτὴν εὐδοκιμησάντων ἀνδρῶν, ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανοισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Μιχαήλ, ἐν Βιέννῃ, 1794». Πρόκειται για την «πρώτη Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στήν ἑλληνικὴ γλῶσσα» ὅπως καταγράφει ο Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος στο έργο του: *Ἡ πρώτη Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στήν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἀ. Σταμούλης, 1994, σ. 29, ὅπου και περιλαμβάνεται το χειρόγραφο έργο του ιατροῦ Μιχαήλ. Αξίζει να σημειωθεί ὅτι ο Μιχαήλ γνώριζε τον Ευγένιο Βούλγαρη καθώς στο κείμενο του υπάρχει αναφορά σε δύο σημεία τῆς Λογικῆς. Συγκεκριμένα, αναφορές γίνονται στη Λογική, σ. 5 καθώς ο Μιχαήλ μνημονεύει ὅτι «τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπ' ἐκεῖ (ἐννοώντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα) ἄρχισε» (Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος, ὁ.π., σ. 82) και στη Λογική, σσ. 119, 120 («Ἐκ δὲ διαφόρων (...) κάμνοντας») στο σημείο που ο Κων/νος Μιχαήλ αναφέρεται στην εμπειρία λέγοντας ὅτι «ἡ δὲ ἐμπειρία δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ μία παρατήρησις, ἡ ὅποια εἶναι ἄμμοιρος, κενὴ παντὸς ἀναλογισμοῦ (...) μὴ εἰδοῦσα» (Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος, ὁ.π., σσ. 98-99), τονίζοντας ὅτι ἡ βάση τῆς ἱατρικῆς εἶναι ἡ εμπειρία, ἡ ὅποια συνδυάζεται με τὴν φιλοσοφικὴ γνώση. Βλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλος, «Ο Ἱπποκράτης στα ἱατρικὰ κείμενα του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Πρακτικά Ἡμερίδας *Η Ἱπποκρατικὴ Ἠθικὴ και Σύγχρονες Εξελίξεις*, Αἴγλη Ζαπτείου, Ἐταιρεία Διάδοσης Ἱπποκρατείου Πνεύματος, Ἰανουάριος 2006, σσ. 28-41.

⁴⁷ Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, σ. 17.

δηλώνει τόσο τις προθέσεις του φιλοσόφου σχετικά με το αντικείμενο της έρευνάς του, όσο και την εποχή του που χαρακτηριζόταν από μια πνευματική ένδεια και υστέρηση ένεκα της υποδούλωσης του Γένους⁴⁸. Μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Β. Κύρκος, η έκταση του τίτλου οφειλόταν στην πρόθεση των συγγραφέων να προκαταλάβουν τον αναγνώστη δηλώνοντας τις προθέσεις τους, δεδομένης της «καχυποψίας της ασάφειας και της σκοτεινότητας»⁴⁹ που συνόδευε τη Φιλοσοφία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η *Λογική* δεν ξεφεύγει από την κριτική και την επίθεση άλλων φιλοσόφων, όπως του Μοισιόδακα, μαθητή του Ευγένιου, ο οποίος αποτολμά «ένα δριμύτατο έλεγχο στο έργο του Βούλγαρη, ενώ μένει πάντα μέσα στα πλαίσια του σεβασμού προς τὸν δάσκαλο»⁵⁰, σε αντίθεση με τον Αθανάσιο Ψαλίδα που ασκεί δριμεία κριτική στο κεφάλαιο της *Λογικής* περι της καταγωγής των εννοιών χωρίς καμία ένδειξη σεβασμού⁵¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μοισιόδακας δεν διστάζει να κατηγορήσει τον Βούλγαρη για τη χρήση της αρχαίας γλώσσας⁵².

Στη *Λογική*, την πολυσυζητημένη, «θεραπευτική»⁵³ αυτή πραγματεία, ο Ευγένιος Βούλγαρις προτού εισαχθεί στα καίρια ζητήματα που τον απασχολούν ως φιλόσοφο, προτάσσει την «Προεισοδιώδη αφήγησιν περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς προόδου τῆς φιλοσοφίας». Εν συνεχείᾳ, έπονται τέσσερις «Προδιατριβαί», οι οποίες έχουν ιδιαίτερη αξία, διότι παρατίθενται οι φιλοσοφικές απόψεις του Κερκυραίου στοχαστή με τον εναργέστερο δυνατό τρόπο. Αυτό το τμήμα του έργου αποτελεί ένα πρώτο πολύ ουσιαδές μέρος το οποίο σε συνδυασμό με το δεύτερο μέρος, που αποτελείται από τα πέντα βι-

⁴⁸ Βλ. Βασίλειος Κύρκος, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και ἡ φιλοσοφική υστέρηση τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, ὁ.π., σ. 529.

⁴⁹ *Αὐτόθι*.

⁵⁰ Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, σ. 19.

⁵¹ *Αὐτόθι*.

⁵² Βλ. Ν. Κ. Ψημμένος, «Ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστί ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια». *Απόπειρα ερμηνείας*, Ὁ Ἑρανιστής 20 (1995), σσ. 36-46.

⁵³ Πρόκειται περὶ μίας θεραπευτικῆς *Λογικῆς*, όπως διατείνεται και ο ίδιος ο φιλόσοφος στην εισαγωγή των «Προδιατριβών», προβαίνοντας σε μια διαίρεση της *Λογικῆς* αντίστοιχη του περιεχομένου της. Στη συγγραφή τέτοιων έργων προέβησαν κι άλλοι, όπως για παράδειγμα ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Χρυσίππος και ο Γαληνός.

βλία συνθέτουν τη *Λογική*⁵⁴. Τα πέντε βιβλία που απαρτίζουν το κύριο μέρος του έργου τιτλοφορούνται ως εξής: 1. Περί τῆς πρώτης ἐννοίας, 2. Περί σκέψεως, 3. Περί κρίσεως, 4. Περί διανοίας και 5. Περί μεθόδου.

Η «Προεισοδιώδης ἀφήγησις» που προτάσσεται του κυρίου μέρους έχει μεγάλη σπουδαιότητα⁵⁵ καθώς σε αυτή ο Βούλαρις «προβαίνει σε μερικές κρίσεις και παρατηρήσεις, τις οποίες θεωρεί εισαγωγικές στο όλο έργο του και δεν θα επανέλθει σε αυτές»⁵⁶. Πρόκειται σαν ένα μικρότερο έργο μέσα σε ένα άλλο, μεγαλύτερο έργο, δηλαδή στη *Λογική*⁵⁷, όπου θίγονται καίρια ζητήματα. Συγκεκριμένα, η αρχή και η «πρόοδος» ή ανέλιξη της φιλοσοφίας είναι το κεντρικό θέμα που ο Βούλαρις πραγματεύεται. Ο Κερκυραίος φιλόσοφος αποδέχεται ως δώρο θεού αυτή την αρχή, γεγονός που ανάγεται στους μυθικούς χρόνους και κάνει λόγο για τις πρώτες φιλοσοφικές αναζητήσεις σχετικά με τη φύση και την αστρονομία που έγιναν εκ μέρους των Αιγυπτίων και τη συνεισφορά του ανθρώπου χάρη στην επινοητικότητά του, όπως φανερώνεται μέσα από το μύθο του Προμηθέα. Επιπρόσθετα, γίνεται αναφορά στην κατάσταση στην οποία βρισκόταν η φιλοσοφία τόσο στον νεώτερο ελληνισμό όσο και στις χώρες της Ευρώπης. Κατά τον Βούλαρη, οι σύγχρονοι του Έλληνες υστερούσαν πνευματικά και μορφωτικά από τους Ευρωπαίους.

⁵⁴ Βλ. Γεώργιος Αραμπατζής, «Κλάδοι της Φιλοσοφίας και Κριτική στο σύστημα της Λογικής του Ευγένιου Βούλαρη», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σ. 546.

⁵⁵ Βλ. Ν. Κ. Ψημμένος, *Εύρετήριο "Προδιατριβῶν Εἰσαγωγικῶν εἰς ἅπασαν ἐν γένει τὴν φιλοσοφίαν" τοῦ Εὐγενίου Βούλαρη*, Ἰωάννινα, 1982, σσ. 9-10, όπου σημειώνεται πως η «ἀφήγησις προεισοδιώδης» ιστοριογραφεί για πρώτη φορά την παγκόσμια φιλοσοφία στην Ελλάδα και οι «Προδιατριβές» αποτυπώνουν τις φιλοσοφικές απόψεις του Βουλγάρου, του «κύριου ἔκφραστή τῶν πνευματικῶν διεργασιῶν τοῦ δούλου Γένους στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα». Πβ. Β. Κύρκος, «Ἡ "ἀφήγησις προεισοδιώδης" στὴ "Λογικὴ" τοῦ Εὐγενίου Βούλαρη», *Δωδώνη*, Μέρος Τρίτο, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Τόμος ΚΕ', Ἰωάννινα, 1996, σ. 39: σε αυτό το μέρος της *Λογικῆς* ο Βούλαρις επιχειρεῖ «να καταθέσει [...] τὰ βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν πρόοδο τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν ἐνστάσεως· δηλ. μαρτυρίες καὶ σκέψεις γιὰ τὸν τρόπο τοῦ φιλοσοφεῖν, πότε καὶ πῶς φιλοσόφησαν οἱ ἄνθρωποι».

⁵⁶ Βασίλειος Κύρκος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλαρης καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ὑστέρηση τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», σ. 530.

⁵⁷ Ὁ.π., σ. 532.

Οι αιτίες γι' αυτήν την κατάσταση είναι η «κάκωσις του γένους»⁵⁸, η υποδούλωση που «στέρησε στους Έλληνες τη δυνατότητα να ρυθμίζουν τις τύχες τους και τη ζωή τους»⁵⁹ και η επικράτηση του αριστοτελισμού στην εποχή του, εννοώντας «την καταδυνάστευση της ελληνικής εκπαίδευσης στα σχολεία (των υπόδουλων Ελλήνων και του ελληνισμού των παροικιών) της κορυφαίας εκδοχής του Αριστοτέλη, του κορυφαλισμού, όπως είπαν»⁶⁰. Μόνο μέσω του εκλεκτικισμού που ο ίδιος προτείνει είναι δυνατόν να αρθούν τα εμπόδια και η νεώτερη Ελλάδα να συμπορευθεί με την Ευρώπη. Ενδεικτικά αναφέρονται από τον Βούλγαρη τα ονόματα νεώτερων φιλοσόφων, όπως του Λεϊβνίτιου, του Βολφίου, του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα.

Στο πρώτο μέρος της *Λογικής*, που έχει τη μορφή Προδιατριβών, ο Βούλγαρις ερευνά τα θέματα που τον απασχολούν. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε θέματα της κλασικής φιλοσοφίας, όπως για παράδειγμα τη διάκριση της ψυχής από το σώμα και την πορεία κατάκτησης της γνώσης.

Στην Πρώτη Προδιατριβή εξετάζεται ο τρόπος προσπέλασης της φιλοσοφίας και οι προϋποθέσεις που καθιστούν τελεσφόρα τη φιλοσοφική διερώτηση. Εκείνοι οι οποίοι δεν είναι αδαείς όσον αφορά την ελληνική γλώσσα και γνωρίζουν τα ελληνικά γράμματα δύνανται να ασχοληθούν με τη φιλοσοφία⁶¹. Οι φιλοσοφούντες, όμως, οφείλουν να καθίστανται ιχνευτές της αλήθειας και να μην ακολουθούν πιστά τα γραφόμενα των προκατόχων τους, ούτε να είναι θιασώτες μιας αίρεσης, αλλά να τηρούν μια ουδέτερη, «έκλεκτική» στάση μέσω της θεώρησης των φιλοσοφικών προβλημάτων και της προσωπικής, ελεύθερης κρίσης⁶².

⁵⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 40: «Τὰ μὲν οὖν ἔστ' ἐπ' αὐτὴν τὴν τοῦ γένους κάκωσιν, ὅσον γ' εἰς φιλοσοφίαν ἤκει».

⁵⁹ Βασίλειος Κύρκος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ὑστέρηση τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», σ. 540.

⁶⁰ Ὁ.π., σ. 542.

⁶¹ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 49: «Πρὸ πάντων τοιγαροῦν μὴ κομιδῇ ξένον ὄντα, καὶ ἀδαῆ τοῦ Ἑλληνοσ λόγου».

⁶² Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ὁ νευτώνειος προσανατολισμὸς τῆς νεοελληνικῆς σκέψης: Εὐγένιος Βούλγαρις», σ. 296: ὅπου τονίζεται πὼς «ἡ πολυσχιδῆς φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Βούλγαρη τέμνει τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, ἀφοῦ προβάλλεται μὲ πληρότητα μίᾳ νέᾳ πρότασι γιὰ τὸ φιλοσοφεῖν, ἡ ὁποία ὑπερκερνᾷ τὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ διάπλεξη τῆς ἀuthεντίας μὲ τὴν ἐγκυρότητα τῆς γνώσης».

Στη Δεύτερη Προδιατριβή διερευνώνται εκείνες οι «κεφαλαιώδεις» αιτίες που άγουν προς την «τοῦ γνωστικοῦ» απάτη. Εν ολίγοις, σε αυτήν αναπτύσσεται μια θεωρία περί γνωστικής απάτης. Η Δεύτερη Προδιατριβή συνιστά μια πραγματεία ανθρωπολογικού περιεχομένου και όχι μόνον. Είναι η πιο εκτενής συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες τρεις και εμφανίζεται να έχει τη μεγαλύτερη σημασία εξαιτίας του θέματος της. Στην Προδιατριβή αυτή ο Κερκυραίος φιλόσοφος ερευνά τον τρόπο κατάκτησης της γνώσης κάνοντας λόγο για τους παράγοντες που απωθούν το νου από τη γνώση και τον οδηγούν σε λανθασμένα συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον εστιάζεται σε ένα «ανθρωπολογικό και γνωσιοθεωρητικό»⁶³ ζήτημα, που απασχόλησε ιδιαίτερα τους φιλοσόφους του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, όπως τον Descartes, το Locke, το Bacon και τον G. J. 's Gravesande. Το εν λόγω ζήτημα αφορά στα «κεφαλαιώδη»⁶⁴ αίτια που οδηγούν στη διαστρέβλωση της γνώσης και κατ' επέκταση στην πλάνη, στην απάτη του νου, αλλά και στα μέσα με τα οποία δύναται να επιτευχθεί η ίαση μιας τέτοιου είδους πλάνης. Ειδικότερα, ο Βούλγαρις υπόσχεται ότι θα ασχοληθεί με εκείνα που πλανούν «τῆ μὴ τοῖς Διδασκαλίας Κανόσι προκαταρτισθείη, μηδὲ διὰ πυκνῆς (...) ἀσκήσεως»⁶⁵ ψυχή, εννοώντας την ψυχή που δεν έχει πεπαιδευθεί αγνοώντας την άσκηση και την εκγύμναση.

Ο Gravesande με το έργο του *Introductio ad Philosophiam, Metaphysicam et Logicam continens* (1737) και ο J. Fr. Buddeus με το *Elementa Philosophiae Instrumentalis* (1703) αποτέλεσαν πηγές του Βούλγαρη, δεδομένου ότι κινούνται στα ίδια πλαίσια θεματικής. Τα έργα τους παρουσιάζουν κοινό περιεχόμενο, μιας και γίνεται αναφορά σε «ασθένεια του νου, τους παράγοντες που συσκοτίζουν την κρίση με αποτέλεσμα (...) αμαυρές και συγκεχυμένες ιδέες (...) και

⁶³ Βασίλειος Κύρκος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ὑστέρηση τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», σ. 542.

⁶⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 68.

⁶⁵ Ὁ.π., σ. 168.

τους τρόπους με τους οποίους είναι δυνατό να συντελεσθεί η θεραπεία και η επανόρθωση της διάνοιας»⁶⁶.

Η «λύμη (...) τοῦ λογιστικοῦ», κατά τον Βούλγαρη, δηλαδή η μη ικανότητα του λογιστικού να διακρίνει ορθά τα πράγματα οφείλεται σε τέσσερις αιτίες⁶⁷. Ο λόγιος δεν κατονομάζει όλες τις πηγές της πλάνης, αλλά μόνον «τὰς κυριωτέρας ἀρχάς»⁶⁸. Προς τεκμηρίωση των απόψεών του αντλεί πληροφορίες από αρχαίους συγγραφείς κάνοντας έτσι φανερή την αρχαιογνωσία του. Ειδικότερα, για τον σωματικό παράγοντα, την πρώτη αιτία πλάνης του γνωστικού, κατά τη γνώμη του, επικαλείται την αυθεντία του Ιπποκράτη και του Γαληνού, δυο κορυφαίων ιατρών στην εποχή τους.

Ευθύνη επιρρίπτεται, εκ μέρους του Κερκυραίου φιλόσοφου, τόσο στις αισθήσεις, όσο και στο νου, που εμποδίζουν τον ιχνευτή της αλήθειας να οδηγηθεί στην κατάκτηση της αληθινής γνώσης. Οι πηγές της πλάνης της γνωστικής ικανότητας του νου είναι, σύμφωνα με τον Βούλγαρη, τέσσερις. Η πρώτη, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι το υλικό και σωματικό στοιχείο. Έπονται «αἱ δυνάμεις, δι' ὧν κατὰ φύσιν πεφύκαμεν ἐνεργεῖν», τα πάθη και ιδίως η «ὄρμη» προς την αναζήτηση ηδονής. Πρόκειται για μια διαχρονική αιτία, ένα ακατάπαυστο πάθος, που καθιστά το νου ανίκανο να αντικρούσει «τὸ ἐνύπαρκτο "διανοητικὸν" φῶς»⁶⁹. Ὅσα αναφέρει ο Βούλγαρις σχετικά με το πρώτο αίτιο πλάνης βασίζονται σε όσα γράφει ο Πλάτων για το σώμα, στον διάλογο *Φαίδων*, στον οποίο ο Αθηναίος φιλόσοφος βάλλει εναντίον του σώματος⁷⁰ και το θεωρεί υποδεέστερο της ψυχής. Σχετικά με το δεύτερο αίτιο, ο Βούλγαρις παρατηρεί πως η γνωστική δύναμη πλανάται ένεκα της μη τελειότητας των δυνάμεων που την αποτελούν, δηλαδή, της αίσθησης, της φα-

⁶⁶ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 135.

⁶⁷ Βλ. επίσης, Π. Νοῦτσος, «Ἐὐγένιος Βούλγαρις καὶ Francis Bacon. Τὰ νοσοποιαῖα αἷτια τῆς δυνάμεως τοῦ Γνωστικοῦ» και «τὰ εἶδωλα τοῦ νοῦ», στο: Π. Νοῦτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*. Αθήνα, 1981, σσ. 37-51.

⁶⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 69.

⁶⁹ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 137.

⁷⁰ Βλ. Πλάτων, *Φαίδων* 65 b-c, 66 a κ.ε.

ντασίας, της μνήμης και του νου, ενώ για το τρίτο αίτιο «ἀναλύει τὰ διάφορα πάθη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος (ὀρέξεις, ἐπιθυμίας, λύπας, τέρψεις, φόβον κ.λπ.)»⁷¹.

Ὡς τέταρτη πηγή πλάνης του νου θεωρεῖται ἡ κακὴ ἀγωγή καὶ ἰδίως, οἱ προλήψεις ἢ προκαταλήψεις ὡς «σχημάτων συμπεριφορᾶς που ωθοῦν σε ταξινόμια τόσο του εαυτοῦ μας ὅσο καὶ των “ἄλλων”»⁷² (ἀνατροφή, διδασχὴ, γλώσσα). Σὲ αὐτὸ το σημεῖο εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδραση που ἔχει δεχθεῖ ὁ Βούλγαρις ἀπὸ τῆ θεωρίας των εἰδώλων του Bacon⁷³, στὴν ὁποία ἀπαριθμοῦνται ἐκεῖνα τὰ εἴδωλα που ἀποτρέπουν τὸ νου ἀπὸ τὴν προσπέλαση τῆς ἀλήθειας. Ἐδῶ ὁ Βούλγαρις συναριθμεί τὴ λανθασμένη ἀνατροφή καὶ τὸν ἐσφαλμένο τρόπο του διδάσκειν ὡς παράγοντες που δύνανται νὰ δράσουν ἀνασταλτικὰ στὴν «οἰκείωση νεωτερικῶν ἰδεῶν»⁷⁴. Ὁ πιστεύων στὶς προλήψεις ἀδυνατεῖ νὰ κρίνει ὀρθῶς. Γι’ αὐτὸν τὸν λόγο, ἀπαιτεῖται ἡ κατάλληλη ἀγωγή που καθοδηγεῖ τὸν ἀνθρώπου πρὸς τὴ γνῶση.

Στὴν Τρίτη Προδιατριβὴ ἀναλύεται ἡ ἀγάπη του ἀνθρώπου γιὰ τὴ γνῶση, «περὶ τὸ εἰδέναι καὶ ἐπίστασθαι ἕρως»⁷⁵, ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Βούλγαρις, φέροντας στὸ νου τὴ γνωστὴ σὲ ὅλους ρῆση του Ἀριστοτέλη, κατὰ τὴν ὁποία «πάντες ἄνθρωποι φύσει ὀρέγονται τοῦ εἰδέναι»⁷⁶. Ἀκολουθῶς, ὀρίζεται ἡ γνωστικὴ διαδικασία ὡς «συνείδησις ὄνομα, ἢ συναίσθησις, ἢ συνεπίγνωσις [...]»⁷⁷ καὶ ἀναφέρεται πὼς μέσω αὐτῶν (τῶν τρόπων) καθίσταται δυνατὴ ἡ διάκριση μετὰξὺ του ἀληθοῦς καὶ του ψευδοῦς. Παράλληλα, ἀναλύονται οἱ γνωστικὲς δυνάμεις του ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ

⁷¹ Βλ. Ἀντ. Ν. Χαροκόπος, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1830*, σ. 82.

⁷² Βλ. Π. Νούτσος, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς: Ἡ δυναμικὴ του γνωσιοθεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος. Σχεδιάγραμμα ἐνός ἐρευνητικοῦ προγράμματος», στο: *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μίας νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ἰνστιτούτο Βιβλίου καὶ Ἀνάγνωσης, 1999, σ. 320.

⁷³ Francis Bacon, *Novum Organon*, σσ. 138 κ.έ.· πβ. Π. Νούτσος, «Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ Francis Bacon. Τὰ “νοσοποιαῖα αἷτια τῆς δυνάμεως τοῦ Γνωστικοῦ” καὶ τὰ “εἴδωλα τοῦ νοῦ”», ὁ.π., σ. 40 κ.έ.

⁷⁴ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὔρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 137.

⁷⁵ Ὁ.π., σ. 112.

⁷⁶ Τὰ μετὰ τὰ φυσικά, Α', 980 a 21.

⁷⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 113.

ψυχή, ο νους, η φαντασία, η δόξα, η αίσθησις, η σκέψις, η κρίσις, η διάνοια και η ἔξις.

Η Τέταρτη Προδιατριβή έχει ως βασική της θεματική τον ορισμό της φιλοσοφίας και τη διάκριση των μερών της. Ως φιλοσοφία ορίζει την καθολική επιστήμη που περιλαμβάνει το σύνολο των επιστημονικών γνώσεων, η οποία είναι «ἀνεξάντλητος καὶ οὐδὲν πέρας ἐπὶ γῆς εὐρεῖν δυναμένης»⁷⁸ και τη διαιρεί σε τρία μέρη, τη Λογική, τη Φυσική και την Ηθική, αναφέροντας και τις διαιρέσεις στις οποίες οδηγήθηκαν αρχαίοι και νεώτεροι φιλόσοφοι. Η Μεταφυσική αποκαλείται «ἀρχικωτάτη»⁷⁹ επιστήμη που μαζί με τη Λογική αποτελούν τις πρωταρχικές επιστήμες, από τις οποίες οι υπόλοιπες λαμβάνουν τις αρχές τους. Διαμέσου της Λογικής, ο Νους του ανθρώπου «ῥώννυται, καὶ στομοῦται, καὶ τήντε κρίσιν καὶ τὰς ἄλλας αὐτοῦ ἐνεργείας ὀξύνεται»⁸⁰. Εν τέλει, ο Βούλγαρις σημειώνει πως η φιλοσοφία προσφέρει τόσα αγαθά στον άνθρωπο, ώστε δεν υπάρχει τίποτε «θειότερον»⁸¹ από αυτή. Ολοκληρώνοντας το πρώτο, ιδιαίτερα ενδιαφέρον και ουσιώδες μέρος της *Λογικής*, ο φιλόσοφος συνεχίζει την επιχειρηματολογία του με την παράθεση των πέντε βιβλίων, καθένα εκ των οποίων κατέχει ιδιαίζουσα σημασία για τον τρόπο προσπέλασης της γνώσης.

Το πρώτο βιβλίο της *Λογικής* επιγράφεται *Περὶ τῆς πρώτης ἐννοίας* και αναφέρεται στο νου, το νοητό, την πρώτη ενέργεια του νοεῖν και τα γνωρίσματα αυτής. Πρόκειται για ένα πολύ «διδασκτικό»⁸² μέρος, στο οποίο γίνεται αναφορά στον τρόπο με τον οποίον οι έννοιες παράγονται. Οι πρώτες νοητικές προσλήψεις είναι, κατά τον Βούλγαρη, αλλοιώσεις που συντελούνται στην ψυχή και οι πηγές, γενικά, των ψυχικών αλλοιώσεων και εννοιών είναι τρεις, α) «ὁ Δημιουργός, ὁ οὕτω τὴν ψυχὴν κατασκευάσας», β) «αὐτὴ ἑαυτῇ ἡ

⁷⁸ Ο.π., σ. 127.

⁷⁹ Ο.π., σ. 131.

⁸⁰ Ο.π., σ. 133.

⁸¹ Ο.π., σ. 134.

⁸² Βλ. Αντ. Χαροκόπος, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1830*, σ. 83.

ψυχή» και γ) «τὸ σῶμα»⁸³. Οι πρώτες έννοιες που πηγάζουν από τον Θεό είναι έννοιες της Αποκαλύψεως και θεωρούνται θείες υπερβαίνοντας τα όρια της φιλοσοφίας. Η δεύτερη πηγή εννοιών είναι η ψυχή. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οι έννοιες που θεμελιώνονται από το «κρίνειν, καὶ διανοεῖσθαι, καὶ προσέχειν, καὶ μνημονεύειν, καὶ πείθεσθαι, καὶ διστάζειν, καὶ βεβαίως ἔχειν, καὶ ἀμφιοβητεῖν»⁸⁴ και άλλες παρόμοιες λειτουργίες της ψυχής, καθώς και η έννοια της ύπαρξης, της διαμονής, της ουσίας, της δύναμης, της ενέργειας, του πάθους, της ηδονής, της λύπης και άλλες εξωτερικές αισθήσεις που συντελούν στο σχηματισμό τους. Και οι τρίτες έννοιες πηγάζουν από το σώμα και συγκεκριμένα τις αισθήσεις, όπως επί παραδείγματι η έννοια της όσφρησης που προέρχεται από την οσμή. Ακολούθως, γίνεται λόγος για «τὰς καθαρὰς έννοιᾶς», που είναι απαλλαγμένες από το υλικό στοιχείο και «τὰς μὴ καθαρὰς»⁸⁵ που προέρχονται από το στοιχείο αυτό, όπως είναι εκείνες της τρίτης κατηγορίας. Στα επόμενα κεφάλαια η ανάπτυξη αφορά τις υποδιαίρεσεις των εννοιών, τις διαφορές τους και το σχηματισμό τους. Οι έμφυτες ιδέες απουσιάζουν από την φιλοσοφική σκέψη του Βούλγαρη στη *Λογική*. Ενδεχομένως, στο συγκεκριμένο βιβλίο ο Βούλγαρις στηρίζεται στα όσα σχετικά αναφέρει ο Αριστοτέλης για τις έννοιες στο έργο του *Κατηγορίαι*. Ακολούθως, γίνεται λόγος για τις κατηγορίες και για τη δύναμη των όρων.

Το δεύτερο βιβλίο τιτλοφορείται *Περὶ σκέψεως*. Η σκέψη εκλαμβάνεται ως η απαραίτητη γνωστική ενέργεια που έπεται της πρόσληψης και προηγείται της κρίσης⁸⁶. Παρατηρείται πως η αμηχανία και η αμφιβολία περί διαφορών ζητημάτων είναι γνώρισμα πολλών και γι' αυτόν τον λόγο η σκέψη καθίσταται αναγκαία, αλλά παράλληλα σημειώνεται πως η σκέψη είναι περιττή για στοιχεία που προέρχονται από τις αισθήσεις, από τις σαφείς και κα-

⁸³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, βλ. αντίστοιχα σσ. 158, 159, 160. Πβ. σ. 157: «Τρία δὲ τὰ τῆ ψυχῆ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι [...] περὶ αὐτήν».

⁸⁴ *Ο.π.*, σ. 159.

⁸⁵ *Ο.π.*, σ. 167: «Τῶν έννοιῶν αἱ μὲν ὕλης πάντῃ ἀπηλλαγμέναι [...] εἰλικρινῆ νοήματα καλοῦνται, καὶ έννοιαι καθαρᾶί [...] Αἱ δὲ οὐκ ἄνευ ὕλικου τινός ἐκφερόμεναι πάθους, προσλήψεις μὴ καθαρᾶί».

⁸⁶ *Ο.π.*, σ. 257: «ἡ σκέψις [...] ἐνεργειᾶτις τοῦ Γνωστικοῦ τυγχάνει, ἐπομένη μὲν τῇ προσλήψει, ἡγουμένη δὲ τῆς κρίσεως». Πιο συγκεκριμένα, είναι «Ἐποχὴ τῆς κρίσεως, μετὰ τῆς προσηκούσης προσοχῆς καὶ ἐρεῦνης, ἐπὶ τῶν μὴ, [...] κατανοουμένων».

θαρές ιδέες, από τις εποπτικές και εννοηματικές κρίσεις και από τον συλλογισμό. Ακολουθώντας, «όμιλεῖ περὶ ὄρων ἀρμονικῆς καὶ δίκαιας σκέψεως, οἵτινες παρατηροῦνται εἰς τὰς τέσσαρας γνωστικὰς καταστάσεις»⁸⁷, που εἶναι ἡ ἄγνοια, ἡ περὶνοια, ἡ ἀπόνοια, ἡ ἀμφίγνοια καὶ στα ἐπόμενα κεφάλαια κάνει λόγο για τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος, τὸ βέβαιο καὶ τὸ πιθανό, τὴν ἀπάτη, τὴν κριτική καὶ τὰ τρία εἶδη τῆς, «Συμβολική, Λογική, Πραγματική»⁸⁸, καθὼς καὶ τὰ μέρη αὐτῶν. Δίδονται ορισμένοι ὅροι διερμηνευτικῆς καὶ στο ὄγδοο κεφάλαιο *Περὶ εἰκασίας τῶν ἀποβησομένων* δίδεται μεγάλη προσοχή στην πρόγνωση⁸⁹, ἓνα ζήτημα που απασχολεῖ τὸν Βούλγαρη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου τοῦ καὶ ερευνάται πῶς δύναται κάποιος νὰ προεικασεῖ ὅσα θὰ συμβοῦν στη φύση, γεγονός που παρατηρεῖται καὶ με τὰ ἀνθρώπινα ζητήματα χάρις στη φιλοσοφία. Ἐν τέλει, σημειώνεται ἡ διαφορὰ πείρας καὶ φαινομένου, δηλαδὴ πειράματος καὶ παρατήρησης.

Τὸ τρίτο βιβλίο φέρει τὸν τίτλο *Περὶ Κρίσεως* καὶ ὅπως φανερῶνεται ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ σε αὐτὸ γίνεται λόγος για τὴν κρίση ἢ ἀπόφαση, ὅπως τὴν ονόμαζαν οἱ παλαιότεροι, τὴν τρίτη ἐνέργεια τοῦ γνωστικοῦ, κατὰ τὸν Κερκυραῖο φιλόσοφο, που ἐπεταί τῆς σκέψης καὶ στην πραγματικότητα πρόκειται για μίαν «κατάνευσιν ἢ ἀνάνευσιν τῆς ψυχῆς»⁹⁰. Σε αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ επιχειρηματολογία τοῦ Βούλγαρη ἀντλείται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς υπομνηματιστῆς τοῦ, ὅπως τὸν Ἀμμώνιο τὸν Ἐρμείου. Ὑστερὰ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν εἰδῶν τῆς ἀπόφασης, γίνεται λόγος περὶ τῆς διανοίας στο ὁμώνυμο (*Περὶ Διανοίας*) τέταρτο βιβλίο, διάνοια που συνιστᾷ τὴν τέταρτη ἐνέργεια τοῦ γνωστικοῦ κατὰ τὴν ὁποία συντελεῖται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν μίαν ἐννοίαν στην ἄλλη. Ἀκολουθεῖ ὁ ορισμὸς τοῦ επιχειρήματος⁹¹ καὶ παρατίθενται τὰ μέρη τοῦ, ὁ συλλογισμὸς, ἡ ε(α)παγωγή καὶ τὸ παράδειγμα, κατὰ τὰ ἴχνη τοῦ

⁸⁷ Βλ. Ἀντ. Χαροκόπος, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1830*, σ. 83.

⁸⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 285.

⁸⁹ Ὁ.π., σ. 322: «Ἡ τοίνυν πρόγνωσις τῶν ἐν τῇ φύσει μελλόντων συμβαίνειν, ἤρηται μὲν ἐκ τῆς ἐπιμελοῦς παρατηρήσεως τῶν φαινομένων».

⁹⁰ Ὁ.π., σ. 337.

⁹¹ Ὁ.π., σ. 403: «Ἀπὸ τῶν ἐνδιαθέτων διανοημάτων, ἐπὶ τὰ διὰ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων ἀπηχούμενα προκύπτουσα ἢ Διάνοια, Ἐπιχείρημα καλεῖται, παρὰ τὸ κατασκευάζειν ἡμᾶς ἐπιχειρεῖν δι' αὐτοῦ τὸ ζητούμενον».

Αριστοτέλη. Καταλήγοντας, η επιχειρηματολογία έγκειται στη δομή και τα είδη του συλλογισμού, «ἤτοι περὶ τῶν εὐμεθόδων, ἀμεθόδων, ἐνθυμημάτων, σωρειτῶν, ἀπλῶν καὶ συνθέτων συλλογισμῶν, ἀναγωγῆς συλλογισμῶν, διλημμάτων, σοφιστικῶν ἐλέγχων κ.λπ.»⁹².

Το πέμπτο βιβλίο επιγράφεται *Περὶ μεθόδου*. Σε αυτό γίνεται λόγος για την απλή και μικτή μέθοδο και τα είδη τους, καθώς και για τις πιο απλές μεθόδους, όπως τον ορισμό, τη διαίρεση, τα αξιώματα και τα θεωρήματα, μέθοδοι που συμβάλλουν στην προσέγγιση της αλήθειας. Έπεται το κεφάλαιο για την ανάλυση και την εύρεση, δηλαδή τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται στη μελέτη, και στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της *Λογικῆς* παρατίθενται οι κανόνες του διαλόγου, δηλαδή τα κριτήρια και οι προϋποθέσεις του διαλόγου. Αναφέρεται ότι υπάρχουν δυο τρόποι. Ο πρώτος βασίζεται στο σωκρατικό - πλατωνικό μοντέλο μέσω των ερωτοαποκρίσεων και ο δεύτερος στο στωϊκό - περιπατητικό - Σχολαστικό μοντέλο διαμέσου των συλλογισμών και των ενθυμημάτων. Βασική προϋπόθεση της διαλεκτικής μεθόδου είναι, σύμφωνα με τον Βούλγαρη, η μη άσκηση της διαλεκτικής μεταξύ «πεπαιδευμένων» και «ἀπαιδευτῶν»⁹³, η σταθερή θέση του Νου, η ήσυχη ψυχική διάθεση και η απαλλαγή του λόγου από «Σοφίσματα» και αλλοιωμένες έννοιες⁹⁴.

⁹² Βλ. Αντ. Χαροκόπος, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1830*, σ. 84.

⁹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 574.

⁹⁴ Ὁ.π., σ. 575.

1.4 Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία

Ο όρος ανθρωπολογία συγκροτεί έναν από τους κλάδους της επιστήμης που έχει ως πεδίο έρευνας την ανθρώπινη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, όσον αφορά τον ηθικό, επιστημονικό, αισθητικό, κοινωνικό τομέα, χαρακτηριστικά που την αντιδιαστέλλουν από τη φύση των υπόλοιπων όντων⁹⁵. Η ουσία, η προέλευση και η θέση του ανθρώπου στον κόσμο αποτέλεσαν καίρια προβλήματα της ιστορίας της φιλοσοφικής σκέψης που απασχόλησαν πλήθος ερευνητών και είτε έχουν διατυπωθεί θεωρίες ως απαντήσεις, είτε παραμένουν ανοικτά.

Με την ιπποκρατική ιατρική δίδεται αξία στον ανθρώπινο παράγοντα. Αρχικά, από την ομηρική εποχή ο άνθρωπος «αυτοπροσδιοριζόταν κυρίως με βάση τις σχέσεις του με τους θεούς»⁹⁶. Η καινοτόμος όμως ιπποκρατική αντίληψη του ανθρώπου δίδει μια νέα τροπή στα δεδομένα. Η υγεία και η ασθένεια ερμηνεύονται σε φυσικό και όχι θρησκευτικό πλαίσιο (ο φυσικός παράγοντας επηρεάζει, όπως παρουσιάζεται φανερά στην «πρώτη ανθρωπολογική πραγματεία»⁹⁷ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, η οργή του θεού δεν προμηνύει την ασθένεια, παλαιότερη αντίληψη). Το σύμπαν επιδρά καταλυτικά και βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον άνθρωπο. Σύμπαν, περιβάλλον και άνθρωπος διαπλέκονται, συνδέονται.

Πέραν της ανθρωπολογίας, ένας ακόμη κλάδος της φιλοσοφίας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η γνωσιολογία. Πρόκειται για την «επιστήμη που μελετά τη φύση και τις δυνατότητες της γνώσης»⁹⁸. Ο τρόπος κατάκτησης της γνώσης και μάλιστα της πρόσβασης στην αλήθεια ήταν ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τον άνθρωπο. Η αναζήτηση της αλήθειας και οι γνωστικές λειτουργίες του νου τέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τόσο στη φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη, όσο και του Βουλγάρη. Ο πατέ-

⁹⁵ Βλ. Θ. Πελεγρίνης (επιμ.), *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, σσ. 628-629.

⁹⁶ Jacques Jouanna, *Ίπποκράτης, πρόλογος* Σπ. Μαρκέτος, μτφρ. Δημ. Δ. Τσιλιβέρδης, Αθήνα, Ινστιτούτου του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1998, σ. 273.

⁹⁷ *Ο.π.*, σσ. 274-275 πβ. G. Sarton, *A History of Science. Ancient Science through the Golden Age of Greece*, Cambridge, 1952, σ. 368.

⁹⁸ Βλ. Α. Φ. Ηλιτσεφ - Π. Η., *Φεντοσεγιεφ, Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, σ. 320.

ρας της Λογικής, όπως χαρακτηριστικά αποκαλείται ο Αριστοτέλης ερευνά στο *Όργανον* τον τρόπο με τον οποίο σκέπτονται οι άνθρωποι και προσδιορίζει τους όρους του «ὀρθῶς διανοεῖσθαι». Πρόκειται για ένα έργο μεγάλης παιδευτικής αξίας, καθώς αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας συγκρότησαν τις θεωρίες τους νεώτεροι και σύγχρονοι φιλόσοφοι, όπως συνέβη με την περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη που στο κύριο μέρος της Λογικής ασχολείται με τη «λογική στοιχειολογία, η οποία αναφέρεται στην έρευνα των λογικών αρχών, της νόησης καθώς και των βασικών τύπων του ορθού τρόπου διανοεῖσθαι (της έννοιας, της κρίσης και του συλλογισμού)»⁹⁹ και τη μεθοδολογία, δηλαδή τις μεθόδους που άγουν στην κατάκτηση της επιστημονικής γνώσης, παραδίδοντας ένα σπουδαίο σύγγραμμα στους μαθητές του. Η εκμάθηση της Λογικής συμβάλλει στην πληρέστερη επικοινωνία των ανθρώπων και η διδασχή της καθίσταται αναγκαία στην εκπαίδευση.

1.4.1 Άνθρωπος: σύζευξη ψυχής και σώματος. Το σώμα ως φθαρό στοιχείο και πηγή πλάνης κατά την γνωστική διαδικασία

Το ανθρώπινο ον αποτελεί σύζευξη ψυχής και σώματος, πνεύματος και υλικού στοιχείου και εκλαμβάνεται ως μια ενιαία ενότητα. Ο Κερκυραίος φιλόσοφος αποδεχόμενος την ολότητα του ανθρώπινου οργανισμού και αντιλαμβανόμενος τον άνθρωπο ως συνένωση ύλης και μορφής, καταδεικνύει την πρόκληση άσχημων παθών ένεκα της ασθένειας του ενός εκ των δύο στοιχείων που συμπληρώνουν το ον που ονομάζεται άνθρωπος.

Ο Ελευθέριος, μετονομασθείς Ευγένιος Βούλγαρις στη δεύτερη από τις εισαγωγικές Προδιατριβές του έργου του, που φέρει τον τίτλο «Απάτης παραίτια», επισημαίνει τόσο τα αίτια που οδηγούν στη συσκότιση του νου και την παρεμπόδιση της γνώσης, όσο και τη δυνατότητα θεραπείας αυτών ή μη. Εν ολίγοις, επικεντρώνει την προσοχή του σε θέματα σχετιζόμενα με τη φύση του ανθρώπου, που απασχόλησαν πολλάκις πολλούς, ένας εκ των οποίων ήταν και ο ιατρός Ίπποκράτης.

⁹⁹ Βλ. Σωτηρία Τριαντάρη - Μαρά, *Βασικές αρχές της Αριστοτελικής Λογικής*, Θεσσαλονίκη. Εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, 2006, σ. 16.

Ειδικότερα, ο φιλόσοφος αναφέρεται στη διαφορά του σώματος και της ψυχής¹⁰⁰, υποστηρίζοντας ότι είναι κοινά αποδεκτό ότι «μεγάλην εἶναι τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆ ψυχῆ ῥοπήν, καὶ πολλὰς παρὰ τὴν ἐκείνου σύστασιν τε καὶ κράσιν ἐμποιεῖσθαι ταύτη τὰς διαφορὰς». Το «ὄργανικὸν τοῦτο, ὃ περι- κείμεθα σῶμα» κατέχει πρωταρχική θέση στις πηγές που παραπλανούν το νου και προκαλούν την «ἀγνοία» και την «ἀπάτη»¹⁰¹ και επομένως συνάγεται ότι είναι υποδεέστερο του νοητικού. Η φύση του ενεργεί καταλυτικά στο «διανοεῖσθαι»¹⁰² και γι' αυτό το λόγο αποτελεί «τὴν μὲν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ»¹⁰³ σύμφωνα με τα λεγόμενα του φιλοσόφου και είναι αυτό που επηρεάζει την ψυχή.

Η σύσταση και η ορθή κράση των στοιχείων του σώματος επενεργεί στην ψυχή, καθιστώντας έτσι φανερή την επίδραση που αυτό ασκεί στην ψυχή. Το σώμα αποτελεί την άμεση αιτία της φθοράς του γνωστικού. Ο Βούλγαρις στρέφεται στο λογιστικό μέρος της ψυχής, το οποίο δύναται να οδηγήσει, κατά την γνώμη του, στη γνώση της αλήθειας, την οποία με πάθος επιζητεί ο Κερκυραῖος φιλόσοφος, ακολουθώντας στο σημείο αυτό τον Πλάτωνα.

Η καχεξία του σωματοειδούς προκαλεί άσχημα πάθη (λήθη, αθυμία, δυσκολία, μανία)¹⁰⁴, γι' αυτό το λόγο είναι αναγκαίο να επιζητεί κανείς την σωματική ευεξία. Η ασθενικότητα, επίσης, της ψυχής («καχεκτεῖν»¹⁰⁵) συντελεί στην απόσπασή της από την ανεύρεση και προσπέλασή της αλήθειας. Το

¹⁰⁰ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 69-70, σημ. 2.

¹⁰¹ Ὁ.π., σ. 69. Για τη σχέση ψυχής και σώματος, βλ. Θ. Βεΐκος, «Σῶμα - Πνεῦμα: Ἀδιέξοδα τῆς θεωρίας τῶν δύο κόσμων». Αφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, Ἀθήνα, ἐκδ. Παπαζήση, 1991, σσ. 47-57. Πβ. Βορέας, Θ., *Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης καὶ τὸ περιβάλλον ὡς παράγοντες τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτήρος. Μελέτη ψυχολογικὴ καὶ παιδαγωγικὴ. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1906, σσ. 1-47*. Kim Jaegwon, "The Mind-Body Problem: Taking Stock after Forty Years", *Philosophical Perspectives* 11: mind, causation, and the world, ed. James Tomberline, Boston, Blackwell, 1997, σσ. 185-207. Robin Collins, "Modern Physics and the Energy Conservation Objection to Mind-Body Dualism", *American Philosophical Quarterly* 45 (2008), σσ. 31-42. Denise Dellarosa Cummins, "How the Social Environment Shaped the Evolution of Mind", *Synthese* 122 (2000), σσ. 1-28. Michael Tye, "Absent Qualia and the Mind-Body Problem", *Philosophical Review* 115 (2006), σσ. 139-168.

¹⁰² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 69, σημ. (1).

¹⁰³ Ὁ.π., σ. 71.

¹⁰⁴ Ὁ.π., σ. 69, σημ. (1).

¹⁰⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 68.

μόνο που χρειάζεται είναι η κατάλληλη θεραπεία, για την οποία γίνεται λόγος από το νεώτερο φιλόσοφο, λαμβάνοντας εις γνώσιν του την τακτική που ακολουθούν οι ιατροί (έχει ιδίως υπόψιν του τον Ιπποκράτη και το μεταγενέστερο Γαληνό).

Εντούτοις, αξίζει να επισημανθεί πως για τον Βούλγαρη, όπως και για τους περισσότερους φιλοσόφους της προεπαναστατικής περιόδου, η ύλη εκλαμβάνεται «ως υπόσταση, ως ένοποιος αρχή, ως principium unitatis, κέντρο, σημείο αναφοράς κάθε οντολογικής πραγματικότητας, πού [...] αποτελεί τὸν πρωταρχικό ὄρο τῆς ὀργανικῆς καὶ ἀνόργανης φύσης»¹⁰⁶. Η ύλη είναι η αρχή των πάντων και όπως αναφέρει ο Κερκυραίος φιλόσοφος για το υλικό σώμα: «τρίτη μὲν τῆ τιμιότητι, τῆ δὲ χρήσει πρώτη»¹⁰⁷. Η πίστη στην αντικειμενική πραγματικότητα και η υλιστική αντίληψη της ζωής αποτελούν συνιστώσες της προεπαναστατικής σκέψης και κυρίως της σκέψης του Βούλγαρη. Το θέμα βέβαια της προέλευσης του κόσμου αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο δεν μνημονεύεται από τους λογίους της προεπαναστατικής περιόδου προκειμένου να μην αναπτυχθεί ρήξη με την Εκκλησία.

Η αρνητική θέση του Κερκυραίου φιλοσόφου απέναντι στο «ὀργανικὸν, ὃ περικείμεθα σῶμα» που παρεμποδίζει, όπως πιστεύει, τη γνώση παρατηρείται και σε πολλούς άλλους αρχαίους συγγραφείς, και μάλιστα στον Ιπποκράτη, σύμφωνα με τον οποίο για όσα κακά συμβαίνουν στην ψυχή ευθύνεται το σώμα¹⁰⁸. Προτού όμως γίνει διεξοδική αναφορά στις σχετικές απόψεις του ιατρού, αξίζει να επιχειρήσουμε μια συνοπτική παρουσίαση των κυρίαρχων θέσεων των φιλοσόφων περί της σχέσης ψυχῆς και σώματος και της δυνατότητας κατάκτησης της γνώσης.

¹⁰⁶ Βλ. Γ. Καρῶς, «Η μελέτη τῆς ὕλης -κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Αναγέννησης- ἔκφραση ἑνὸς νέου ἐπιστημονικοῦ πνεύματος», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ἰνστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 185.

¹⁰⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 160. Σε ἄλλο ἔργο του, ο Βούλγαρις χαρακτηρίζει τὴν ὕλη ὡς τὴν ψυχή του κόσμου, βλ. *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, σ. 40: «ὕλαρχικόν τι πνεῦμα διῆκον δι' ὅλης τῆς ὕλης καὶ κινοῦν καὶ σχηματίζον πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ διὰ συμμίξεως καὶ διαζεύξεως».

¹⁰⁸ Ἰπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ἐδάφιο 12, σ. 52.

1.4.2 Η πλατωνική και η αριστοτελική θεώρηση του ανθρώπου και της δυνατότητας κατάκτησης της γνώσης

Ήδη από την εποχή του Πλάτωνα, το σώμα αποτελεί πεδίο διερεύνησης στενά συνυφασμένο με τον κόσμο. Ύστερα από την κοσμολογία το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανθρωπολογία. Ο Πλάτων ερμηνεύει τον κόσμο βασιζόμενος στη διττή διαίρεση της πραγματικότητας σε αισθητή και νοητή. Ανάλογη διάκριση παρατηρείται στην προσπάθεια ερμηνείας του ανθρώπου, όπου διατυπώνει μια «δυϊστική ανθρωπολογία»¹⁰⁹, αντιλαμβανόμενος τον άνθρωπο ως ον «συναμφοότερον σώματος και ψυχής»¹¹⁰, ως κράμα ενός άυλου, άφθαρτου, αιώνιου, ασώματος και μη μεταβαλλόμενου στοιχείου και ενός υλικού, φθαρτού και παροδικού αντιστοίχως.

Οι πλατωνικές θέσεις για τη σχέση ψυχής και σώματος και τη δυνατότητα του ανθρώπου να αποκτήσει βέβαιη και αντικειμενική γνώση, που δίδουν στον Αθηναίο φιλόσοφο τη δυνατότητα να συμβάλει με τον τρόπο του στην επίλυση του γνωσιοθεωρητικού προβλήματος, αναπτύσσονται σε τρεις διαλόγους, τον *Μένωνα*, τον *Φαίδωνα* και τον *Φαίδρο*. Στον *Μένωνα*, έναν πρωιμότερο διάλογο από τον *Φαίδωνα*¹¹¹ αναπτύσσεται διεξοδικά η θεωρία της ανάμνησης, όπου και απαντά για πρώτη φορά, χωρίς όμως να συνδέεται με τη θεωρία των ιδεών, την οποία ο Πλάτων εισάγει για πρώτη φορά στον *Φαίδωνα*. Πρόκειται για μια αισιόδοξη θεωρία, από την οποία συνάγεται ότι κάθε άνθρωπος έχει την δυνατότητα εκ φύσεως να κατακτήσει την αληθινή γνώση¹¹². Ο Σωκράτης διατυπώνει τη θεωρία ότι η μάθηση είναι ανάμνηση¹¹³

¹⁰⁹ Βλ. Βασιλική Π. Σολωμού - Παπανικολάου, *Ανθρώπινος Βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα, 2003, σσ. 63-95. Πβ. George Boys-Stones, "Phaedo of Elis and Plato on the Soul", *Phronesis* 49 (2004), σσ. 1-23, στο οποίο ερμηνεύεται η έννοια της ψυχής στον Πλατωνικό *Φαίδωνα*.

¹¹⁰ Βασιλική Π. Σολωμού - Παπανικολάου, *Ανθρώπινος Βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, σ. 94.

¹¹¹ Βλ. σχετικά Α. Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και τὸ ἔργο του*, μτφρ. Ί. Αρζόγλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 166: «ὅπωςδὴποτε ὁ Μένων εἶναι ἔργο παλαιότερο ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους δραματικούς διαλόγους μὲ τοὺς ὁποίους συνδέεται στενότερα, τὸν *Φαίδωνα* καὶ τὸν *Πρωταγόρα*».

¹¹² Βλ. Εὐαγγελία Μαραγγιανοῦ - Δερμούση, *Αἰσιόδοξες καὶ ἀπαισιόδοξες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμο στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία*, Αθήνα, ἐκδ. Ἰνστιτοῦτο βιβλίου -

ύστερα από την αναφορά του στην αθανασία της ψυχής, η οποία βασίζεται σε θρησκευτικές δοξασίες και απόψεις διατυπωμένες από ποιητές, όπως ο Πίνδαρος¹¹⁴.

Η ψυχή του ανθρώπου είναι αθάνατη¹¹⁵ και προϋπάρχει του σώματος. Έχει μάθει τα πάντα, καθώς έχει γεννηθεί πολλές φορές και στις διάφορες καταστάσεις της έχει δει «καὶ τὰ ἐνθάδε καὶ τὰ ἐν Ἄϊδου καὶ πάντα χρήματα»¹¹⁶. Ἐτσι, δύναται να ξαναθυμηθεί όσα, πριν την ενσάρκωσή της, είχε γνωρίσει. Καθίσταται, λοιπόν, προφανές ότι η μάθηση στην παρούσα ζωή προϋποθέτει την ανάμνηση της γνώσης¹¹⁷. Ο Σωκράτης προσπαθεί να πείσει τον δύσπιστο Μένωνα για την αξιοπιστία της θεωρίας με την πρακτική εφαρμογή της στο νεαρό δούλο. Ο νεαρός δούλος μη έχοντας μαθηματικές γνώσεις οδηγείται στη λύση ενός γεωμετρικού προβλήματος χάρη στην καθοδήγηση του δασκάλου του Πλάτωνα και τις κατάλληλες ερωτήσεις που ο τελευταίος θέτει¹¹⁸. Ἐτσι, οι «ἀληθεῖς δόξαι», που υπήρχαν μέσα στο νεαρό δούλο¹¹⁹, αφυπνίζονται και μεταβάλλονται σε βέβαιη και ασφαλή γνώση, «ἐπιστήμην» και παραμένουν για πάντα στην ψυχή¹²⁰.

Στον Φαίδωνα, που συνιστά έναν από τους πιο γνωστούς πλατωνικούς διαλόγους, αναπτύσσεται για πρώτη φορά η θεωρία των ειδῶν ή ιδεῶν¹²¹ με σαφή και διαυγή τρόπο. Η εν λόγω θεωρία συνδέεται με τις δύο προγενέστερες, για τις οποίες έγινε λόγος στον Μένωνα, τη θεωρία δηλαδή περί της αθανασίας της ψυχής και τη θεωρία για τη γνώση ως ανάμνηση, αποκαλύπτοντας την ικανότητα του Πλάτωνα να συγκεράσει τις τρεις αυτές θεωρίες.

A. Καρδαμίτσα, 2000, σ. 182: «ή ζήτηση τῆς ἀλήθειας πού προϋποθέτει τὴν ἐλπίδα ὅτι αὐτὴ μπορεῖ νὰ εὕρεθῆ ἀπαντᾶ κατ' ἐξοχὴν στὸν Μένωνα».

¹¹³ Βλ. Πλάτων, *Μένων*, 81d - 82b.

¹¹⁴ Πλάτων, *Μένων*, 81 a-b.

¹¹⁵ Ὁ.π., 81 b: «φασὶ γὰρ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατον, καὶ τότε μὲν τελευτᾶν ὃ δὴ ἀποθνήσκειν καλοῦσι τοτὲ δὲ πάλιν γίγνεσθαι, ἀπόλλυσθαι δ' οὐδέποτε».

¹¹⁶ Πλάτων, *Μένων*, 81 c.

¹¹⁷ Πλάτων, *Μένων*, 81 d: «τό [...] ζητεῖν ἄρα καὶ τὸ μανθάνειν ἀνάμνησις ὅλον ἐστίν».

¹¹⁸ Πλάτων, *Μένων* 82 b10 - 84 a2.

¹¹⁹ Πλάτων, *Μένων* 85 c: «ἐνήσαν δὲ γε αὐτῷ αὐται αἱ δόξαι».

¹²⁰ Πλάτων, *Μένων* 98 a: «ἂν τις αὐτὰς δῆσῃ αἰτίας λογισμῶ. τοῦτο δ' ἐστίν, ὃ Μένων ἑταῖρε, ἀνάμνησις, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν ἡμῖν ὡμολόγηται. ἐπειδὴν δὲ δεθῶσιν, πρῶτον μὲν ἐπιστῆμαι γίνονται, ἔπειτα μόνιμοι».

¹²¹ Βλ. D. Ross, *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, Clarendon Press, 1963 (1951), σσ. 22-36.

Ειδικότερα, για τον φιλόσοφο ο θάνατος «αποτελεί μια ευπρόσδεκτη απελευθέρωση της ψυχής από το μίasma του σώματος»¹²². Το σώμα, για τον Πλάτωνα, αποτελεί φυλακή, «τάφο» της ψυχής¹²³, που την δεσμεύει στην προσπάθειά της για την αναζήτηση της αλήθειας. Μόνο με την εγκατάλειψη του σώματος και την πλήρη αποδέσμευση και απελεύθερωσή της από αυτό, είναι δυνατό η ψυχή να ανεύρει την αλήθεια.

Σύμφωνα με τη θεωρία της ανάμνησης που αναπτύσσεται στον *Φαίδωνα*, η μάθηση «οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὐσα»¹²⁴ αυτών που μάθαμε προγενέστερα, σε ένα προηγούμενο στάδιο της ύπαρξής μας και τώρα αρκεί μόνο να τα ξαναθυμηθούμε. Η δυνατότητα αυτή οφείλεται στην ψυχή που προϋπήρχε του σώματος¹²⁵ και η οποία θα συνεχίσει να υπάρχει και μετά τον αναπόφευκτο θάνατο¹²⁶. Πριν την είσοδό της στο σώμα, η ψυχή γνώρισε τις άυλες ιδέες, τα ὄντως ὄντα, γεγονός που αποκαλύπτει την πίστη του Πλάτωνα στην ύπαρξη ενός διττού κόσμου, του ιδεατού κόσμου και του αισθητού κόσμου.

Σε αυτή τη διάκριση αντιστοιχεί ο διαχωρισμός ψυχής και σώματος. Το ανθρώπινο ον αποτελεί σύζευξη ψυχής και σώματος¹²⁷. Η ψυχή συγγενεύει με τις ιδέες¹²⁸ και λόγω αυτής της συγγένειας μπορεί να τις γνωρίσει και το υλικό σώμα συγγενεύει με τον αισθητό κόσμο. Χάρη στην ψυχή δίδεται ζωή στο σώμα¹²⁹, ενώ συχνά το σώμα επηρεάζει την ψυχή¹³⁰, όπως θα φανεί στο

¹²² Βλ. J. Annas, *Πλάτων. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ε. Λεοντσίνη, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006 [αγγλ. πρωτότ. 2003], σ. 92.

¹²³ Βλ. Πλάτων, *Φαίδων*, 107 c - 108 c.

¹²⁴ Πλάτων, *Φαίδων*, 72 e.

¹²⁵ Πλάτων, *Φαίδων*, 77 b: «πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς ἦν ἡμῶν ἡ ψυχή». *Φαίδων*, 72e - 73a: «Τοῦτο δὲ ἀδύνατον, εἰ μὴ ἦν που ἡμῖν ἡ ψυχή πρὶν ἐν τῷδε τῷ ἀνθρωπίνῳ εἶδει γενέσθαι. Ὅστε καὶ ταύτη ἀθάνατόν τι ἔοικεν ἡ ψυχή εἶναι». *Φαίδων*, 76 e: «οὕτω καὶ τὴν ἡμετέραν ψυχήν εἶναι καὶ πρὶν γεγονέναι ἡμᾶς».

¹²⁶ Πλάτων, *Φαίδων*, 77 c: «καὶ ἐπειδὴν ἀποθάνωμεν, οὐδὲν ἦττον ἔσται ἢ πρὶν γενέσθαι».

¹²⁷ Βλ. Βασιλική Π. Σολωμού - Παπανικολάου, *Ἀνθρώπινος Βίος καὶ ἠδονὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα*, σσ. 71-77: ὅπου γίνεται λόγος για τον ἄνθρωπο ως σύζευξη ψυχῆς καὶ σώματος. Βλ. ἀκόμη τῆς ἰδίας, «Ἡ σωκρατικὴ θεώρηση για τὸν ἄνθρωπο», *Ευδικία* 9 (2009), σσ. 51-62, καὶ ἰδίως σσ. 58-59. Πβ. Πλάτων, *Ἀλκιβιάδης* 130 c: «μηδὲν ἄλλο τὸν ἄνθρωπον συμβαίνει ἢ ψυχήν».

¹²⁸ Πλάτων, *Φαίδων*, 80 b: «τῷ μὲν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ αἰεὶ ὡσαύτως κατὰ ταῦτὰ ἔχοντι ἑαυτῷ ὁμοίωτατον εἶναι ψυχήν».

¹²⁹ Βλ. σχετικὰ, Πλάτων, *Φαίδων*, 105 d - 106 d· *Κρατύλος*, 399 d-e· *Πολιτεία*, 353 d.

δεύτερο μέρος της Εργασίας. Η έλευση της ψυχής στο σώμα λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας στην πορεία της για την κατάκτηση της γνώσης, καθώς με την ενσωμάτωσή της επήλθε η λήθη όσων γνώριζε. Μόνο μέσω της διαδικασίας της ανάμνησης ο άνθρωπος δύναται να οδηγηθεί στη γνώση¹³¹. Για την έναρξη της πορείας της ανάμνησης είναι απαραίτητες οι αισθήσεις¹³², αφού χάρη σε αυτές η ανάμνηση αφυπνίζεται¹³³.

Στον *Φαίδρο* εξετάζονται τα πάθη της ψυχής, προκειμένου να κατανοηθεί τόσο η θεϊκή, όσο και η ανθρώπινη φύση της¹³⁴. Σε αυτόν τον διάλογο απαντούν πάλι οι τρεις προαναφερθείσες θεωρίες στο πλαίσιο του μεγάλου μύθου της ψυχής¹³⁵. Δίδεται έμφαση στην πίστη για την αθανασία της ψυχής¹³⁶, γνώρισμα το οποίο στηρίζεται, κατά τον πλατωνικό Σωκράτη, στο γεγονός ότι η ψυχή είναι κάτι το αυτοκίνητο, το αεικίνητο και το αγέννητο¹³⁷. Στον μύθο αυτόν η ψυχή παρομοιάζεται με ένα φτερωτό ζεύγος αλόγων, το οποίο κυβερνάται από έναν ηνίοχο¹³⁸. Τα άλογα εμφανίζουν αντίθετα χαρακτηριστικά μεταξύ τους. Το ένα είναι καλό και ευγενικό προερχόμενο από ευγενική γενιά και το άλλο ατίθασο, δυσχεραίνοντας το έργο του ηνίοχου. Ο τελευταίος συμβολίζει το λογιστικό μέρος της ψυχής και τα δύο άλογα, το

¹³⁰ Πλάτων, *Φαίδων*, 66 b-e.

¹³¹ Πλάτων, *Φαίδων*, 72 e: «ἐν προτέρῳ τινί χρόνῳ μεμαθηκέναι ἃ νῦν ἀναμιμνησκόμεθα», όπως ο Κέβης υποστηρίζει.

¹³² Πλάτων, *Φαίδων*, 75 a: «ἀλλὰ μὴν καὶ τότε ὁμολογοῦμεν, μὴ ἄλλοθεν αὐτὸ ἐννενοηκέναι μηδὲ δυνατὸν εἶναι ἐννοῆσαι ἀλλ' ἢ ἐκ τοῦ ἰδεῖν ἢ ἄψασθαι ἢ ἐκ τινος ἄλλης τῶν αἰσθήσεων».

¹³³ Βλ. Βασιλική Π. Σολωμού - Παπανικολάου, «Ο έρωτας στη θεώρηση του Πλάτωνα», *Δωδώνη* (Μέρος Τρίτο) 18 (1999), σσ. 129-146, σ. 134: όπου σημειώνεται ο σημαντικός ρόλος των αισθήσεων κατά την έναρξη της διανοητικής διαδικασίας της ανάμνησης. Η στάση που υιοθετεί ο Πλάτων απέναντι στις αισθήσεις μας εκπλήσσει, καθώς από τη μια τις θεωρεί λυσιτελείς και από την άλλη εναντιώνεται σε αυτές, θεωρώντας τις υποδεέστερες, βλ. ανάλογα, Πλάτων, *Φαίδων* 64 b5: όπου σημειώνεται ότι οι αισθήσεις «μὴ ἀκριβεῖς εἰσὶν μηδὲ σαφεῖς», και *Φαίδων*, 64 d - 67 b.

¹³⁴ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 245 c: «δεῖ οὖν πρῶτον ψυχῆς φύσεως περὶ θείας τε καὶ ἀνθρωπίνης ἰδόντα πάθη τε καὶ ἔργα τἀληθῆς νοῆσαι».

¹³⁵ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 246 a - 249 d.

¹³⁶ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 245 c5: «ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος».

¹³⁷ Βλ. αντίστοιχα, *Φαῖδρος*, 245 c και 245 d: «αὐτὸ κινεῖν», «αεικίνητον», «ἀγέννητον».

¹³⁸ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 246 a: «εὐοικέτω δὴ συμφύτῳ δυνάμει ὑποπτέρου ζεύγους τε καὶ ἡνιόχου».

θυμοειδές και το επιθυμητικό αντιστοίχως. Αυτή η τριμερής διάκριση της ψυχής απαντά για πρώτη φορά στην *Πολιτεία*¹³⁹.

Τόσο οι θεϊκές όσο και οι ανθρώπινες ψυχές περιφέρονται στο ουράνιο στερέωμα, στο οποίο κυριαρχεί ο Δίας και επιμελείται των πάντων¹⁴⁰. Στον «ύπερουράνιον τόπον»¹⁴¹ βρίσκονται οι ιδέες, οι οποίες θεώνται από τις ανθρώπινες ψυχές, όσο αυτές έχουν τα φτερά τους αναλλοίωτα, όταν όμως αυτά υποστούν φθορά, εκπίπτουν από την θεία τάξη και εμπίπτουν σε σώματα ανθρώπων. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι μόνο η ψυχή «κεκοινώνηκε δὲ πη μάλιστα τῶν περὶ τὸ σῶμα τοῦ θείου»¹⁴², μιας και πριν την ένταξή της στο σώμα αντίκρουσε τις αναλλοίωτες, άφθαρτες, ασώματες και αιώνιες ιδέες, που αποτελούν «τὸ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης γένος»¹⁴³. Ανάλογα με τον ελάχιστο ή μέγιστο βαθμό θέασης των ιδεών οι ψυχές εισέρχονται στα αντίστοιχα ανθρώπινα σώματα¹⁴⁴. Πάντως, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι «πᾶσα μὲν ἀνθρώπου ψυχή φύσει τεθέαται τὰ ὄντα»¹⁴⁵, δηλαδή τα όντως όντα, τις ιδέες. Γνώρισε, εν ολίγοις, η ψυχή την αλήθεια και κατέκτησε την βέβαιη και αντικειμενική γνώση, αφού η γνώση των ιδεών συνιστά τη γνώση της αντικειμενικής πραγματικότητας, που η ύπαρξή της είναι ανεξάρτητη από το νοούν υποκείμενο.

¹³⁹ Πλάτων, *Πολιτεία*, 436 a - 441 c, 580 d - 581 b. Στην *Πολιτεία* ο Πλάτων φαίνεται ότι εγκαταλείπει την πάλη μεταξύ ψυχής και σώματος, καθώς διακρίνοντας την ψυχή σε τρία μέρη μεταφέρει την σύγκρουση εντός της ψυχής μεταξύ των τριών μερών της, του λογιστικού στο οποίο εδρεύει η ορθή κρίση, του επιθυμητικού, όπου εδράζουν οι περί το σώμα ηδονές και οι επιθυμίες και του θυμοειδούς, δηλαδή του μέρους των παθών. Η κυριαρχία του ανώτερου, δηλαδή του λογιστικού αποτελεί το μέσο που δύναται να οδηγήσει τον άνθρωπο στη γνώση. Όπως είναι γνωστό, στον Πλατωνικό διάλογο *Θεαίτητος*, 201 c-d). Πρόκειται για έναν ορισμό που κατόρθωσε να επιβιώσει με το πέρασμα των αιώνων χάρη στις «τρεις έννοιες που συμμετέχουν [...] (πεποίθηση, αλήθεια, δικαιολόγηση)», όπως δηλώνει ο Άρης Κουτούγκος, που ερμηνεύει το εν λόγω ζήτημα στο άρθρο του, βλ. σχετικά Άρης Κουτούγκος, «Το “παράδειγμα” της γνωσιοθεωρίας», στο: *Η χρήση των παραδειγμάτων στη φιλοσοφία, επιμέλεια, Κατερίνα Ιεροδιακόνου*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ, 2005, σ. 143.

¹⁴⁰ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 246 e.

¹⁴¹ *Φαῖδρος*, 247 c3.

¹⁴² *Φαῖδρος*, 246 d.

¹⁴³ *Φαῖδρος*, 247 c.

¹⁴⁴ Βλ. Πλάτων, *Φαῖδρος*, 248 d-e: «τὴν μὲν πλεῖστα ἰδοῦσαν εἰς γονὴν ἀνδρὸς γενησομένου φιλοσόφου ἢ φιλοκάλου ἢ μουσικοῦ τινος καὶ ἔρωτικοῦ».

¹⁴⁵ *Φαῖδρος*, 249 e.

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) όντας επηρεασμένος από τον ιατρό πατέρα του, Νικόμαχο, συμπεριλαμβάνει στη διδασκαλία του και εντάσσει στα έργα του στοιχεία που αφορούν τον ανθρώπινο και κάθε ζώντα οργανισμό. Οι απόψεις του Φιλοσόφου για την ψυχή αναπτύσσονται κυρίως στο *Περί Ψυχής*, ένα γνήσιο ψυχολογικό σύγγραμμα, στο δεύτερο βιβλίο του οποίου ο Αριστοτέλης εκθέτει τη θεωρία του. Στη σκέψη του τελευταίου ο άνθρωπος εκλαμβάνεται ως μια ενιαία πραγματικότητα αποτελούμενη από ψυχή και σώμα, μορφή και ύλη αντίστοιχα¹⁴⁶.

Για τον Φιλόσοφο, η ψυχή αποτελεί αιτία κίνησης¹⁴⁷, «αιτία τοῦ εἶναι καὶ τελικὸ σκοπὸ»¹⁴⁸. Είναι ασώματα και γι' αυτόν τον λόγο εξαρτάται από το σώμα και συνυπάρχει με αυτό. Η παρουσία της καθίσταται απαραίτητη για την επιτέλεση μιας ενέργειας από το σώμα και τούμπαλιν, η παρουσία του σώματος είναι αναγκαία για την εκτέλεση μιας ενέργειας από την ψυχή. Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως ψυχή και σώμα αποτελούν μια αδιάσπαστη, ενιαία ενότητα¹⁴⁹ και ο άνθρωπος αποτελεί σύζευξη αυτών. Πρόκειται για μια υλομορφική θεωρία σύμφωνα με την οποία η ψυχή λειτουργεί κατασταλτικά δίνοντας μορφή στο σώμα και η οποία διαφέρει από τη μεταφυσική ερμηνεία της πλατωνικής ψυχής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο *Περί Ψυχής* «Ἡ ψυχή ἐστὶν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος»¹⁵⁰. Η ψυχή και το σώμα αποτελούν στοιχεία μιας ουσίας. Η σκέψη, η κρίση και η αίσθηση αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της ψυχής.

¹⁴⁶ Βλ. Αριστ., *Περί Ψυχής*, II, 412 a 20-21. Πβ. Π. Κ. Μητροπέτρος (επιβλέπων), *Προσεγγίσεις στον Αριστοτέλη*, Κερασίνοι, 1999, σ. 298: «Ἡ σχέση του σώματος και της ψυχής είναι η ίδια με την σχέση της ύλης και της μορφής. Όπως η ύλη και η μορφή δεν νοούνται χωριστά η μία από την άλλη, αλλά αποτελούν πάντα ενότητα, έτσι και το σώμα και η ψυχή δεν έχουν χωριστή ύπαρξη».

¹⁴⁷ Αριστ., *Περί Ψυχής*, II, 415 b 7 - 416 a 18.

¹⁴⁸ Ingemar Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἑρμηνεία τῆς σκέψης του*, Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σ. 376.

¹⁴⁹ Βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ., Μ. Μήτσου. Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1991, σ. 188, όπου αναφέρεται ότι «ἡ ψυχή καὶ το σώμα δὲν αποτελοῦν δύο οὐσίες, ἀλλὰ ἀδιαχώριστα στοιχεία μιᾶς καὶ μοναδικῆς οὐσίας».

¹⁵⁰ Βλ. Αριστ., *Περί Ψυχής*, II, 412 a 19 - b 5. Πβ. Τσέλλερ - Νέστλε, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μτφρ., Χ. Θεοδωρίδης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου και Σιας, 2008, σσ. 237-241, σχετικά με την αντίληψη του Αριστοτέλη για τον άνθρωπο.

Κατά τον Σταγειρίτη, η ψυχή¹⁵¹ διαιρείται σε τρία μέρη, το θρεπτικόν, το αισθητικόν και το νοητικόν μέρος¹⁵². Η θρεπτική αποτελεί την «ελάχιστη ψυχή»¹⁵³, γιατί υπάρχει σε όλα τα ζώντα όντα, είτε είναι ζώα, είτε φυτά. Ακολούθως, η «αισθητική ψυχή» υπάρχει μόνο στα ζώα και περιλαμβάνει τις αισθήσεις. Από τις τελευταίες οι πιο σημαντικές είναι η αφή και η γεύση, ενώ οι υπόλοιπες αποτελούν «μέσα [...] για την εϋζωία»¹⁵⁴. Εν τέλει, η διανοητική ψυχή (ο νους) είναι η ανώτερη ψυχή. Πρόκειται για το μοναδικό γνώρισμα του ανθρώπου και αποτελεί ένα σύνδεσμο με το θεϊκό στοιχείο¹⁵⁵. Μέσω του νου, δηλαδή του νοητικού μέρους της ψυχής η τελευταία γνωρίζει τα πράγματα¹⁵⁶. Ο άνθρωπος ως ον που διαθέτει τις ανώτερες ικανότητες της ψυχής, διαθέτει και όλες τις κατώτερες.

Η γνωστική διαδικασία συνδέεται με τη διανοητική και την αισθητική δύναμη της ψυχής. Μέσω της αισθητικής ικανότητας και ιδίως, των αισθητηρίων οργάνων η ψυχή δύναται να συλλάβει την εξωτερική πραγματικότητα. Η ψυχή συλλαμβάνει τις εικόνες των αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου μέσω της διανοητικής της ικανότητας. Ο Αριστοτέλης διαιρεί το νου σε παθητικό και ποιητικό. Ο πρώτος -που είναι απόλυτα συνυφασμένος με το υλικό στοιχείο, καθώς χάνεται με το θάνατο του τελευταίου- δύναται να γίνει τα πάντα συλλαμβάνοντας τα νοητά και λειτουργεί όπως η ύλη, ενώ ο τελευταίος -που είναι αιώνιος- δημιουργεί τα πάντα συνιστώντας το ποιητικό αίτιο των πραγμάτων. Η σύλληψη του παθητικού νου αντιστοιχεί στην εν δυνάμει γνώση και του ποιητικού στην ενεργεία, μιας και αυτός μετατρέπει το δυνά-

¹⁵¹ Βλ. J. L. Ackrill, "Aristotle's Definitions of Psyche", *The Aristotelian Society* LXXIII (1972 / 1973), σσ. 119-134. Η επιχειρηματολογία του εν λόγω άρθρου βασίζεται στο *Περί Ψυχῆς* του Αριστοτέλη, ορίζοντας την ψυχή ως την πρώτη ενέργεια ενός σώματος που διαθέτει όργανα.

¹⁵² Βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σσ. 186-187.

¹⁵³ *Ο.π.*, σ. 186.

¹⁵⁴ *Ο.π.*, σ. 187.

¹⁵⁵ *Αριστ.*, *Περί Ψυχῆς*, II, 413 a 22 - b 27, 414 a 29 – 415 a 12.

¹⁵⁶ Βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 208: «Ἡ σκέψη εἶναι ἡ ἰκανότητα μὲ τὴν ὁποία συλλαμβάνουμε τὴν οὐσία, ἐνῶ ἡ αἴσθησις εἶναι ἡ ἰκανότητα μὲ τὴν ὁποία συλλαμβάνουμε τὴν οὐσία ἐπενδυμένη σὲ ὕλη».

μει σε ενεργεία, καθώς γνωρίζει ήδη τα νοητά. Έτσι, η γνώση μέσω του ποιητικού νου καθίσταται δυνατή και πραγματική¹⁵⁷.

1.4.3 Η ιπποκρατική θεώρηση του σώματος και οι κατά Γαληνόν απόψεις περί αυτού

Ο Κώος ιατροφιλόσοφος¹⁵⁸ αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως μια ψυχοσωματική οντότητα. Η επίδραση που ασκεί το σώμα στην ψυχή και η ψυχή στο σώμα είναι αναπόφευκτη. Ο ιατρός οφείλει να μελετά τον καθέκαστο ασθενή ξεχωριστά, δεδομένου ότι δεν είναι δυνατή η χρήση της ίδιας θεραπείας για όλα τα άτομα και η ιατρική μέθοδος, που θα ακολουθήσει, είναι διαφορετική. Η φύση του σώματος αποτελεί την αφετηρία για τη διάγνωση και την θεραπεία που θα ακολουθήσει.

Ειδικότερα, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο οποίος αντιλαμβανόταν την ψυχή ως κάτι το «αϊδές»¹⁵⁹ και αθάνατο, ο Ίπποκράτης πιστεύει ότι η ανθρώπινη ψυχή δεν είναι αθάνατη, αφού, κατά τη γνώμη του, έχει υλική υπόσταση¹⁶⁰. Παράλληλα, δεν δέχεται την τριμερή διαίρεση της ψυχής σε λόγο, θυμό και επιθυμία, όπως ο Πλάτων υποστηρίζει, αλλά την εκλαμβάνει ως μια ομοιογενή και ενιαία οντότητα. Εντούτοις, υπάρχουν σημεία στα οποία ο Κώος ιατρός αυτοαναιρείται, όπως για παράδειγμα στο *Περί Διαίτης Α'*, έργο στο οποίο δέχεται ότι η ψυχή αποτελείται από μόρια και μπορεί να διαχωρίζεται¹⁶¹. Ο Ίπποκράτης διαφοροποιείται επίσης και από τον Ηράκλειτο και τον Δημόκριτο, οι οποίοι εξελάμβαναν την ψυχή ως ένα «πρᾶγμα, πὸ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ καὶ τὸν φορέα τῆς ζωῆς»¹⁶² και δέχεται τον εγκέφαλο ως κέντρο των λειτουργιών της ψυχής, εκδηλώσεις των οποίων είναι «τὰ αἰσθήματα, ἡ διάθεση, ἡ νόηση, ἡ φρόνηση, ἡ ἀντίληψη τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ

¹⁵⁷ Ὁ.π., σσ. 211-218, όπου αναπτύσσεται η σχέση παθητικού και ποιητικού νου.

¹⁵⁸ Βλ. Henry E. Sigerist, *History of Medicine*, Vol. II. New York, Oxford University Press, 1961, σ. 260: «Οὐδενὸς ἰατροῦ ἢ φήμη ὑπῆρξε μεγαλυτέρα τῆς τοῦ Ίπποκράτους».

¹⁵⁹ Βλ. Πλάτων, *Φαῖδρος*, 79 a.

¹⁶⁰ Βλ. το έργο του Ίπποκράτη, *Επιδημιαί Στ'*, τὸ Πέμπτον 2.

¹⁶¹ *Περί Διαίτης, Α'*, απόσπασμα 25.

¹⁶² Βλ. DK A 1 (I 141, 11), A 117 (II 111, 27), όπου καταγράφεται ότι για τον Ηράκλειτο «πάντα ψυχῶν πλήρη» και για τον Δημόκριτο «πάντα μετέχειν ψυχῆς ποιᾶς καὶ τὰ νεκρά». Πβ. Αθαν. Ηλ. Λέγκας, *Επικαιρότητα του Ίπποκράτη (Υλισμός και Διαλεκτική στη Φιλοσοφία του)*, Αθήνα, Εκδ. Γκοβόστη, 2009, σ. 41.

ἑαυτοῦ μας, ἡ μνήμη καὶ ἡ ἀμνησία»¹⁶³. Πρόκειται για ἕνα ζήτημα που ἡ σπουδαιότητά του χρήζει περαιτέρω συζήτησης καὶ ἐρευνας, καθὼς ἡ διεξοδική πραγματεύση του θέματος θα ἀπαιτούσε μιὰ νέα μελέτη.

Παρόμοια θέση περὶ τῆς ἀλληλεπίδρασης ψυχῆς καὶ σώματος παρατηρεῖται στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη του Γαληνοῦ, ὅπως θα δούμε στὸ δεύτερο μέρος τῆς Ἐργασίας, ἐνὸς ἰατροφιλοσόφου που χαρακτηρίζοταν για τὴν ἐκλεκτικιστικὴ του στάση, φέροντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὸ νου τὸν Ευγένιο Βούλγαρη. Ἡ Φυσικὴ, ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Λογικὴ συνιστοῦν βασικοὺς τομείους τῆς φιλοσοφίας στους οὗσιους οφείλει νὰ ἐντρυφήσῃ ὁ ἐπιθυμῶν νὰ γίνῃ ἰατρός¹⁶⁴. Ὁ ἐλέγχος τῶν παθῶν καὶ ἡ ορθὴ κρᾶση τῶν στοιχείων τοῦ σώματος ἀποτελοῦν τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις τῆς υγείας¹⁶⁵, ἐνῶ ἡ σημασία τῆς πρόγνωσης εἶναι καθοριστικὴ τόσο στὴ σκέψη του Γαληνοῦ, ὅσο καὶ του προκατόχου του, Ἰπποκράτη.

1.4.4 Γνωσιολογία καὶ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς

Στὸ πλαίσιο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ παρατηρεῖται μιὰ ἀλλαγὴ στὰ φιλοσοφικὰ καὶ πνευματικὰ δρώμενα. Ἡ ἀριστοτελικὴ γνωσιολογικὴ παράδοση παύει νὰ κυριαρχεῖ στὸν χώρο τῆς φιλοσοφίας¹⁶⁶, ἐπανεμφανίζεται ἡ φιλοσοφία του Πλάτωνα καὶ οἱ νεωτερικὲς θέσεις εἰσάγονται με κύρια πηγὴ τὴν καρτεσιανὴ σκέψη. Στὴν ἀρχή, ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ πνευματικὸ πεδίο με ἀργοὺς ρυθμούς, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ

¹⁶³ Ἰπποκράτης, *Περὶ Ἰηρῆς Νόσου*, παράγραφος 15.

¹⁶⁴ Βλ. Γαληνός, *Ὅτι ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος*, ἀπόσπασμα 358, σ. 59. Ἴδια ἀποψη για τὴ λογικὴ εἶχε ὁ Ἀριστοτέλης για τὸν οὗσιον ἡ λογικὴ εἶναι «μέρος μιᾶς γενικῆς παιδείας, ἀπαραίτητης σὲ κάθε ἄτομο πὸν προτίθεται νὰ μελετήσῃ ὅποιαδήποτε ἐπιστήμη», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται στὸ W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σ. 37.

¹⁶⁵ Γαληνός, *Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη ταῖς τοῦ σώματος κρᾶσεσιν ἐπεταί*, κεφ. α', σ. 768.

¹⁶⁶ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχὲς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος: Descartes καὶ Νεοελληνικὴ σκέψη», *Ὁ Ἐραμιστής* 22 (1999), σσ. 44-45, ὅπου σημειώνεται ἡ «ἐδραιωμένη ἀπαξία πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ-σχολαστικὴ φιλοσοφία καὶ μέθοδο στὴ νεοελληνικὴ σκέψη τοῦ ὕστερου δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος» καὶ τονίζεται «ἡ διαφοροποίηση ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ-σχολαστικὴ σκέψη στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας». Παρατηρεῖται πως στὰ νεοελληνικὰ κείμενα ἀξιοποιεῖται ἡ καρτεσιανὴ σκέψη για τὴ συγκρότηση μιᾶς ἀνθρωπολογίας καὶ γνωσιοθεωρίας, που βρῖσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς σκέψης.

κίνδυνος της πρόκλησης οργής και αγανάκτησης εκ μέρους των θιασωτών του Αριστοτέλη. Αργότερα, όμως, η κατάσταση μεταβάλλεται και οι νεωτερικές απόψεις κυριαρχούν. Πεδίο αψιμαχίας γίνονται, τώρα, οι καθολικές έννοιες, όπως επίσης και το θέμα της κυριαρχίας των αισθήσεων ως πηγής της γνώσης.

Η γνωσιοθεωρητική μέθοδος της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης επηρεάζεται κατεξοχήν από το *Novum Organum* του Francis Bacon. Το αριστοτελικό όργανο εγκαταλείπεται παραχωρώντας τη θέση του στο *Νέο Όργανο*. Αντιθέτως, οι φιλοσοφικές ιδέες του Γάλλου φιλοσόφου René Descartes επικρίνονται όσον αφορά την παραδοχή του περί της αποδοχής των εμφύτων ιδεών και της υποτίμησης των αισθήσεων, ενώ οι Newton και Locke γνωρίζουν την αποδοχή εκ μέρους των Νεοελλήνων λογίων. Οι τελευταίοι επηρεάζονται κυρίως από τις απόψεις που ο Locke διατυπώνει στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση σχετικά με την «καθοριστική λειτουργία της αισθητικής εμπειρίας, την απόρριψη των εμφύτων ιδεών και την αρχική εμφάνιση του ανθρώπου χωρίς καθοριστικά δεδομένα (άγραφος πίνακας, 'tabula rasa')»*¹⁶⁷.

Ο Ευγένιος Βούλγαρις στη *Λογική* του διερευνά διεξοδικά το θέμα της γνώσης. Σύμφωνα με αυτόν, ο άνθρωπος είναι εφοδιασμένος με τη δύναμη «τοῦ γινώσκειν»¹⁶⁸ και αυτή η γνώση είναι «συνείδησις», «συναίσθησις» ή «συνεπίγνωσις». Μόνο με τη συμφωνία «νοητοῦ» και «νοήσεως» δύναται να υπάρξει η γνωστική αλήθεια. Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση για τη συγκρότηση της γνωστικής διαδικασίας είναι «ή αὐτοσυνείδηση τῆς ὕπαρξης»¹⁶⁹. Ο φιλόσοφος «αποδέχεται την τριπλή διερεύνηση της αλήθειας: τη μεταφυσική (υπάρχει στα ίδια τα πράγματα), τη λογική (τα νοήματα των νοουμένων είναι ακριβείς εικόνες των πραγμάτων) και την ηθική (τα λεγόμενα

¹⁶⁷ Βλ. Ioannes Ab Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol. II (Chrysippi Fragmenta Logica et Physica), Stuttgartiae, B. G. Teubneri, 1964, σ. 217, fr. 778, όπου η ψυχή ορίζεται από τους Στωικούς ως «πνεῦμα συμφυές καὶ ἀναθυμίασις αισθητικὴ ἐκ τῶν τοῦ σώματος ὑγρῶν ἀναδιδομένη».

¹⁶⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 112-113.

¹⁶⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνος: Descartes καὶ Νεοελληνικὴ σκέψη», σ. 47.

να ομολογούν τα νοούμενα)¹⁷⁰. Οι δυνάμεις του γνωστικού είναι τρεις, ο «νους», η «φαντασία» και η «αίσθησις». Μέσω της αίσθησης και των αισθητηρίων οργάνων είναι δυνατή η αντίληψη των υλικών πραγμάτων. Η φαντασία που συμπεριλαμβάνει και τη μνήμη είναι η αναπλαστική δύναμη των ένυλων απόντων και ο νους είναι «γνωριστικός» τόσο των αισθητικών όσο και των φανταστικών προς τον οποίο «επιστρέφει η συνείδηση ως δύναμη της ψυχής, ακολουθώντας τη σειρά: προσληπτική παράσταση, σκέψη, κρίση και διάνοια»¹⁷¹.

Εν ολίγοις, παρατηρείται ότι προκειμένου να επιτευχθεί η γνώση ακολουθείται μια πορεία αναβαθμών που βασίζονται ο ένας στον άλλον¹⁷². Η πρώτη γνώση είναι εκείνη που προκύπτει από την αυτόματη εισαγωγή των γιγνομένων στο γνωστικόν και γι' αυτό μπορεί να επονομαστεί «ιστορική, κοινή, ζωώδης, δημώδης και χυδαία»¹⁷³. Η δεύτερη βασίζεται πάλι στην εμπειρία και είναι ιστορική, αλλά «επεκτείνεται σε περισσότερα»¹⁷⁴. Η τρίτη αποτελώντας μια «ορθοδοξασία» εξετάζει εν μέρει και συγκεκριμένα και τους λόγους και τις αποδείξεις και η τέταρτη γνώση είναι η επιστημονική που λέγεται και φιλοσοφική, προσεγγίζοντας αυτό που είναι εφικτό στον άνθρωπο, μιας και η φιλοσοφία δεν είναι τίποτε άλλο παρά εκείνα που νοούν οι άνθρωποι κατ'επιστήμην. Αυτή η τελευταία γνώση αποτελεί την τέλεια γνώση,

¹⁷⁰ Βλ. Εύγ. Βούλαρις, *Η Λογική*, σ. 114, σημ. 3.

¹⁷¹ *Ο.π.*, σ. 117· βλ. ακόμη, Κ. Θ. Πέτσιος, «Η διδασκαλία της Λογικής», σσ. 363-367, όπου σημειώνεται πως η αρχική τριμερής διαίρεση των ενεργειών του νου σε «πρόσληψη, κρίση και διάνοια» τροποποιείται από τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο, ο οποίος αποδεχόμενος τις τέσσερις ενέργειες του νου, «τὸ ὀρθῶς τῶν πραγμάτων ἀντιλαμβάνεσθαι, τὸ ὀρθῶς κρίνειν, τὸ ὀρθῶς συλλογίζεσθαι καὶ τὸ ὀρθῶς διατάπτειν» διαιρεί τη λογική σε τέσσερα μέρη, δηλαδή «τὸ α^{ον} περὶ τῶν ἰδεῶν, ἤτοι περὶ τῶν ἀπλῶν ὄρων [...] τὸ β^{ον} περὶ κρίσεων, ἤτοι περὶ προτάσεων. τὸ γ^{ον} περὶ συμπεράσματος, ἤτοι περὶ συλλογισμοῦ. καὶ τὸ δ^{ον} περὶ μεθόδου, ἤτοι περὶ εὐτάκτου διαθέσεως τῶν ἡμετέρων νοημάτων». Η παραπάνω διαίρεση υιοθετείται από τον Μεθόδιο Ανθρακίτη.

¹⁷² Σχετικά με τους αναβαθμούς της γνώσης, βλ. Γρ. Καραφύλλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, Gutenberg, 2008, σ. 74.

¹⁷³ *Ο.π.*, σ. 74.

¹⁷⁴ *Αὐτόθι*.

καθώς ελέγχει τον αιτιώδη λόγο και αποδεικνύει ότι όσα συμβαίνουν είναι έτσι και όχι αλλιώς¹⁷⁵.

¹⁷⁵ Σχετικά με τα τέσσερα είδη γνώσης, βλ. Εύγ. Βούλαρις, *Η Λογική*, σσ. 122-123, 123-124, 124-125, 125-126.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΗ ΛΟΓΙΚΗ

2.1 Η παρουσία του Ιπποκράτη στη Λογική

[«Ιπποκράτης ὄς πάντων ὑπερήνεγκε καὶ πρῶτος εἰς φῶς ἐξήνεγκε τὴν τελείαν παρ’ Ἑλλήσιν ἰατρικὴν» (Γαληνός, XIV, σ. 676)]

Ο Ιπποκράτης από την Κω συνέδραμε άρδην στην εξέλιξη του νεώτερου ευρωπαϊκού πολιτισμού και την ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης¹⁷⁶. Χάρη σε αυτό το ιδιαίτερο πνεύμα η ιατρική διαχωρίστηκε «ἀπὸ τῖς προλήψεις καὶ τῖς δεισδαιμονίες, ἀπὸ τὸ μαγικὸ (...) στοιχεῖο»¹⁷⁷ που επικρατούσε. Σηματοδότησε τον 5^ο αιώνα, στη διάρκεια του οποίου έδρασαν εξέχουσες πνευματικές φυσιογνωμίες, χάρη στις οποίες ο χρυσός αιώνας του Περικλέους αποτέλεσε τομή στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Οι πληροφορίες που έχουν διασωθεί γι’ αυτόν είναι πενιχρές. Τα ιστορικά δεδομένα για τη ζωή και το έργο του προέρχονται από πηγές, μεταγενέστερες του ιατρού. Οι αναφορές στα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη¹⁷⁸ στον Κώο ιατρό μαρτυρούν πως πρόκειται για ένα φυσικό, ιστορικό πρόσωπο, γνωστό για τις ιατρικές του γνώσεις. Ο Ιπποκράτης ήταν ένας άνθρωπος που με το έργο του επηρέασε την ανθρωπότητα και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην πρόοδο αυτής. Βέβαια, το πρόβλημα που δημιουργείται με την εργογραφία του Ιπποκράτη υπενθυμίζει το αντίστοιχο πρόβλημα που απασχόλη-

¹⁷⁶ Προτού εμφανιστεί ο Ιπποκράτης, η ιατρική δεν είχε αναπτυχθεί ως επιστήμη. Για τα πρώτα βήματα της ιατρικής επιστήμης στην προϊπποκρατική εποχή, βλ. συγκεκριμένα Δ. Λ. Λυπουρλής (Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σημειώσεις), *Ιπποκρατική Ιατρική: Όρκος, Περί Τερῆς Νούσου, Περί ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικόν*, επιμ. Ντ. Χριστιανόπουλος, Θεσσαλονίκη, Τυπογραφείο Ν. Νικολαΐδη, 1972, σσ. 18-54, όπου γίνεται ενδελεχής παρουσίαση της ιατρικής που αναπτύχθηκε πριν από τον Ιπποκράτη και μνημονεύεται ο τρόπος που αυτή αποτυπώνεται στα Ομηρικά έπη και τους προσωκρατικούς φιλοσόφους.

¹⁷⁷ *Ιστορία τῆς Ἰατρικῆς*, Τόμος Α', Αθήναι, Πάπυρος Πρῆς Ε.Π.Ε., 1968, σ. 31.

¹⁷⁸ Ειδικότερα, στα έργα *Πρωταγόρας*, 311 b-c, *Φαῖδρος*, 270 c ο Πλάτων ονοματίζει τον Ιπποκράτη. Ιδίως στο τελευταίο σύγγραμμα του Πλάτωνα αναδεικνύεται η πίστη του ιατρού στον άνθρωπο. Για τον Ιπποκράτη για να γίνει αντιληπτή η φύση του σώματος και της ψυχῆς προϋποτίθεται η κατανόηση «τοῦ ὅλου φύσεως». Κάτι τέτοιο αναδεικνύει την ιπποκρατική αντίληψη που θεμελιώνεται σε μια βαθύτερη και ευρύτερη γνώση της φύσης προς ερμηνεία της ανθρώπινης φύσης. Επίσης, αναφέρεται και η ιπποκρατική θέση για τη σημασία που διαδραματίζει ο ψυχισμός του ανθρώπου στη μελέτη του σώματός του. Πέραν του Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης μνημονεύει το όνομα του ιατρού στα *Πολιτικά*, VII, 4. 1326 a 15-16, όπου δίδεται στον τελευταίο ο χαρακτηρισμός «μείζω».

σε την έρευνα σχετικά με το Σωκράτη, ο οποίος δεν προέβη στη συγγραφή κανενός έργου και όσα γνωρίζουμε περί τούτου προέρχονται τόσο από το μαθητή του, Πλάτωνα όσο και από άλλες σημαντικές προσωπικότητες. Εντούτοις, ο Ιπποκράτης άφησε γραπτό λόγο, όπως μας διαβεβαιώνει ο Γαληνός στο τιτλοφορούμενο έργο του *Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος*¹⁷⁹.

Ειδικότερα, με το όνομα του Ιπποκράτη έχει διασωθεί ένας μεγάλος αριθμός έργων. Τα περισσότερα όμως από αυτά θεωρούνται νόθα και ελάχιστα αποτελούν γνήσια συγγράμματα προερχόμενα από τη γραφίδα του ιατρού¹⁸⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Έ. Littré, ο «πρώτος μεγάλος Ιπποκρατιστής»¹⁸¹ και ερμηνευτής των έργων του Ιπποκράτη, στην καθοριστικής σημασίας δεκάτομη έκδοσή του για τα έργα του τελευταίου προβαίνει σε κατηγοριοποίησή των συγγραμμάτων αποδίδοντας στον Κώο ιατρό εβδομήντα-ένα τίτλους πραγματειών. Εν τούτοις, «τα έργα της ιπποκρατικής συλλογής αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια στην ιστορία της αρχαίας ελλη-

¹⁷⁹ Βλ. Γαληνός, *Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος*, κεφ. 2, απόσπ. 358, σ. 58, όπου καταγράφεται ότι ο Ιπποκράτης ταξίδεψε σε όλη την Ελλάδα για να γράψει «και για τη φύση των τόπων». Θεωρώ ότι η χρήση του συμπλεκτικού συνδέσμου και αναδεικνύει τη συγγραφή κι άλλων έργων εκ μέρους του Ιπποκράτη.

¹⁸⁰ Σχετικά με το ιπποκρατικό ζήτημα, δηλαδή με το πρόβλημα της γνησιότητας των έργων του Ιπποκράτη έχει δοθεί πλήθος ερμηνειών. Βλ. χαρακτηριστικά Δ. Λ. Λυπουρλής (Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σημειώσεις), *Ιπποκρατική Ιατρική: Όρκος, Περί Τερής Νούσου, Περί άέρων ύδάτων τόπων, Προγνωστικόν*, σσ. 62-65. Πβ. Wesley D. Smith, *The Hippocratic Tradition*, Cornell University Press, Ithaca and London, New York, 1979, σ. 13· Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά Θέματα*. Πρόλογος Γρ. Σκαλκέας, Θεσσαλονίκη, Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, 2002, σσ. 34-39· Jacques Jouanna, *Ιπποκράτης*, Πρόλογος, Σπ. Μαρκέτος, μτφρ., Δημ. Δ. Τσιλιβέροης, Αθήνα, Ινστιτούτου του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1998, σ. 83. Βλ. ακόμη Έ. Littré, *Oeuvres completes d' Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, Τόμος I, Paris, Adolf M. Hakkert, Editeur - Amsterdam, 1962, σ. 434 κ.έ., όπου κατονομάζονται τα έντεκα γνήσια έργα που αποδίδονται στον Ιπποκράτη. Μάλιστα, αναφορά στα γνήσια έργα του Ιπποκράτη γίνεται στο: Ludwid Edelstein, *Ancient Medicine*, eds. Owsei Temkin & C. Lilian Temkin, translations from the German by Lilian Temkin, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1967, σσ. 133-144. Επιπρόσθετα, σχετική βιβλιογραφία για ορισμένα από τα έργα του Ιπποκράτη δίδεται στο: Christopher Gill, "Ancient Thought", *Phronesis* 51 (2006), σσ. 294-407. Βλ. ακόμη, G. E. R. Lloyd, *Αρχαία ελληνική επιστήμη. Μέθοδοι και προβλήματα*. Τόμ. Α', μτφρ., Χλόη Μπάλλα, επιμέλεια, Β. Κάλφας, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996, σσ. 338-380.

¹⁸¹ Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ιπποκράτης. Άπαντα τὰ έργα*, επιμέλεια μτφρ. Καίσαρος Εμ., Τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Αθ. Μαρτίνος, χ.χ., σ. 80.

νικής γραμματείας [...] και [...] στην ιστορία της ιατρικής επιστήμης»¹⁸², που επηρέασαν καταλυτικά μεγάλες προσωπικότητες, όπως εκείνη του Ευγένιου Βούλαρη.

Οι ιπποκρατικές ιδέες που έγιναν γνωστές από το ιπποκρατικό Corpus και τον κριτικό και ερμηνευτή του Ιπποκράτη, τον ιατρό και φιλόσοφο Γαληνό¹⁸³ επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την έρευνα. Η παρατήρηση μέσω της εμπειρικής διαδικασίας, που αποτέλεσε το βασικό εργαλείο του Ιπποκράτη, και η φιλοσοφική θεώρηση στην οποία βασιζόνταν τα ιπποκρατικά έργα προσέλκυσαν πολλούς ιατρούς, αλλά και φιλολόγους. Το περιεχόμενο των έργων του Ιπποκράτη καλύπτει ένα ευρύ πεδίο των κλάδων της ιατρικής επιστήμης. Θέματα ανατομίας, φυσιολογίας, παθολογίας, δερματολογίας, ηθικής και δεοντολογίας αναπτύχθηκαν στις πραγματείες και έγιναν πεδίο διερεύνησης.

Ο Ιπποκράτης¹⁸⁴ είχε μελετηθεί ιδιαίτερα από τον Βούλαρη, όπως γίνεται φανερό από το έργο του τελευταίου, όπου παρατίθενται ιδέες προερχόμενες από τα ιπποκρατικά έργα είτε αυτούσιες, είτε τροποποιημένες, προκειμένου ο φιλόσοφος να τεκμηριώσει την αρχική του θέση περί της κατωτερότητας του σώματος στη διαδικασία προσπέλασης της γνώσης.

Ο Ευγένιος Βούλαρης εξετάζει την ανθρώπινη οντότητα ως ένα όλο που αποτελείται από σώμα και πνεύμα, μεταξύ των οποίων αναπτύσσεται μια αμφίδρομη σχέση αλληλεξάρτησης. Τόσο ο υλικός, όσο και ο πνευματικός παράγοντας, το σώμα και το πνεύμα επιβραδύνουν την προσπάθεια κα-

¹⁸² Βλ. Δ. Λυπουρλής (Ανθολόγηση - Μετάφραση - Εισαγωγές - Σχόλια), *Ιπποκράτης: Ιατρική θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Ζήτρος, 2000, σ. 27.

¹⁸³ Όπως αναφέρει ο Wesley D. Smith, στο: *The Hippocratic Tradition*, σ. 13: «Hippocrates became known both through the writings of the Hippocratic Corpus and through the works of Galen».

¹⁸⁴ Βιογραφικά στοιχεία του Ιπποκράτη περιλαμβάνονται σε όλα σχεδόν τα έργα που αναφέρονται σε αυτόν. Βλ. ενδεικτικά Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά Θέματα*, σσ. 20-23' πβ. Δημ. Λυπουρλής (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ιπποκράτης, Ιατρικά Θέματα*, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 2000, σσ. 13-35, όπου δίδεται το αρχαίο κείμενο, συνοδευόμενο από τη μετάφραση, του Σωρανού του Εφέσιου, βιογράφου του Ιπποκράτη' του ίδιου (Γενική Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ιπποκρατική Συλλογή*, Τόμος Α', Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991, σσ. 13-14. Αθαν. Ηλ. Λέγκας, *Επικαιρότητα του Ιπποκράτη (Υλισμός και Διαλεκτική στη Φιλοσοφία του)*, Αθήνα, Εκδ. Γκοβόστη, 2009, σσ. 29-33.

τάκτησης της αληθινής γνώσης του γίνεσθαι. Κατ' αναλογία, ο Κώος ιατροφιλόσοφος αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως μια ψυχο-σωματική σύνθεση. Καθένα εκ των δύο δύναται να επηρεάσει το άλλο.

Απαραίτητο στοιχείο για την ερμηνεία του ανθρώπινου οργανισμού αποτελεί η συνάρτηση των μερών. Προκειμένου η υγεία να εγκαθιδρυθεί στον οργανισμό και να επέλθει η ισορροπία και η αρμονία είναι απαραίτητη η ίαση του όλου. Η θεραπεία ενός μέρους του σώματος δύναται να επιτευχθεί μόνον αν εκληφθεί σε στενή σύνδεση με το «όλον»¹⁸⁵, μια έννοια που προσδιορίζει το σύνολο του σώματος ή του κόσμου. Η επονομαζόμενη ιπποκρατική «ἀρχή τοῦ ὅλου»¹⁸⁶ διακρίνεται σε κάθε σημείο των πραγματειών που αποδίδονται στον ιατρό, στις οποίες το ζητούμενο αποτελεί το θέμα της υγείας.

Ο Κερκυραίος φιλόσοφος μνημονεύοντας χωρία από δυο ονομαστά συγγράμματα του πατέρα της ιατρικής επιστήμης, το *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* και τους *Ἀφορισμούς* επικαλείται τις ιδέες του ιατροῦ προς επίρρωση των επιχειρημάτων του. Η γλώσσα των έργων είναι κοινή. Και τα δύο είναι γραμμένα στην ιωνική διάλεκτο¹⁸⁷ που εμπλουτίζεται από ορισμένα δωρικά στοιχεία, όμως οι υφολογικές διαφορές που παρατηρούνται γενικότερα μεταξύ των έργων και η ευρεία θεματολογία αποτελούν τη βάση για την έναρξη του προβλήματος της γνησιότητας των έργων, όπως θα επισημανθεί και θα διατυπωθεί εκτενέστερα παρακάτω. Μολαταύτα, το περιεχόμενο των ιππο-

¹⁸⁵ Βλ. Αθαν. Ηλ. Λέγκας, *Επικαιρότητα του Ιπποκράτη (Υλισμός και Διαλεκτική στη Φιλοσοφία του)*, ὁ.π., σσ. 29-33. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχή του όλου δεν είναι αποδεκτή στον Πλάτωνα, καθώς είναι κοινώς γνωστό ότι ο τελευταίος αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως μια διττή υπόσταση, υλική και πνευματική, που δεν δύναται να εκληφθεί ως όλο, δεδομένης της κατωτερότητας του ενός και της ανωτερότητας του άλλου μέρους αντιστοίχως.

¹⁸⁶ Laurent Ayache, *Ο Ιπποκράτης*, μτφρ. Υβόννη Μιχαήλ, Αθήνα, «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., 1999, σ. 8.

¹⁸⁷ Β. Σπανδάγος, Ρ. Σπανδάγου, Δ. Τραυλού, *Οι Ιατροί και οι Φαρμακολόγοι της Αρχαίας Ελλάδος*, εκδ. Αίθρα, σσ. 86-87, 88. Βλ. ακόμη Δαμιανός Τσεκουράκης (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια), *Ιπποκράτης, Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, Αθήνα, Εκδ. «Δαίδαλος» -Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., 1996, σ. 42: «τὰ χειρόγραφα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς μᾶς ἔχουν παραδώσει μιὰ συμβατικὴ ἰωνικὴ γλῶσσα».

κρατικών πραγματειών επηρέασε σημαντικές φυσιογνωμίες καθ' όλη τη διάρκεια των εποχών, γεγονός που αναδεικνύει την αξία του¹⁸⁸.

2.1.1 *Περὶ ὑδάτων, καὶ ὠρῶν κράσεως σύγγραμμα*

Το *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων ἢ Περὶ ἀέρων καὶ ὑδάτων τόπος*¹⁸⁹ θεωρείται «αντιπροσωπευτικό»¹⁹⁰ ἔργο του Ἱπποκράτη που ἀπηχίει τὴ σκέψη καὶ τὴ μέθοδο του ἱατροῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύγγραμμα τοῦ ὁποῖου ὁ τίτλος διαφέρει, καθὼς ὡς γνωστόν οἱ τίτλοι εἶναι μεταγενέστεροι καὶ διαφέρουν ἀνάλογα με τὰ χειρόγραφα. Στὴ γερμανικὴ γλῶσσα, ἡ ἐν λόγῳ πραγματεία τιτλοφορεῖται με τὸ ὄνομα *Περὶ τοῦ περιβάλλοντος (Von der Umwelt, Über die Umwelt)* καθὼς «οἱ γερμανόφωνοι μελετητές» θεωροῦν ὅτι ἀποδίδεται «ὀρθότερα τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου»¹⁹¹, ἐνῶ ὁ Γαληνὸς δίδει στὸ ἔργο διάφορους τίτλους. Ἀλλοτε, τὸ ἀναφέρει με τὴν ονομασία *Περὶ ὑδάτων, καὶ ὠρῶν κράσεως σύγγραμμα* τοῦ Ἱπποκράτη¹⁹² καὶ ἄλλοτε *Περὶ ἀέρων καὶ τόπων καὶ ὑδάτων*¹⁹³. Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐξηγεῖται καὶ καθίσταται προφανές ὅτι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις στὴ *Λογικὴ* λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του καὶ ἔχει ὡς βασικὴ πηγὴ τοῦ ἱατροῦ ἀπὸ τὴν Πέργαμο, δεδομένου ὅτι ἀναφέρεται στὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Κῶου ἱατροῦ με τὸν τίτλο ποὺ ὁ Γαληνὸς χρησιμοποιεῖ. Προσεγγίζει δηλαδὴ τὴν ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ λαμβάνοντας ὡς βασικὸ πομπὸ τῆς ἱπποκρατικῆς σκέψης τὸ Γαληνὸ¹⁹⁴.

¹⁸⁸ Ὁ Πλάτων στους *Νόμους*, V, 747d ἀναφέρεται στους τόπους ποὺ εἶναι ἰδανικοὶ ὥστε ἡ πόλις νὰ ἰδρυθεῖ στὸ σωστὸ σημεῖο φέροντας στὸ νου τὴν πραγματεία *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τοῦ Ἱπποκράτη, ἐνῶ ὁ ἀρχιτέκτονας Βιτρούβιος, μεταγενέστερος τοῦ Πλάτωνα, στὸ ἔργο τοῦ *De architectura*, I, 1, 10 ἀπευθύνεται, ὡς ἀν Ἱπποκράτης, στὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὴ γνώση τοῦ κλίματος, τῶν νερῶν καὶ ἄλλων ἐξωτερικῶν παραγόντων ποὺ πρέπει νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του.

¹⁸⁹ Βλ. Kühn, *Τοῦ μεγάλου Ἱπποκράτους Ἄπαντα*, Τόμος I, Λειψία, 1825.

¹⁹⁰ *Ἱστορία τῆς ἱατρικῆς*, σ. 33.

¹⁹¹ Βλ. Δημ. Α. Λυπουρλῆς (Εἰσαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σημειώσεις), *Ἱπποκρατικὴ Ἱατρικὴ: Ὑρκος, Περὶ Ἱερῆς Νούσου, Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικόν*, σ. 181, σημ. 1.

¹⁹² Βλ. Γαληνός, *Ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται*, κεφ. θ', σ. 804.

¹⁹³ Βλ. Γαληνός, *Τῶν Ἱπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις*, σ. 141.

¹⁹⁴ Ὁ Ερωτιανός (1ος αἰ. μ.Χ.), πρὸ τοῦ Γαληνοῦ στὸν κατάλογό του ὅπου ἀπαριθμεῖ τὰ ἔργα τοῦ Ἱπποκράτη παραδίδει τὴν ἐπονομαζόμενη πραγματεία με τὸν τίτλο *Περὶ τόπων καὶ ὠρῶν*, βλ. Jacques Jouanna, *Ἱπποκράτης, πρόλογος* Σπ. Μαρκέτος, μτφρ. Δημ. Δ. Τσιλιβέρδης, Αθήνα, Ἰνστιτούτου τοῦ Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1998, σσ. 81-82, ὅπου παρατίθεται τὸ κείμενο τοῦ Ερωτιανοῦ.

Το έργο απασχόλησε το πεδίο της έρευνας. Για τους περισσότερους κριτικούς, εκτός του Haller, θεωρείται «γνήσιον ἔργον»¹⁹⁵ του Ιπποκράτη. Μάλιστα, ο Littré το συγκαταλέγει στα «ἀριστουργήματα»¹⁹⁶ και «ἀφθάστου τελειότητος» έργο της ιατρικής πραγματείας. Από τις πρώτες ήδη γραμμές αναδεικνύεται το ενδιαφέρον του κειμένου. Ανήκει στα παθολογικού περιεχομένου έργα και η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι η ιωνική διάλεκτος που εμπλουτίζεται με δωρικά στοιχεία.

Σε αυτό αναπτύσσεται ένα καινοτόμο διμερές θέμα που έγκειται αφενός στην επενέργεια του φυσικού περιβάλλοντος (το κλίμα) - όπως δηλώνει και ο τίτλος της πραγματείας (αέρας, νερό, τοποθεσία) - στον ανθρώπινο οργανισμό, και αφετέρου στις διαφορές που υφίστανται μεταξύ των εθνών¹⁹⁷. Η σύσταση του σώματος απασχολεί τον ιατρό. Η ιδιοσυγκρασία του εκάστου οργανισμού επιδρά ως καταλυτικός παράγοντας και εξ αυτής εξαρτάται ο βαθμός που οι εξώτερες αιτίες θα προξενήσουν οδυνηρές ή μη συνέπειες. Μάλιστα, σημειώνεται η ιδιαίτερη επίδραση που ασκούν οι εποχές του χρόνου στο ανθρώπινο ον και οι σωματικές και ψυχικές αλλαγές που οι πρώτες επιφέρουν¹⁹⁸. Ως εκ τούτου, ο άνθρωπος αναγνωρίζεται ως «προϊόν του περιβάλλοντος»¹⁹⁹ που απαρτίζεται από αρχές που συνεισφέρουν στην εγκαθίδρυση της υγείας.

Ειδικότερα, οι εξωτερικοί παράγοντες που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την υγεία του ανθρώπου και γίνονται αιτία πρόκλησης ασθενειών ε-

¹⁹⁵ Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ιπποκράτης. Άπαντα τὰ ἔργα*, επιμέλεια μτφρ. Καίσαρος Εμ., Τόμος Α', σ. 536.

¹⁹⁶ *Αὐτόθι*.

¹⁹⁷ Το διττό περιεχόμενο του έργου έγινε αιτία ανάδυσης αντιμαχόμενων απόψεων στο πεδίο του γίνεσθαι με επικρατούσα την αντίληψη για τη συγγραφή του έργου από δυο διαφορετικούς ανθρώπους. Ειδικότερα, οι Wilamowitz και H. Gossen υποστηρίζουν ότι το έργο ανήκει σε έναν άνθρωπο «σύγχρονο μὲ τὸν Περικλῆ» όπως σημειώνεται στο: Δημ. Λ. Λυπουρλής (Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σημειώσεις), *Ιπποκρατική Ιατρική: Ὀρκος, Περὶ Τερῆς Νόσου, Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικόν*, σσ. 183-184, ενώ ο ίδιος ο Λυπουρλής εξετάζει το ζήτημα υφολογικά καταλήγοντας στην ίδια θέση.

¹⁹⁸ Βλ. É. Littré, *Oeuvres completes d' Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, Τόμος II, Paris, Adolf M. Hakkert, Editeur - Amsterdam, 1961: *Ιπποκράτης, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, εδάφιο 24, σ. 90: «Μέγισται μὲν οὖν εἰσιν αὗται τῆς φύσιος αἱ διαλλαγαί» («Μεγίστη είναι η μεταβολή που υφίσταται η φύση του ανθρώπου από την επίδραση του κλίματος»).

¹⁹⁹ Laurent Ayache, *Ο Ιπποκράτης*, σ. 52.

ντοπίζονται στη γεωγραφική θέση της πόλης, το κλίμα²⁰⁰, τον καιρό, το περιβάλλον, τα «νοσώδεα καὶ (...) ὑγιεινότεα»²⁰¹ ὕδατα που πίνουν οι ἄνθρωποι, τον τρόπο ζωῆς τους και την ποιότητα του εδάφους. Ὅλες οι θρησκευτικές υποθέσεις που αξιοποιούνταν για την ἐξήγηση της ασθένειας τίθενται στο περιθώριο και υιοθετούνται οι φυσικές αιτίες²⁰². Για τον Κώο ἰατρό ἡ φύση λειτουργεῖ ὡς ρυθμιστὴς των συνηθειῶν των ἀνθρώπων²⁰³. Ἡ θέση του τόπου των κατοίκων στον ορίζοντα (Ἀνατολή - Δύση) και οι καιρικές συνθήκες ἐπιρεάζουν τη σωματική και ψυχική μορφή του ἐκάστοτε λαοῦ²⁰⁴.

Ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν του τους παραπάνω παράγοντες συμπεριλαμβάνει αὐτούς στην επιχειρηματολογία του, προκειμένου να αναφερθεῖ στη διαίρεση του σώματος και της ψυχῆς ὅσον ἀφορᾷ το θέμα της προσπέλασης της γνώσης. Ὑποστηρίζει μια κοινὰ ἀποδεκτὴ ἀποψη:

²⁰⁰ Ἰπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ἐδάφιο 1, σ. 12: ο ἰατρός πρέπει να λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του «τὰς ὥρας τοῦ ἔτους, (...) τὰ πνεύματα τὰ θερμά τε καὶ τὰ ψυχρά, (...) τῶν ὑδάτων ἐνθυμέσθαι τὰς δυνάμεις (...) καὶ τὴν διαίταν τῶν ἀνθρώπων».

²⁰¹ Ὁ.π., ἐδάφιο 7, σ. 26.

²⁰² Ὁ.π., ἐδάφιο 22, σ. 78: «ἕκαστον δὲ ἔχει φύσιν τῶν τοιούτων, καὶ οὐδὲν ἄνευ φύσιος γίγνεται».

²⁰³ Ὁ.π., ἐδάφιο 12, σ. 52: Στη χώρα της Ἀσίας «τὰ ἡθεα τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ εὐοργητότερα» εἶναι. Αἰτία αὐτοῦ ἀποτελεῖ «ἡ κρήσις τῶν ὠρέων», δηλαδή ἡ εὐκρασία των εποχῶν. Ἐντούτοις σε ὀρισμένες περιοχές της Ἀσίας, ἀν και ὅλα εἶναι ἐξαιρετα, στα ἡθη των ἀνθρώπων παρατηρεῖται ἀγάπη για την ἡδονή. Ἴδιες ἀπόψεις περὶ της νωθρότητας των Ἀσιατῶν ἀναπτύσσονται και στο ἐδάφιο 16, σσ. 62-66.

²⁰⁴ Ὁ.π., ἐδάφιο 4, σσ. 18-19: οἱ ἄνθρωποι που ζουν σε περιοχές που ἐπιρεάζονται ἀπὸ ψυχρούς ἀνέμους εἶναι δυνατοί, ἀλλὰ ευερέθιστοι, «ἀνθρώπους ἐντόνους τε καὶ σκελιφρούς (...) ῥηγματῖαι τε εἰσὶν ἐπὶ τὸ πλῆθος» Ὁ.π., ἐδάφιο 5, σ. 24: ἀντίθετα, οἱ ζώντες σε τόπους που φυσοῦν ἀνεμοὶ μεταξύ της θερινῆς και χειμερινῆς ἀνατολῆς του ἡλίου ἔχουν πρόσωπα «εὐχρῶ τε καὶ ἀνθηρὰ (...) ζύνεσιν βελτίους εἰσὶ τῶν πρὸς βορέην, ἤπερ καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐμφυόμενα ἀμείνω ἐστίν». Παρόμοιο παράδειγμα ἀντλημένο ἀπὸ το αὐτὸ ἔργο φέρει ὁ Ἀριστοτέλης στα *Πολιτικά*, VII, κεφ. 7, 1327b 23-33 ἀναφερόμενος στις διαφορές που ὑπάρχουν μεταξύ των λαῶν της Ἐυρώπης και της Ἀσίας. Εἰδικότερα, μνημονεύεται ὅτι οἱ λαοὶ των ψυχρῶν χωρῶν ἔχουν ἀνεπτυγμένο το «θυμοειδές» στοιχεῖο (θάρος και ὀρμή), σε ἀντίθεση με ἐκείνους της Ἀνατολῆς που ὑπερέχουν ὡς πρὸς το «διανοητικὸ» στοιχεῖο. Ὡς ἀπόρροια αὐτῶν, οἱ πρῶτοι διατηροῦν την ἀνεξαρτησία τους και γνωρίζουν την πολεμικὴ τέχνη, ἀλλὰ υστεροῦν στις τέχνες και τις ἐπιστήμες, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι ἀν και ὑποδουλῶνται και διάγουν βίον δούλου ἐνεκα της ἐλλείψεως του ἴθυμοειδούς» στοιχείου, διαπρέπουν στα γράμματα και τις τέχνες. Ἡ περίπτωση της Ἑλλάδας εἶναι ἡ ἰδανικὴ κατὰ τον Ἀριστοτέλη καθὼς σε αὐτὴ τηρεῖται το μέτρο ἐνεκα της γεωγραφικῆς θέσης της στο «μέσον» της οἰκουμένης (Ἐυρώπη-Ἑλλάδα-Ἀσία). Αὐτὸ ἔχει ὡς ἀμεσο ἀποτέλεσμα οἱ Ἕλληνες να εἶναι κοινωνοὶ θάρρους και ἐξυπνάδας.

«μεγάλην εἶναι τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος τῇ ψυχῇ ῥοπήν, καὶ πολλὰς παρὰ τὴν ἐκεῖνου σύστασιν τε καὶ κράσιν ἐμποιεῖσθαι ταύτη τὰς διαφορὰς»²⁰⁵.

Το σώμα αποτελεί την πρώτη από τις «πηγές»²⁰⁶ που φέρουν την απάτη του νου. Η ψυχή επηρεάζεται από τη σύσταση και κράση του πρώτου, με αποτέλεσμα οι ψυχικές δυνάμεις που διαμορφώνονται να διαφέρουν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ευγένιος Βούλγαρις. Εκ των παραπάνω, διαπιστώνεται μια συμφωνία των θέσεων του ιατροῦ και του φιλοσόφου-θεολόγου. Προγενέστερα αναφέρθηκε ότι για τον Ιπποκράτη οι γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες του τόπου επενεργούν στο σώμα και την ψυχή, δεδομένης της αντίληψης του ανθρώπου ως όλου²⁰⁷. Το σώμα σε συνάρτηση με τους άνωθεν παράγοντες επηρεάζει την ψυχή. Η σύσταση και η ορθή κράση των στοιχείων του επενεργούν σε αυτή. Η υπέρβαση του μέτρου και ως εκ τούτου η εγκαθίδρυση της δυσαρμονίας διαταράσσουν τη σωματική και ηθική υγεία του ανθρώπου.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει αναφορά στην πιο γνωστή διδασκαλία του Ιπποκράτη, τη «θεωρία των χυμών»²⁰⁸ που είχε ως απώτερο σκοπό την ερμηνεία των νόσων. Υιοθετήθηκε από τον Αλκμαίωνα τον Κροτωνιάτη²⁰⁹ και αντανακλά τις θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων σχετικά με την αναζήτηση της αρχής των πάντων. Ο Αριστοτέλης και ο Γαληνός ανέπτυξαν την εν λόγω θεωρία που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο Μεσαίωνα. Σύμφωνα με αυτή, ο ανθρώπινος οργανισμός αποτελείται από τέσσερις

²⁰⁵ Ευγ. Βούλγαρις, *Η Λογική*, σσ. 69-70, σημ. 2.

²⁰⁶ Δανείζομαι το όρο από το λεξιλόγιο του Ευγένιου Βούλγαρη. Συγκεκριμένα, βλ. *δ.π.*, σ. 69.

²⁰⁷ Η ίδια αντίληψη της σύνθεσης του όλου ως προς το σώμα, την ψυχή και το πνεύμα εκφράζεται από τον φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Helmuth Plessner. Σύμφωνα με αυτόν ο άνθρωπος αποτελεί σύζευξη εσωτερικού και εξωτερικού, *res cogitans* και *res externa*. Βλ. Helmuth Plessner, *Κείμενα Φιλοσοφικής Ανθρωπολογίας. Conditio humana. Ο άνθρωπος ως έμβιο ον. Με άλλα μάτια*, μτφρ. και εισαγωγή, Ι.Ε. Θεοδωρόπουλος, Πρέβεζα, 2004, σ. 16.

²⁰⁸ Για την ανάπτυξη της θεωρίας, βλ. Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά Θέματα*, σ. 25. Στο *Περί φύσιος ανθρώπου* του Ιπποκράτη αναπτύσσεται «ή ολοκληρωμένη θεωρία τῶν τεσσάρων χυμῶν πάνω στην οποία στηρίχθηκε ή κατάταξη τῶν ἀνθρώπων σὲ τέσσερις κατηγορίες» [βλ. Δ. Τσεκουράκης (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια), *Ιπποκράτης, Περί φύσιος ἀνθρώπου, δ.π.*, σ. 19].

²⁰⁹ Βλ. Ε. Η. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, μτφρ. Β. Πασχάλης - Γ. Ηλιάδης - Β. Καρατζούλης, Αθήνα, εκδ. Μαραθιά, 1998, σ. 85.

«χυμούς» (αίμα, κίτρινη και μαύρη χολή και φλέγμα) που αντιστοιχούν στα τέσσερα στοιχεία (γη, αέρας, πυρ, νερό) και καθένα εξ αυτών σχετίζεται με την καρδιά, το ήπαρ, τη σπλήνα και το μυαλό αντιστοίχως. Η «ισορροπία» και οι «σωστές αναλογίες των χυμών» διατηρούν την υγεία («ευκρασία»), σε αντίθεση με τη «δυσκρασία» και την εμφάνιση ασθενειών που προκαλούνται ένεκα της «αποσταθεροποίησης» τους. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η κράση του σώματος έχει μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της υγείας των ανθρώπων, δεδομένου ότι επικρατεί η αρμονία και ο άνθρωπος δεν πλανάται²¹⁰.

Πέραν της σύστασης, ένα δεύτερο στοιχείο του σώματος που οδηγεί στην απάτη της γνωστικής δύναμης του νου αποτελεί η ηλικία, καθώς το σώμα άλλοτε «εὐφύεστερον ἔχει καὶ ἄμεινον»²¹¹ και άλλοτε «ἀφύεστερόν τε καὶ χεῖρον»²¹². Με την πάροδο των χρόνων και την ηλικιακή μεταβολή (νήπιο, παῖς, νέος, γέρος) ο λόγος χάνει τη δύναμη του. Παράλληλα, η έλλειψη μέτρου στο θέμα της τροφής, ένα αναπόσπαστο κομμάτι του σώματος, αποτελεί σημαντικό ανασχετικό παράγοντα που παρεμποδίζει την ανεύρεση της γνώσης.

Σχετικά με το ζήτημα της τροφής, ο Βούλγαρις τάσσεται για ακόμη μια φορά με το μέρος του Ιπποκράτη, για τον οποίο η τροφή αποτελεί εξίσου μια συνήθεια των ανθρώπων που επιδρά αρνητικά στην υγεία. Αν και δεν αναφέρεται ρητά από τον Κερκυραίο φιλόσοφο, ωστόσο από τα λεγόμενα του διακρίνεται η αξία που προσέδιδε ο ιατρός στην τροφή. Μάλιστα, ο Ιπποκράτης στις σχετικές με την διαίτα πραγματείες του²¹³ δίδει ιδιαίτερη σημασία στη διατροφή και τη διαιτητική που ρυθμίζουν την όλη σωματική ύπαρξη.

Εντούτοις, το ζήτημα της τροφής αναδεικνύει το πρόβλημα της γνησιότητας των έργων του Ιπποκράτη και φανερώνει πως το *Περί Αρχαίας Ή-*

²¹⁰ Η εν λόγω θεωρία αναπτύσσεται διεξοδικά στο *Περί φύσιος ανθρώπου* του Ιπποκράτη, ένα χωρίο του οποίου ο Αριστοτέλης «ἀποδίδει» στον Πόλυβο, γαμπρό του Κώου ιατρού, όπως σημειώνεται στο Laurent Ayache, *Ο Ιπποκράτης*.

²¹¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Η Λογική*, σ. 70.

²¹² *Αὐτόθι*.

²¹³ Η σημασία που ο Ιπποκράτης απέδιδε στη διαίτα αντανακλάται στα έργα του *Περί Τροφῆς*, *Περί διαίτης* και *Περί διαίτης ὑγιεινῆς*. Το τελευταίο σύγγραμμα πραγματεύεται την κατάλληλη διαίτα που αναλογεί της «ιδιοσυγκρασίας» του αρρώστου, αλλά και της «ηλικίας» του, βλ. χαρακτηριστικά Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *ὁ.π.*, Τόμος Α', σ. 97.

τρικῆς συμπεριλαμβάνεται στα νόθα έργα. Συγκεκριμένα, στο τελευταίο διατυπώνεται μια διαφορετική άποψη για την τροφή. Ο συγγραφέας της εν λόγω πραγματείας απορρίπτει τη «νεωτεριστική θεωρία τῶν ἰατρῶν καὶ φιλοσόφων ἐκείνων»²¹⁴ οι οποίοι δέχονται την αρνητική επίδραση της τροφῆς στην υγεία των ανθρώπων μεταβάλλοντας τις ποιότητες που ενυπάρχουν στο σώμα (θερμό - ψυχρό, υγρό - ξηρό) προκαλώντας χάσμα μεταξύ των θέσεων που ο Ἴπποκράτης αποδέχεται.

Μέσα σε ένα σώμα «θολερό»²¹⁵, «ταραγμένο» και κορεσμένο από την τροφή, η ψυχή δεν δύναται να λάμψει, με αποτέλεσμα «πλανᾶσθαι καὶ φέρεσθαι»²¹⁶. Ο νους «ὑποκλάζει», χάνει το φως που ἀγει στην ἀλήθεια. Τα ἀγαθὰ που ενδυναμώνουν το υλικό σώμα, κάνουν ἀνίσχυρη την ψυχή. Στις παραπάνω ιδιότητες δύναται να προστεθεί και ο «ὑπνος»²¹⁷, η κατάχρηση του οποίου δεν ἀνήκει στη φύση του ἀνθρώπου. Ἐκ των παραπάνω συνάγεται ὅτι: «[...] σώματος κράσεσιν ἐπεσθαι τὰς τῆς ψυχῆς δυνάμεις, οὐ μόνον ὅσαι κατὰ τὸ θυμοειδές, ἢ ἐπιθυμητικὸν αὐτῆς εἰσίν, ἀλλὰ καὶ τὰς κατὰ τὸ λογιστικὸν ἀπάσας»²¹⁸.

Καθ' ὅλη την ἑκταση του συγγράμματος *Περὶ ὑδάτων, καὶ ὠρῶν κράσεως*, ὅπως ἀναφέρει ο Βούλγαρις, ο Ἴπποκράτης ἀπέδειξε ὅτι οἱ κράσεις του σώματος ἐπονται των δυνάμεων της ψυχῆς ἐπενεργώντας και στα τρία μέρη αὐτῆς²¹⁹. Ο ἀσθενῆς ἀντιμετωπίζεται ὡς μια «ἀδιαίρετον ψυχοσωματικὴν

²¹⁴ Βλ. Π. Δ. Αποστολίδης, *Ο Ἴπποκράτης στην Ἱατρικὴ τῆς ἐποχῆς μας*, Ἀθήνα, ἐκδ. Στιγμῆ, 2005, σ. 93.

²¹⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 70, σημ. 2. Αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι ο ὅρος προέρχεται ἀπὸ το λεξιλόγιο του Ἴπποκράτη και του Γαληνοῦ. Μάλιστα στον Ἴπποκράτη, ο ὅρος χρησιμοποιεῖται για να προσδιορίσει τὰ διάφορα εἶδη οὔρων («οὔρον ἀγαθόν», «ἀπεπτον», «ἄριστον», «θολερόν», *Προγνωστικόν*, κεφ. 12, σ. 138 κ.ε.) ἢ πβ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, ὁ.π., Τόμος Α', σ. 90.

²¹⁶ Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 70.

²¹⁷ *Αὐτόθι*.

²¹⁸ Ὁ.π., σσ. 69-70, σημ. 2. Αξίζει να ονομαστεῖ σε αὐτὸ το σημεῖο το ομώνυμο ἔργο του Γαληνοῦ, *Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἐπεται*, στο: Κλαυδίου Γαληνοῦ, *Ἄπαντα*, Claudii Galeni, *Opera Omnia*, Editionem curavit C. G. Kühn. Τόμ. IV, Hildesheim-Zürich-New York, G. Olms Verlag, 1822.

²¹⁹ Ο μεταγενέστερος Γαληνός συμφωνεῖ, θεωρώντας «ἀξιοπιστοτατον» [Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σσ. 69-70, σημ. (2)] τον Ἴπποκράτη. Παρόμοια ἀποψη εκφράζεται και ἀπὸ τον Πλάτωνα στον *Τίμαιο*, 86 b και σε ἄλλα συγγράμματα, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι η ψυχή ὡδηγήθηκε στη λήθη ἕνεκα τῆς εἰσαγωγῆς τῆς στο σώμα. Στον *Φαῖδωνα* (Πλάτων, *Φαῖδων*,

ένότητα»²²⁰. Όσα φυσικά αίτια επηρεάζουν την ιδιοσυγκρασία και σύσταση του υλικού σώματος, επιδρούν αρνητικά στην ψυχή. Αξίζει να ενθυμηθεί κανείς το περιστατικό με τον Περγίκα, το βασιλιά της Μακεδονίας που αποδεικνύει ότι τα πάθη της ψυχής επηρεάζουν το σώμα. Ειδικότερα, η φθίση από την οποία έπασχε ο βασιλιάς ήταν αιτία του έρωτα του για την παλλακίδα του «νεκρού πια πατέρα του»²²¹.

Εν ολίγοις, γίνεται σαφές ότι ο εγκέφαλος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη ζωή και από αυτόν εξαρτώνται όλες οι «ψυχικές λειτουργίες»²²², δεδομένου ότι αποτελεί τον πυρήνα «τῆς νοήσεως, τῆς κινήσεως καὶ τῆς αἰσθήσεως»²²³. Βέβαια, αυτό απηχεί ένα ζήτημα το οποίο θα ερμηνευθεί σε δεύτερο επίπεδο στο τρίτο μέρος της εργασίας. Η υγεία του ανθρώπινου όντος έγκειται στη σύνθεση ατομικών («φυσική κατάσταση, ηλικία, ιδιοσυγκρασία (...) χαρακτήρας της αρρώστιας»²²⁴) και εξωτερικών παραγόντων (γεωγραφική θέση, κλιματολογικές και καιρικές συνθήκες, περιβάλλον).

Αξίζει τέλος να επισημανθεί ότι ο σκοπός της συγγραφής του *Περὶ ὑδάτων, καὶ ὠρῶν κράσεως* συγγράμματος εκ μέρους του Ιπποκράτη ήταν διττός. Αφενός επιθυμούσε να «διορθώσει»²²⁵ την λανθασμένη περί ιατρικής αντίληψη των συναδέλφων του και αφετέρου απέβλεπε στη βοήθεια των ιατρών στο λειτούργημα που μελλοντικά θα ασκούσαν. Χάριν των συμβουλών του Κώου ιατρού, οι πρώτοι θα έχουν τη δυνατότητα να αντιλαμβάνονται όσα πρόκειται να αντιμετωπίσουν στην πόλη που θα φθάσουν, αλλά και να οδηγούνται σε ορθή διάγνωση των παθήσεων των αρρώστων έχοντας ως κέ-

107 c – 108 c) μάλιστα καταγράφεται ότι η ψυχή λησμόνησε όσα γνώριζε τη στιγμή της εισροής της στο σώμα. Πριν τον Πλάτωνα, ο προγενέστερός του, Ηράκλειτος εξήρε το λόγο, δηλαδή την ψυχή, χαρακτηρίζοντάς την «σοφωτάτη καὶ ἀρίστη» (DK B 118).

²²⁰ Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ιπποκράτης. Άπαντα τὰ ἔργα*, Τόμος Α', σ. 102.

²²¹ Δ. Λυπουρλής, (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ιπποκράτης, Ιατρικά Θέματα*, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 2000, σ. 24' πβ. Γαληνός, *Ότι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος*, απόσπασμα 357, σ. 58.

²²² Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ιπποκράτης. Άπαντα τὰ ἔργα*, Τόμος Α', σ. 102.

²²³ *Ό.π.*, σ. 101.

²²⁴ Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά Θέματα*, σ. 82.

²²⁵ Βλ. Δ. Λυπουρλής (Γενική Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ιπποκρατική Συλλογή*, σ. 29.

ντρο αναφοράς τις επικρατούσες σε κάθε τόπο κλιματολογικές συνθήκες²²⁶. Έτσι, το έργο τους θα είναι πάντα επιτυχές. Παρόμοιο σκοπό συγγράφοντας αυτό το μέρος της *Λογικής* είχε ο Ευγένιος Βούλαρις, ο οποίος επιθυμούσε να βοηθήσει τους ομότεχνους του, τους ενασχολούμενους με τη φιλοσοφία, στο έργο τους για την προσπέλαση της αλήθειας.

2.1.2 Άφορισμοί: μια πραγματεία γενικού περιεχομένου

Οι Άφορισμοί, ένα εξίσου ονομαστο και ιδιαίτερα φημισμένο έργο της ιπποκράτειας πραγματείας αξιοποιείται από τον ιεροδιάκονο Ευγένιο. Πρόκειται για ένα σύγγραμμα του οποίου «μεγάλος αριθμός χειρογράφων (...) παραδόθηκε», σε πολλές γλώσσες «μεταφράστηκε» και πολλοί ήταν οι υπομνηματιστές του²²⁷. Τόσο το εν λόγω έργο, όσο και το προηγηθέν για το οποίο έγινε λόγος θεωρείται ότι αποτελούν γνήσια πνευματικά τέκνα του ιπποκράτειου πνεύματος της αρχαιότητας. Αποτελεί μια «βίβλο» που υπερβαίνει την ανθρώπινη σύνεση και σοφία, όπως αναγράφεται στο Βυζαντινό Λεξικό Σουΐδα²²⁸.

Όσον αφορά τη δομή του έργου παρατηρείται η διαίρεση του σε επτά τμήματα²²⁹. Έκαστο τμήμα αποτελείται από συνοπτικές φράσεις με περιεχόμενο που έχει απώτερο σκοπό να διδάξει και να πληροφορήσει. Εκτίθενται αναφορές σε ζητήματα που αφορούν την ιατρική, τις ασθένειες, την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στην υγεία, τους τρόπους ίασης των ασθενειών, θέματα γυναικολογίας - χειρουργικής και προγνωστικές επισημάνσεις αντιστοίχως που προσεγγίζονται από φυσιοκρατική σκοπιά εγκαταλείποντας τις ισχύουσες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η έλλειψη συνοχής και λογι-

²²⁶ Ο στόχος της συγγραφής της εν λόγω πραγματείας προσημαίνεται από την πρώτη κιόλας γραμμή όπου καταγράφεται ότι «*Ἱητρικὴν ὅστις βούλεται ὀρθῶς ζητέειν, τάδε χρῆ ποιέειν (...)*» στο: *Ἱπποκράτης, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, εδάφιο 1, σ. 12.

²²⁷ Για τις σχετικές αναφορές, βλ. Δ. Λυπουρλής, (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ἱπποκράτης, Ἱατρικά Θέματα*, σ. 151.

²²⁸ Βλ. Βυζαντινό Λεξικό Σουΐδα, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Θύραθεν, 2002, λ. *Ἱπποκράτης*: «*τῶν ἀφορισμῶν βίβλος, ἀνθρωπίνην ὑπερβαίνουσα σύνεσιν*».

²²⁹ Βλ. F.R. Dietz (ed.), *Scholia in Hippocratem et Galenum*, Volumen Primum, Verlag Adolf M. Hakkert - Amsterdam, 1966, σ. 239: όπου ο Στέφανος Αθηναίος σχολιάζει ότι «*ὁ δὲ Γαληνὸς εἰς ἑπτὰ ᾧπερ καὶ πειθόμεθα*» διαίρεσε το έργο, σε αντίθεση με το Σωρανό που «*εἰς τρία τμήματα διεΐλε τὸ βιβλίον*» και «*ὁ δὲ Ροῦφος εἰς τέσσαρα*».

κής αλληλουχίας των προτάσεων καθιστά επισφαλή την γνησιότητα του όλου έργου ή ενός μέρους του²³⁰, αν και ο Littré το εναποθέτει στα έργα που καταγράφηκαν από τον ιατρό και πέραν τούτου, οι ιδέες που αναπτύσσονται επιβεβαιώνονται από άλλα έργα της συλλογής.

Στη Λογική²³¹ ο Ευγένιος Βούλγαρις αναφέρεται στα Τμήματα Β', Γ' και Δ' των *Αφορισμών του Ιπποκράτη*. Στο Β' Βιβλίο του συγγράμματος του Κερκυραίου φιλοσόφου και συγκεκριμένα στο όγδοο κεφάλαιο, όπου παρατίθενται οι εικασίες περί των πιθανών αποτελεσμάτων²³² των φαινομένων που υπόκεινται στον άνθρωπο «είτε κατά φύσιν, είτε κατά τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις», ο φιλόσοφος δέχεται πως η φύση κατέχει ιδιαίτερη σημασία και οι επιστήμονες οφείλουν να την εκλαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τους στο έργο τους²³³.

Προς ανάδειξη του έργου του «φιλοσοφούντος» μνημονεύει τις πρακτικές των επιστημόνων που τους φέρουν αντιμέτωπους με τα ορθά αποτελέσματα. Αναφερόμενος αρχικά στους φυσιολόγους αξιοποιεί λεξιλόγιο προερχόμενο από τις φυσικές επιστήμες προσημαίνοντας την πολυμάθεια του κληρικού. Ειδικότερα, κάνει λόγο για τα όργανα μέτρησης («Ύγρόμετρον, μανόμετρον, θερμόμετρον, βαρόμετρον») που οι τελευταίοι έχουν στη διάθεση τους προς απόδειξη των θεωριών τους.

Παρομοίου είδους τεχνικές χρησιμοποιούν οι ιατροί - τους οποίους ο Βούλγαρις έχει σε ιδιαίτερη εκτίμηση ένεκα της συνεχούς αναφοράς του σε αυτούς- που παρατηρώντας - ρήμα με ιδιαίτερη βαρύτητα για τον Κερκυραίο φιλόσοφο, συνεχής χρήση του όρου - τις κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες («τῆς τῶν ὥρῶν καταστάσεως»²³⁴) προβαίνουν μέσω της πείρας που

²³⁰ Δ. Λυπουρλής, (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ιπποκράτης, Ιατρικά Θέματα*, σ. 154.

²³¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 324, σημ. 1, 2.

²³² Ο τίτλος του βιβλίου είναι *Περὶ εἰκασίας τῶν ἀποβησομένων*. Με τον όρο αποβησόμενα ορίζονται «τα πιθανά αποτελέσματα», κατά τον Ιω. Σταματάκο, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα, εκδ. Δεδεμάδη, 2006, σ. 152.

²³³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 323: «Ἡ γὰρ φύσις ἐν οὐδενὶ περιττῇ (...) οἱ φιλοσοφούντες τῇ θεωρίᾳ κατ' ἴχνια βαίνειν χαίρουσι τὰ τῆς φύσεως, ἐξ ὧν ἂν πολλάκις συνθεωρῆσαι φθάσειαν γινομένων, ἐπὶ τοιαῖς μεταβολαῖς, καὶ τὸ κατὰ τὰς παρούσας εἰκὸς ἀποκαρδοκεῖν προδιαγορεύοντες».

²³⁴ Ὁ.π., σ. 323.

έχουν αποκομίσει από τις πολλές εμπειρίες τους στα ανάλογα συμπεράσματα τα σχετικά με την υγεία ή τη νόσο που θα επακολουθήσουν. «Προφοιβάζουσι»²³⁵ όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Βούλγαρις τα πάθη που επρόκειτο να συμβούν εκ των διαφόρων συμπτωμάτων. Ειδικότερα, αντλεί από το τρίτο τμήμα των *Αφορισμῶν*²³⁶ τα ακόλουθα χωρία: «Ἐν τῆσιν ὥρησιν, ὅταν τῆς αὐτῆς ἡμέρης ὅτε μὲν θάλλπος, ὅτε δὲ ψῦχος γένηται, φθινοπωρινὰ τὰ νοσήματα προσδέχεσθαι χρή»²³⁷.

[Το χωρίο παρατίθεται αυτούσιο με μόνη διαφορά ότι το ρήμα «γένηται» όπως καταγράφεται στον Litré, τίθεται σε χρόνο Ενεστώτα («γίγνηται») στη Λογική].

Σημειώνεται ότι «κατά τις διάφορες εποχές του έτους όταν την ίδια μέρα παρουσιάζεται κρύο και ζέστη, πρέπει το φθινόπωρο να περιμένουμε αρρώστιες». Οι υπάρχουσες ξαφνικές μεταβολές του κλίματος θεωρούνται υπαίτιες της ασθένειας του ανθρώπου. Αυτές προκαθορίζουν την ύπαρξη ανισορροπίας στον οργανισμό και την εκδήλωση νοσηρών καταστάσεων. Ακολουθως: «<Περὶ δὲ τῶν ὥρέων,> ἦν μὲν ὁ χειμῶν ἀύχμηρός καὶ βόρειος γένηται, τὸ δὲ ἔαρ ἔπομβρον καὶ νότιον, ἀνάγκη, τοῦ θέρεος, πυρετοῦς ὀξείας, καὶ ὀφθαλμίας, καὶ δυσεντερίας γίνεσθαι, μάλιστα τῆσι γυναιξί, καὶ ἀνδρῶν τοῖσιν ὑγροῖσι τὰς φύσιας»²³⁸.

[Τίθεται ελαφρώς παραλλαγμένο στην αρχή²³⁹. Ο Ευγένιος Βούλγαρις παραλείπει την πρώτη φράση «Περὶ δὲ τῶν ὥρέων» παραθέτοντας όμως το υπόλοιπο απόσπασμα αυτό καθ' εαυτό. Στο παραπάνω αντληθέν από τον Κώο ιατρό χωρίο διευκρινίζεται ότι «όσον αφορά τις εποχές, εάν ο χειμώνας είναι άνομβρος και οι άνεμοι πνέουν από το βορρά, και η άνοιξη είναι βροχερή και

²³⁵ Ιω. Σταματάκος, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, σ. 1081: το ρήμα φοιβάω (φοιβάζω) αποδίδεται ως προφέρω προφητικούς λόγους, προφητεύω.

²³⁶ Τα παρακάτω χωρία βρίσκονται στο: Ευγένιος Βούλγαρις, *Η Λογική*, σ. 324, σημ. (1).

²³⁷ Βλ. Έ. Litré, *Oeuvres completes d' Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, Τόμος IV, Paris, Adolf M. Hakkert, Editeur - Amsterdam, 1962: *Ίπποκράτης, Αφορισμοί, Τμήμα Τρίτον (Γ')*, πρόταση 4, σ. 486.

²³⁸ *Ίπποκράτης, Αφορισμοί, Τμήμα Τρίτον (Γ')*, πρόταση 11, σ. 490.

²³⁹ Ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος και ο Δαμάσκιος φιλόσοφος σχολιάζοντας τον παρόντα αφορισμό επεξηγούν το χωρίο αναφερόμενοι σε ασθένειες που προκύπτουν, βλ. ενδεικτικά F.R. Dietz (ed.), *Scholia in Hippocratem et Galenum, Volumen Primum*, σσ. 356-358.

παρουσιάζονται νότιοι άνεμοι, κατ' ανάγκη το καλοκαίρι θα παρουσιαστούν υψηλοί πυρετοί, οφθαλμίες, και δυσεντερίες, κυρίως στις γυναίκες και στους άντρες, που έχουν υγρή ιδιοσυστασία»²⁴⁰.

Υστερα από τη παράθεση των χωρίων που ο ίδιος ο Βούλαρις αξιοποιεί αξίζει να σημειωθεί ότι στο έργο του κληρικού οι δύο παραπάνω προτάσεις που αποτελούν δύο αφορισμούς που προέρχονται από το τρίτο τμήμα του ομότιτλου έργου αποδίδονται ως ένας αφορισμός. Η ύπαρξη όμως ενός μικρού κενού μεταξύ των δυο προτάσεων στο χειρόγραφο έργο που με προσεκτική ματιά γίνεται διακριτή αντανάκλα το τέλος του πρώτου και την αρχή του δεύτερου αφορισμού.

Παρακάτω, προς επίρρωση του ισχυρισμού του ότι από τα διάφορα συμπτώματα προμηνύονται πάθη και διαγνώσεις που αφορούν τη ζωή ή το θάνατο, ο Βούλαρις καταγράφει προτάσεις που προέρχονται από διάφορα σημεία του δεύτερου και τετάρτου τμήματος των *Αφορισμών* τις οποίες συνδέει μεταξύ τους παρατακτικά με τη χρήση του συμπλεκτικού συνδέσμου και, ενώ παράλληλα παρατηρείται για ακόμη μια φορά η ύπαρξη του ίδιου κενού με το οποίο είχε δηλώσει προγενέστερα τους δυο διαφορετικούς αφορισμούς. Η τακτική αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως άριστη γνώση του ιπποκράτειου κειμένου εκ μέρους του συγγραφέα της *Λογικής* που του δίδει την ευχέρεια να αξιοποιεί όποιες προτάσεις ο ίδιος θεωρεί χρήσιμες ως παραδείγματα της επιχειρηματολογίας του και με όποια σειρά ο ίδιος επιθυμεί. Ενδεικτικά παρατίθενται τα ακόλουθα χωρία²⁴¹: «Κόποι αυτόματοι φράζουσι νούσους»²⁴². [το άνω απόσπασμα παρατίθεται αυτολεξεί] διαπιστώνεται ότι «κάθε κόπωση που παρουσιάζεται απότομα αποτελεί προμήνυμα κάποια ασθένειας».

«Ὀκόσοισι νέοισιν ἐοῦσιν αἰ κοιλίαι ὕγραι εἰσι, τουτέοισιν ἀπογηράσκουσι ξηραίνονται· ὀκόσοισι δὲ νέοισιν ἐοῦσιν αἰ κοιλίαι ξηραὶ εἰσι, τουτέοι-

²⁴⁰ Για ακριβή μετάφραση του αποσπάσματος βλ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ἱπποκράτης Ἄπαντα τὰ ἔργα*, επιμέλεια μτφρ. Καίσαρος Εμ., Τόμος Β', Αθήναι, εκδ. Αθ. Μαρτίνος, χ.χ., σ. 235.

²⁴¹ Τα παρακάτω χωρία των τμημάτων Β' και Δ' βρίσκονται στο: Εὐγένιος Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 324, σημ. (2).

²⁴² Ἱπποκράτης, *Ἀφορισμοί*, Τμήμα Δεύτερον (Β'), πρόταση 5, σ. 470.

σι πρεσβυτέροισι γινομένοισιν ύγραίνονται»²⁴³. Παρατηρείται πως «όσο ενεργούνται ευχερώς, όταν είναι νέοι, γίνονται δυσκοίλιοι όσο προχωρεί η ηλικία τους και αντίθετα, όταν είναι δυσκοίλιοι νέοι γίνονται ευκοίλιοι καθώς περνούν τα χρόνια»²⁴⁴. Ο Βούλαρις καταγράφει την πρόταση 20 παραλείποντας το δεύτερο μέρος της («όκόσοισι δὲ νέοισιν ἐοῦσιν αἱ κοιλίαι ξηραί (...)ύγραίνονται») και χρησιμοποιώντας στη θέση της τη φράση «καὶ ἀνάπαλιν».

«Οἱ ἐκλυόμενοι πολλάκις καὶ ἰσχυρῶς, ἄνευ φανερῆς προφάσιος, ἐξάπινης τελευτῶσιν»²⁴⁵. Ο Ἴπποκράτης στο εν λόγω χωρίο τονίζει πως «όσοι ἔχουν συχνές και σοβαρές λιποθυμίες χωρίς φανερό λόγο πεθαίνουν αιφνίδια»²⁴⁶. «Οἱ παχέες σφόδρα κατὰ φύσιν, ταχυθάνατοι γίνονται μᾶλλον τῶν ἰσχνῶν»²⁴⁷. «Οἱ ἄνθρωποι που εἶναι ἐκ φύσεως παχύσαρκοι πεθαίνουν πιο γρήγορα ἀπὸ τους ἰσχνούς». «Ἦν ῥίγος ἐπιπίπτῃ πυρετῶ μὴ διαλείποντι, ἤδη ἀσθενεῖ ἔοντι, θανάσιμον»²⁴⁸. «Ἐάν παρουσιασθούν ῥίγη σ' ἕναν ἀρρωστο, ἐξαντλημένο ἤδη ἀπὸ ἕναν πυρετό που δεν εἶναι περιοδικός, αὐτό εἶναι θανάσιμο»²⁴⁹.

Ἡ ιδιαίτερη σημασία που ο κληρικός προσδίδει στην πρόγνωση ἢ «προφυλακή» ὅπως αναφέρει ο ἴδιος στη Β' εισαγωγική «Προδιατριβή» του, ἡ οποία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό ἀπὸ την παρατήρηση διακρίνεται και σε αὐτό το σημεῖο του Βιβλίου Β'. Μνημονεύοντας το Τμήμα Ἑβδομον (Η') των Ἴπποκρατικῶν Ἀφορισμῶν²⁵⁰, δεν παραθέτει αὐτολεξεί τα λεγόμενα του Ἴπποκράτη, ὅπως ἔπραξε προγενέστερα. Γνωρίζοντάς το, δίδει ορισμένα γενικά σημεῖα και συγκεκριμένους ὅρους («χείλη πελιδνά» αναφέρει ο Βούλαρις,

²⁴³ Ὁ.π., Τμήμα Δεύτερον (Β'), πρόταση 20, σ. 476.

²⁴⁴ Βλ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ἴπποκράτης Ἄπαντα τὰ ἔργα*, Τόμος Β', σ. 227.

²⁴⁵ Ἴπποκράτης, *Ἀφορισμοί*, Τμήμα Δεύτερον (Β'), πρόταση 41, σ. 482.

²⁴⁶ Βλ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ἴπποκράτης Ἄπαντα τὰ ἔργα*, Τόμος Β', σ. 231.

²⁴⁷ Ἴπποκράτης, *Ἀφορισμοί*, Τμήμα Δεύτερον (Β'), πρόταση 44, σ. 482.

²⁴⁸ Ὁ.π., Τμήμα Τέταρτον (Δ'), πρόταση 46, σ. 518.

²⁴⁹ Βλ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ἴπποκράτης Ἄπαντα τὰ ἔργα*, Τόμος Β', σ. 247.

²⁵⁰ Εὐγ. Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 325, σημ. 1.

ενώ «σάρξ πελιδνή» καταγράφει ο Ιπποκράτης²⁵¹, χρήση του όρου «θανατώ-
δης» και στους δυο).

Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι θανάσιμα σημάδια των ασθενών που ήδη πάσχουν από ασθένειες αποτελούν τα μελανά νύχια, τα ψυχρά δάκτυλα των χεριών και των ποδιών, τα μελανιασμένα χείλη, τα συνεσταλμένα αυτιά και οι πρησμένες κοιλιές²⁵², αξιοποιώντας την ιατρική ορολογία. Χάρη στην πρόγνωση²⁵³ ο ιατρός προβλέπει το μέλλον του αρρώστου και δύναται να βοηθήσει τον τελευταίο, ούτως ώστε να αποφύγει μελλοντικές ανεπιθύμητες καταστάσεις και να ιαθεί το συντομότερο δυνατόν.

Το ενδιαφέρον του Ιπποκράτειου ιατρού περιοριζόταν κυρίως στην πρόγνωση και τη θεραπεία του ασθενούς, καθώς το όλο του ανθρωπίνου οργανισμού, ο ίδιος ο «ασθενής», τον ενδιέφερε σε πρωταρχικό επίπεδο²⁵⁴. Απώτερος σκοπός της θεραπείας του δεν ήταν να ιαθεί ένα μέρος του σώματος που έπασχε, αλλά το ίδιο το άτομο. Ο ιατρός συνέβαλε ωσάν Σωκράτης να επαναφέρει τον οργανισμό σε αυτό που προηγουμένως ήταν, στην αρτιμελή κατάσταση του.

Τα τελευταία τμήματα των *Αφορισμών* διαφέρουν ως προς τη γνησιότητα των προτάσεων συγκρινόμενα με τα υπόλοιπα τμήματα. Συγκεκριμένα, στο Έκτο τμήμα πολλοί αφορισμοί αμφισβητούνται, ενώ στο Έβδομο τμήμα πολλοί είναι αυτοί που επαναλαμβάνονται. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Γαληνός ερμηνεύοντάς τους απορρίπτει ορισμένους του τμήματος Ζ'²⁵⁵.

Εκ των παραπάνω λεχθέντων προκύπτει πως στην ιατρική του Ιπποκράτη κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν ο ορθολογισμός, η παρατήρηση και η πρόγνωση. Η τακτική του έγκειται σε μια φυσιοκρατική προσέγγιση της ασθένειας που αποσκοπεί στην αντιμετώπιση του όλου. Πρόκειται για μια

²⁵¹ *Αφορισμοί*, Τμήμα Έβδομον (Η'), πρόταση 2'πβ. É. Littré, *Oeuvres completes d' Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, Τόμος IV, σ. 578.

²⁵² *Αυτόθι*.

²⁵³ Η ιδιαίτερη αξία της πρόγνωσης μαρτυρείται και από το ανάλογο περιεχομένου έργο του Ιπποκράτη με τίτλο *Προγνωστικόν*.

²⁵⁴ E. H. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, σ. 93.

²⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά Κλαυδίου Γαληνού, *Άπαντα*, *Claudii Galeni, Opera Omnia, Editionem curavit C. G. Kühn*. Τόμ. XVIIIΑ, 1965, σ. 58, όπου γράφει « [...] καὶ τοῦτον τὸν ἀφορισμὸν ἕνα τῶν παρακειμένων ὑπολαβεῖν».

καινοτομία καθώς πριν την ανάδυση της ιπποκρατείας σκέψης ο ασθενής δεν εθεωρείτο μια ολόπλευρη ψυχοσωματική προσωπικότητα, αλλά απλώς ένα σύνολο οργάνων, όπως ήδη έχει επισημανθεί παραπάνω.

2.2 Γαληνός και Ίπποκράτης

[«Ίπποκράτης ἔσπειρεν, ἐγεώργησεν δὲ Γαληνός» (Παλλάδιος, *Υπόμνημα εἰς τὸ ἕκτον τῶν Ἐπιδημιῶν* VI, 3)]

Το ὄνομα του Ίπποκράτη²⁵⁶ μνημονεύεται οὐκ ελάχιστες φορές στο ἔργο του Κλαυδίου (λαθεμένη ἴσως ερμηνεία του λατινικοῦ ὄρου clarissimus, μέρος του οποίου (cl.) προτασσόταν του ονόματος του στα χειρόγραφα) Γαληνού. Ο ἰατρός ἀπὸ την Πέργαμο²⁵⁷ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (περίπου 129-199 μ.Χ.) μεταλαμπάδευσε το πνεῦμα του Ίπποκράτη στους μεταγενέστερους χάριν τῆς ερμηνείας του -του υπομνηματισμοῦ τῶν ἱπποκρατικῶν πραγματειῶν και ἰδίως τῆς συγγραφῆς του υπομνήματος *Τῶν Ίπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις* που προβαίνει σε ερμηνεία τῶν ἰδιαζουσῶν λέξεων τις οποίες ο Ίπποκράτης χρησιμοποίησε- και αποτέλεσε σημαντικό αρωγὸ στην κατανόηση τῆς σκέψης του Κῶου ἰατροῦ.

Ὦντας ἄξιος ερμηνευτῆς και κριτικὸς τῶν ἔργων τῆς ἱπποκρατείας συλλογῆς και συγγραφέας πολλῶν ἰατρικῶν -και ὄχι μόνον- πραγματειῶν συνεισέφερε ἀρδην στη διάδοση τόσο τῶν ἱπποκρατικῶν ἰδεῶν, δίδοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα του Ίπποκράτη, ὅσο και τῆς ἰατρικῆς ευρύτερα, γεγονός που τον κατέστησε αυθεντία για τις μετέπειτα εποχές. Εντούτοις, υποστηρίζεται ὅτι ο Γαληνός «δεν υπῆρξε πραγματικὸς οπαδὸς του»²⁵⁸ Ίπποκράτη, ἀν και ο ἴδιος σεβόταν αὐτὴ την ἰδιαίτερη προσωπικότητα. Η ἰατρικὴ τέχνη που ρίζωσε χάριν του τελευταίου, μετεξελίχθηκε σε επιστήμη χάριν του πρώτου, ο οποίος προχώρησε ἓνα βῆμα πιο πέρα προσφεύγοντας σε πρακτικὲς μεθόδους (ἀνατομία).

²⁵⁶ «Το ὄνομα του ὑπάρχει στις πραγματείες του περισσότερες ἀπὸ δύομισι χιλιάδες φορές», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ο Jacques Jouanna στο ἔργο του *Ίπποκράτης*, σ. 464.

²⁵⁷ Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία του Γαληνού εμπεριέχονται στο: Β. Σπανδάγος, Ρ. Σπανδάγου, Δ. Τραυλοῦ, *Οἱ Ἴατροί και οἱ Φαρμακολόγοι τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, σσ. 220-230. Βυζαντινὸ Λεξικὸ Σουΐδα, λ. Γαληνός, σ. 267: «ὁ διασημότετος ἰατρός Περγαμηνός [...] πολλὰ συντεταχῶς ἰατρικὰ τε και φιλόσοφα, ἔτι τε γραμματικὰ και ῥητορικὰ». R. J. Hankinson, "The man and his work", στο: *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson, United Kingdom, Cambridge University Press, 2008, σσ. 1-33, ὅπου περιέχονται πληροφορίες σχετικά με τὴ ζωή του ἰατροῦ και τὴ διάγνωση και θεραπεία τῶν ασθενειῶν. Εἰδικότερα, ἀξίζει να σημειωθεῖ πὼς το Γαληνικὸ corpus ἀποτελεῖ «the most extensive surviving corpus of any ancient author», βλ. R. J. Hankinson, "The man and his work", σ. 1.

²⁵⁸ Βλ. E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σ. 107.

Ως προς τον παιδευτικό τομέα, ο Γαληνός ήρθε σε επαφή με διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα, χάριν του πατέρα του, Νίκωνος, ο οποίος σε αντίθεση με τη νευρική μητέρα του, Ξανθίππη αποτέλεσε τον «πρώτο πνευματικό καθοδηγητή του»²⁵⁹. Ως εκ τούτου, από τη νεαρή ηλικία άκουσε τα διδάγματα των Πλατωνικών, Αριστοτελικών, Επικούρειων και Στωικών φιλοσόφων²⁶⁰ που δίδασκαν στις σχολές της πόλης του, ώσπου τελικά ασχολήθηκε επαγγελματικά με την ιατρική. Κατ' αυτόν, ο σωστός ιατρός δεν πρέπει να καταλαμβάνεται από την επιθυμία για πλούτο και να χρησιμοποιεί το επάγγελμα του προκειμένου να ικανοποιήσει την φιλήδονο επιθυμία του. «Η πείρα, η λογική, η συνεχής μελέτη και η άμεση παρατήρηση»²⁶¹ αποτελούν τα εφόδια του σωστού ιατρού, όπως είχε επισημάνει και ο προγενέστερος του Ιπποκράτης.

Το έργο του φέρει στο νου το ιπποκρατικό πνεύμα δεδομένου ότι δεν περιορίζεται στη συγγραφή ενός έργου που εστιάζεται σε ένα πεδίο της ιατρικής έρευνας, αλλά πρόκειται για ένα έργο ευρείας θεματολογίας που αναπτύσσονται πάσης φύσεως ζητούμενα (ιατρικής, φιλοσοφίας, φιλολογίας). Μάλιστα, προβλήματα, όπως το λεγόμενο ιπποκρατικό ζήτημα για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, δεν ενοφθαλμίζονται, διότι ο Γαληνός, πιθανόν όντας έμπειρος από όσα συνέβησαν με το έργο του Ιπποκράτη συνέταξε «τοῖς ἰδίους χερσίν» έναν κατάλογο των γνησίων έργων του που εμπεριέχεται στα έργα του *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων πρὸς Εὐγενιανόν* και *Τέχνη ἰατρική*. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτά τα βιβλία ο ιατρός καταγράφει τη σειρά την οποία ο σπουδαστής της ιατρικής οφείλει να ακολουθήσει στη μελέτη αυτών²⁶². Εντούτοις, όσον αφορά τα βιογραφικά στοιχεία του Γαληνού, ελάχιστα γνωρίζουμε -περισσότερα βεβαίως από τα γνωσθέντα για τον Ιπποκράτη- ενώ τα περισσότερα παραδίδονται σ' εμάς

²⁵⁹ Theodor Meyer - Steineg, *Μια μέρα από τη ζωή του Γαληνού*, σ. 80.

²⁶⁰ Βλ. George Sarton, *Galen of Pergamon*, Lawrence, University of Kansas Press, 1954, σ. 16: "Galen attended courses given by representatives of the four leading systems: Platonism, Aristotelianism, Stoicism and Epicureanism. A liberal education".

²⁶¹ Β. Σπανδάγος, Ρ. Σπανδάγου, Δ. Τραυλού, *Οι Ιατροί και οι Φαρμακολόγοι της Αρχαίας Ελλάδος*, σ. 228.

²⁶² Βλ. Ε. Η. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, σ. 51.

χάριν της αυτοαναφοράς του ιδίου σε ορισμένα γεγονότα της ζωής του. Ωστόσο, κι αυτά οφείλουν να επαληθευτούν ένεκα του εξωραϊσμού τους²⁶³.

Ο υπομνηματισμός²⁶⁴ των ιπποκρατικών πραγματειών αρχικά απέβλεπε σε «προσωπική εκπαίδευση»²⁶⁵, κατ' ιδίαν χρήση του ιατρού από την Πέργαμο και των φίλων του. Ύστερα όμως, εμπλουτίζοντάς τα περισσότερο και ερμηνεύοντας ορθά όσα οι προγενέστεροι είχαν παραθέσει λαθεμένα προέβη σε «δημόσια χρήση»²⁶⁶ τους. Ορισμένα εξ αυτών σώζονται είτε σε ελληνική εκδοχή, είτε σε αραβικές μεταφράσεις. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το *Υπόμνημα του Περι άέρων, ύδάτων, τόπων* που διασώζεται μόνον σε αραβική μετάφραση. Αυτή η πραγματεία σε συνδυασμό με τους *Άφορισμούς* που αξιοποιήθηκαν από τον Ευγένιο έτυχαν της εκτίμησης του Γαληνού, ο οποίος τα υπομνημάτισε σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων. Ανάμεσα σε αυτά που αναφέρονται στο όνομα του Ιπποκράτη συγκαταλέγονται το *Περί τών καθ' Ιπποκράτην στοιχείων* και το *Περί τών Ιπποκράτους και Πλάτωνα δογμάτων*²⁶⁷, το τελευταίο εκ των οποίων αναφέρεται από τον ίδιο τον Κερκυραίο φιλόσοφο ως πηγή του στη συγγραφή της *Λογικής*.

²⁶³ Βλ. Theodor Meyer - Steineg, *Μια μέρα από τη ζωή του Γαληνού*, μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρούδης, Θεσσαλονίκη, εκδ. University Studio Press, 2000, σ. 79, όπου καταγράφεται ο ισχυρισμός του γαληνιστή Vivian Nutton ότι τα βιογραφικά στοιχεία «πρέπει να επαληθευτούν από επιγραφικές και γραμματειακές μαρτυρίες».

²⁶⁴ Η «μέθοδος» που ακολούθησε ο Γαληνός για τον υπομνηματισμό ήταν η κλασική που χρησιμοποιούσαν οι υπομνηματιστές της αλεξανδρινής εποχής. Αυτή έγκειται σε «αντιγραφή» ενός μέρους του κειμένου του προς ερμηνεία συγγραφέα και ακολούθως υπομνηματισμό του, «με την ερμηνεία των σπανίων λέξεων ή των δυσνόητων αποσπασμάτων [...]», όπως καταγράφεται στο: Jacques Jouanna, *Ιπποκράτης*, σ. 468.

²⁶⁵ Διεξοδική αναφορά τίθεται στο: Jacques Jouanna, *Ιπποκράτης*, σσ. 466-468.

²⁶⁶ *Ό.π.*, σ. 468.

²⁶⁷ Σε αυτό το έργο, ο Γαληνός υποστηρίζει ότι «οι απόψεις του Ιπποκράτη και του Πλάτωνα είναι παρόμοιες», βλ. συγκεκριμένα Wesley D. Smith, *The Hippocratic Tradition*, Cornell University Press, Ithaca and London, New York, 1979, σ. 89: «In his work *On the Opinions of Hippocrates and Plato*, (...) Galen argued that the philosophical views of Hippocrates and Plato are the same, if one allows for their differences of approach, and that they are correct».

2.3 Η παρουσία του Γαληνού στη Λογική

Ο Κερκυραίος φιλόσοφος γνώρισε κατά πάσα πιθανότητα το έργο του Ιπποκράτη διαμέσου των γαληνικών *Υπομνημάτων* που έφθασαν σε αυτόν μεταφρασμένα στην ελληνική και λατινική γλώσσα την περίοδο του Μεσαίωνα. Αρχικά, ένα μέρος εξ αυτών μεταφρασμένο στη λατινική γλώσσα από τον «Κωνσταντίνο τον Αφρικανό»²⁶⁸ (πρόκειται για την επονομαζόμενη *Articella*, την κύρια ιπποκρατική συλλογή που χρησιμοποιήθηκε στη σχολή του Σαλέρνο) και ακολούθως περισσότερο από άλλους γλωσσομαθείς αποτέλεσαν “μάθημα” στα πρώτα Πανεπιστήμια (του Μονπελλιέ, της Μπολώνιας, του Παρισιού)²⁶⁹ που έκαναν την εμφάνισή τους κατά τον 12ο αιώνα. Οι μαθητές αυτών ήρθαν σε επαφή με το «γαληνο-αραβικό ιπποκρατισμό»²⁷⁰. Έτσι, ήδη στον 16ο αιώνα μέσω των διαφόρων εκδόσεων των γαληνικών *Υπομνημάτων* ο Ιπποκράτης είχε γίνει γνωστός υπό το πρίσμα του Γαληνού, ώσπου τον 19ο αιώνα, ο Έ. Littré με την έκδοση του *Oeuvres completes d' Hippocrate* έδωσε νέα ώθηση στην υπάρχουσα κατάσταση.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να λεχθεί ότι ο πολύγρφος χαρακτήρας του Γαληνού φέρει στο νου μας τον μεταγενέστερο Ευγένιο, ο οποίος εξίσου προέβη σε συγγραφή πολλών έργων διαφόρου περιεχομένου. Παράλληλα, το ενδιαφέρον για την πρόγνωση-προφύλαξη και η εκλεκτική μέθοδος του πρώτου συμβαδίζει με εκείνη του τελευταίου, δεδομένης της παράθεσης των πηγών στο έργο του Βούλγαρη, τεχνικής που αξιοποιεί και ο ιατρός από την Πέργαμο²⁷¹. Αν και παρουσιάζεται φανερά επηρεασμένος από την τελολογική αρχή του Αριστοτέλη²⁷² στην ανάπτυξη της φυσιολογικής θεωρίας του περί της ροής του αίματος και σπανίως προβαίνει στη χρήση της «έννοιας του πνεύμα-

²⁶⁸ Jacques Jouanna, *Ιπποκράτης*, σ. 475.

²⁶⁹ *Αυτόθι*.

²⁷⁰ *Αυτόθι*.

²⁷¹ Wesley D. Smith, *The Hippocratic Tradition*, σ. 106: «(...) the method in Galen's major works: his use of literary sources while triumphing over them and his concoction of a historical amalgam, which he called classical, in response to contemporary concerns». Για τη σημασία της μεθόδου στο Γαληνό, βλ. συγκεκριμένα το άρθρο Teun Tieleman, “Methodology” στο: *The Cambridge Companion to Galen*, σσ. 49-65.

²⁷² Αριστ., *Περὶ ψυχῆς*, Γ', 434 a 31: «μηθὲν μάτην ποιεῖ ἢ φύσις».

τος»²⁷³ των Στωικών δεν πρέπει να θεωρηθεί δογματικός. Τόσο ο Γαληνός, όσο και ο Βούλγαρις δεν ταυτίστηκαν με ένα φιλοσοφικό ρεύμα, αλλά αφουγκράστηκαν, με την ευρύτερη σημασία του όρου, τις διδαχές πολλών φιλοσόφων, εκπροσώπων διαφόρων δογμάτων και προέβησαν στην αξιοποίηση ορισμένων βασικών σημείων των θεωριών τους.

Ένα ακόμη σημείο σύνδεσης των δύο προσωπικοτήτων αποτελούν και οι επιθέσεις που διενεργήθηκαν εναντίον του ονόματος τους χάριν της καλής φήμης τους, του μεν Γαληνού στη Ρώμη²⁷⁴, γεγονός που τον ανάγκασε να την εγκαταλείψει, του δε Ευγενίου στην Κωνσταντινούπολη. Πολλά είναι τα σημεία που συνδέουν τις δυο μεγάλες προσωπικότητες της εποχής τους, γεγονός που φανερώνει και αποκαλύπτει την δικαιολογημένη επιρροή που άσκησε ο πρώτος κατά το Μεσαίωνα και την αξιοποίηση του από τον τελευταίο κατά τη διάρκεια του ίδιου αιώνα.

Είναι δυνατό εδώ να σημειωθεί ότι το ενδιαφέρον του Ευγενίου για τον ιατρό της αρχαιότητας, Γαληνό μαρτυρείται από τη μεγάλη παρουσία του ονόματος του τελευταίου στη *Λογική*. Ο Ευγένιος Βούλγαρις αναφέρεται ουκ ελάχιστες φορές στις πραγματείες του ιατρού προκειμένου να προβεί εις επίρρωση των συλλογισμών του. Εκτενέστερη και πληρέστερη αναφορά περί αυτών τίθεται παρακάτω.

2.3.1 Πρὸς Πατρόφιλον Περὶ συστάσεως Ἰατρικῆς

Στην αρχή της *Λογικής*, προτού ακόμη ο συγγραφέας της αναφερθεί στην πρώτη πραγματεία του Γαληνού, μνημονεύεται το όνομα του τελευταίου ο οποίος συγκαταλέγεται σε εκείνους τους ανθρώπους που «πλατωνίζουν»²⁷⁵. Εν ολίγοις, ο Βούλγαρις τοποθετεί τον διαπρέψαντα στην ιατρική σε εκείνη την κατηγορία ανθρώπων που επηρεάστηκαν από τα δόγματα του Πλάτωνα και τα αξιοποίησαν στην επιχειρηματολογία τους.

Πέραν τούτου, στην πρώτη από τις εισαγωγικές «Προδιατριβαί» του έργου του φιλοσόφου ο τελευταίος εντάσσει στην επιχειρηματολογία του το

²⁷³ E. H. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, σ. 108.

²⁷⁴ Βλ. Theodor Meyer - Steineg, *Μια μέρα από τη ζωή του Γαληνού*, σ. 84.

²⁷⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 25.

τιλοφορούμενο έργο του Γαληνού *Πρὸς Πατρόφιλον Περὶ συστάσεως Ἰατρικῆς*. Προκειμένου να αναδείξει την πορεία του ανθρώπου προς την τελείωσή του και τη σημασία της διδασκαλίας και της άσκησης, καταγράφει ένα εκτενές χωρίο: «Μὴ καταπληττέτω σε τὸ πλῆθος τῶν διαφωνησάντων ... <ιατρῶν τε καὶ> φιλοσόφων. Εἰ μὲν γὰρ ἐξ ὧν χρὴ γνῶναι τ' ἀληθὲς ἅπασιν ὑπῆρξεν, εἴτ' οὐχ εὖρον, εὐλογον ἦν ἀπογνῶναι τῆς εὐρέσεως (...) Τίνα τοίνυν ἔστιν ἅ χρὴ συνελθεῖν, ἵνα ζητῶν, ὁτιοῦντις ἦτοι γνῶ τ' ἀληθὲς, ἢ μὴ γνούς, οὐκ ἀπογνῶ τῆς εὐρέσεως; ἑπτὰ δηλονότι. Α'. μὲν ὀξεῖα φύσις (...) Β'. δὲ ἢ ἐκ τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀγωγῆτε, καὶ ἄσκησις (...) Ζ'. Ἐπὶ τούτοις ἅπασιν ἀσκήσαι τὴν μέθοδον, ὡς μὴ γιγνώσκειν μόνον, ἀλλὰ καὶ χρῆσθαι δύνασθαι (...) Εἰ δὲ ἅπαντα ὑπάρχει, τι κωλύει ζητεῖν τὸ ἀληθὲς ἐπ' ἐλπίσιν ἀγαθαίς;»²⁷⁶.

Η φράση που βρίσκεται εντός των οξυγώνιων αγκύλων δηλώνει ότι πρόκειται για ένα απόσπασμα που παραλείπει ο Βούλγαρις κάνοντας χρήση αποσιωπητικών σε αυτό το σημείο, ενώ αυτό περιέχεται στην έκδοση του C. G. Kühn. Η παράλειψη οφείλεται πιθανόν στην αναφορά του Γαληνού στους ομότεχνους του, ενώ ο ίδιος ωσάν φιλόσοφος αναφέρεται στους φιλοσόφους.

Εμπνευσμένος ο φιλόσοφος από τα παραπάνω λεχθέντα του ιατρού, διαπιστώνει ότι η φύση παρέχει στο ανθρώπινο ον τη δύναμη να συνεχίσει και να εξελιχθεί. Η διδασκαλία «τὴν διάθεσιν ἐπιφέρει»²⁷⁷ και η άσκηση τελειοποιεί τη μόρφωση που εξέλαβε κάποιος από τη διδαχή, ενώ παράλληλα διασώζει την ψυχή. Χάριν της κατάλληλης «αγωγῆς» από την παιδική ηλικία, της «άσκησης» σε μαθήματα, όπως η Αριθμητική και η Γεωμετρία σε πρώτο επίπεδο, «καθάπερ καὶ Πλάτων συμβουλεύει»²⁷⁸ σύμφωνα με το λόγο του Γαληνού, της συνεχούς μελέτης των μαθημάτων ὄντας κάποιος φιλόπνοος, της επιθυμίας για την αλήθεια και της γνώσης και αξιοποίησης της μεθόδου

²⁷⁶ Ὁ.π., σ. 55, σημ. 1' Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus I, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, *Πρὸς Πατρόφιλον Περὶ συστάσεως Ἰατρικῆς*, κεφ. σ', παράγραφος 177, σσ. 243-245.

²⁷⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 55.

²⁷⁸ Ὁ.π., σ. 55, σημ. 1.

διάκρισης του καλού και του κακού θα κατορθώσει ο ανήρ να εξελιχθεί σε ιχνευτή της αλήθειας.

Επιπρόσθετα, στο πρώτο κεφάλαιο του Δευτέρου βιβλίου της *Λογικής*, ο Κερκυραίος φιλόσοφος αντλεί για ακόμη μια φορά από το Γαληνό επικαλούμενος το παρόν έργο. Σε αυτό το σημείο ερευνά το ζήτημα της «σκέψεως» και γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η σημασία αυτής της «ενέργειας του γνωστικού» στον τρόπο προσπέλασης της γνώσης. Η σκέψη που προηγείται της «κρίσεως» και ακολουθεί της «προσλήψεως» καθίσταται απαραίτητη ένεκα της ύπαρξης ορισμένων αδήλων δεδομένων της νόησης.

Μόνον χάρη σε αυτή, η οποία βεβαίως συνοδοιπορεί με την κατάλληλη προσοχή και την έρευνα, δύναται κανείς να ανεύρει τη λύση σχετικά με θέματα των οποίων «δέν είναι εύκολη ή προσπέλασή τους»²⁷⁹. Προκειμένου να γίνουν πράξη τα παραπάνω, βασική προϋπόθεση αποτελεί η παιδεία, που θα αίρει το φιλόσοφο από «τὰ ὑπὲρ Νοῦν, καὶ κατάληψιν»²⁸⁰ και θα τον οδηγήσουν προς την κατάλληλη οδό. Η τοιαύτη άποψη επαινείται από το Γαληνό στο έργο που κατονομάστηκε παραπάνω, εκ του οποίου ο Βούλγαρις αντλεί τα ακόλουθα: «Παραπλήσιον γάρ τουτογε, τῷ βούλεσθαι μαθεῖν ὅπως χρῆ προγινώσκειν ἔκλειψιν ἡλίου, πρὶν ἐπ' αριθμῶν καὶ γραμμῶν γυμνάσασθαι»²⁸¹.

Εν ολίγοις, δεν είναι δυνατό σε κάποιον που θέλει να λάβει γνώση περί του φαινομένου της έκλειψης του ηλίου να το επιτύχει χωρίς να έχει πρώτα μελετήσει τους αριθμούς και τις γραμμές, δηλαδή χωρίς να έχει τις απαραίτητες αποδείξεις που προέρχονται από τις αστρονομικές γνώσεις που έχει λάβει. Ο Γαληνός διατυπώνει την παραπάνω άποψη στα πλαίσια του λόγου του περί χρείας αποδείξεως. Προκειμένου να διαπιστωθεί η αλήθεια ενός φαινομένου πρέπει να υπάρχει απόδειξη, διαφορετικά η σιγή είναι προτιμότερη. Όπως αναφέρει ο ιατρός «εἰ δὲ οὐκ οἶδεν ὅλως οὐσίαν ἀποδείξεως,

²⁷⁹ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Ευγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 153.

²⁸⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 258.

²⁸¹ Ὁ.π., σ. 259, σημ. 1. Γαληνός, *Πρὸς Πατρόφιλον Περὶ συστάσεως Ἰατρικῆς*, κεφ. η', παράγραφος 180, σ. 254.

ὥσπερ ἔνιοι τῶν φιλοσοφεῖν φασκόντων ὁμολογοῦσι, μὴ τολμᾶν ἀποφαίνεσθαι πάντως»²⁸². Οπότε, κρίνεται αναγκαία ἡ παιδεία που θα λάβει κάποιος, οὕτως ὥστε νὰ δύναται νὰ γνωρίσει τὴν ἀλήθεια τῶν φαινομένων καὶ τῶν γεγονότων.

2.3.2 *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν*

Στὴν «Πρώτη Προδιατριβή» ὁ Ευγένιος πρὸς υπεράσπιση τῆς ἀποψῆς τοῦ περὶ ἐκλεκτικισμοῦ τῶν φιλοσόφων, τονίζει καὶ σημειώνει πὼς «ὁ τῆς ἀληθείας θηράτωρ»²⁸³, ὁ ἀναζητῶν τὴν ἀλήθεια δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μέλος αἰρέσεων. Συγκεκριμένα, δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ ἀνήκει οὔτε στοὺς Περιπατητικούς, οὔτε στοὺς Πλατωνικούς, μῆτε νὰ εἶναι ὁμοϊδεάτης καὶ θιασώτης οἰασδήποτε ἄλλης αἰρέσεως. Μόνον ἔτσι θα μπορεῖ νὰ ἀποκαλεῖται φιλόσοφος. Ὄντας ἐκλεκτικός²⁸⁴, που ἀποτελεῖ τὴν πιο συνετὴ ἐπιλογή, κατὰ τὸν Κερκυραῖο φιλόσοφο, θα μπορέσει νὰ ὁδηγηθεῖ στὴν ἀλήθεια. Ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἀποψῆς συνηγορεῖ ὁ Γαληνὸς στὸ *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν*, χωρὶο τοῦ οὐοίου παραθέτει ὁ Βούλγαρις: «Τὸ μὴ προπετῶς ἀπὸ μιᾶς <Αἰρέσεως ἀναγορεύειν ἑαυτὸν>, ὅπως σημειώνει, ἀλλ' ἐν χρόνῳ παμπόλλῳ μανθάνειν τε καὶ κρίνειν αὐτάς, οὕτως πρὸς ἀπάντων μὲν ἀνθρώπων ἐπαινεῖται, συνομολογεῖται δὲ καὶ τοῖς φιλοσόφοις εἶναι

²⁸² Ὁ.π., κεφ. η', παράγραφος 180, σ. 254.

²⁸³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 58.

²⁸⁴ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Ευγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 131. Βασ. Α. Κύρκος, *Ὁ Κορυθαλικὸς Νεοαριστοτελισμὸς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς τοῦ συνδηλώσεις. Τὸ νόημα καὶ οἱ παρανοήσεις ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ὄρου (ἀριστοτελισμὸς)*, σ. 17: «ἡ πρόοδος τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας καὶ οἱ ἐπιδόσεις τῶν φιλοσοφούντων συναρτᾶται μὲ τὴν ἰκανότητά τους νὰ ἀντλοῦν ἀπὸ πολλὰς πηγὰς, νὰ ἐπιλέγουν ἀπὸ τὸν ἀμητὸ τῆς φιλοσοφικῆς προσκομιδῆς κάθε ἐποχῆς ἀντὶ νὰ ἐγκλωβίζονται στὸν ὀρίζοντα ἑνὸς φιλοσόφου, ὅσο κι ἂν αὐτὸς ὁ φιλόσοφος (στὴν περίπτωσή μας ὁ Ἀριστοτέλης) θεωρεῖται πρῶτο φιλοσοφικὸ μέγεθος στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας». Αθανασία Γλυκοφρύδη - Λεοντοσίνη, «Μορφὲς τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ: Ἡ περίπτωση τοῦ Ευγενίου Βούλγαρη», στὸ συλλογικὸ ἔργο: *Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸ στοχασμὸ*, Δεύτερος ἡμίτομος: Δέκατος ἑνατος αἰὼν, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνῶν – ΚΕΕΦ, 1997, σ. 187: «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας [...] ἀπασχόλησε τὸν Βούλγαρη στὴ Λογική του, ὅπου ἡ ἐκλεκτικὴ διάθεση μορφοποιεῖται στὴ μεθοδὸ που αὐτὸς ἀκολουθεῖ. Ἡ ἐνσυνείδητη αὐτῆ ἐπιλογή φαίνεται τελικὰ νὰ τὸν παρωθεῖ σὲ ἐλεύθερη σύζευξη καὶ συγκεκρισμὸ ρευμάτων, ἰδεῶν καὶ παραδόσεων [...] που τὸν ὀδηγεῖ σὲ υπεράσπιση τῆς μεθόδου τῆς ἐλεύθερης ἐκλογῆς».

ζηλωτέα ταῦτα <...> Ταύτας ἐγὼ παρὰ τοῦ πατρὸς λαβὼν τὰς ἐντολὰς ἄκρι-
δεῦρο διαφυλάττω, μήτ' ἀφ' αἰρέσεως τινὸς ἐμαυτὸν ἀναγορεύσας, ὧν σπου-
δῆ πάση ἀκριβῆ τὴν ἐξέτασιν ἔχων, κτ' .»²⁸⁵.

Ο Νεοέλληνας φιλόσοφος τροποποιεῖ τα γραφέντα του Γαληνού, μια και στην έκδοση των έργων του ιατροῦ καταγράφεται η φράση: «αἰρέσεως ἀναγορεύσας σαυτόν» ἀντὶ ἐκείνης που ἐμπεριέχεται στις οξυγώνιες ἀγκύ-
λες. Προφανῶς ο φιλόσοφος ἠθέλε να σημειώσῃ τη μεγάλη σημασία του ὀ-
ρου «Αἵρεσις». Μάλιστα, στο σημεῖο που χρησιμοποιεῖ τα ἀποσιωπητικά, πα-
ραλείπει ἓνα μεγάλο τμήμα του χωρίου ἀπὸ το ὁποῖο ἀντλεῖ, το ὁποῖο πραγ-
ματεύεται το θέμα των ἀρετῶν που πρέπει να κατέχουν οἱ ἄνθρωποι. Ο Γα-
ληνός, ὅπως ο ἴδιος γράφει, διαφύλαξε και τήρησε τις συμβουλές του πατέρα
του παραμένοντας ἐκλεκτικός και ἀποφεύγοντας να ἀναγορεύσῃ τον εαυτό
του με το ὄνομα κάποιας αἵρεσης. Χάριν αὐτοῦ, παρέμεινε γνήσιος φιλόσο-
φος και δη ἰατροφιλόσοφος, ὄντας γνήσιος ἰχνευτὴς τῆς ἀλήθειας.

Αναφορὰ στην ἐν λόγῳ πραγματεία του Γαληνού τίθεται και παρακά-
τω, στην ἀρχὴ τῆς «Δευτέρας Προδιατριβῆς»²⁸⁶. Ο Ευγένιος Βούλγαρις προ-
κειμένου να ἐπιχειρηματολογήσῃ υπὲρ των νοσοποιῶν αἰτίων τῆς δύνάμης
του γνωστικοῦ, σημειώνει ὅτι θεραπευτικά συγγράμματα που σχετίζονται με
τα πάθη τῆς ψυχῆς συνέγραψαν ἀρκετοὶ φιλόσοφοι, θιασώτες διαφοροτικῶν
αἰρέσεων, ὅπως ο Χρῦσιππος, ο Ἀριστοτέλης και ο Πλάτων, ἐνῶ μεταξύ αυ-
τῶν συγκαταλέγει και τον Γαληνό με την πραγματεία του *Περὶ διαγνώσεως
καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν*.

Μάλιστα, κατὰ τον Ευγένιο η «λύμη» του γνωστικοῦ προέρχεται και
ἀπὸ τη λαθεμένη ἀντίληψη που ο καθεὶς ἔχει για τον εαυτό του. Η κρίση των
ἄλλων για τη ζωὴ, τα λόγια και τις πράξεις μας θα συμβάλλει στην ἀπόκτη-
ση αὐτογνωσίας. Ὡς ἀπόρροια αὐτοῦ, ὁ ἕκαστος θα δύναται να ἀξιολογῇ τον
εαυτό του και να αὐτοελέγχεται, κατακρίνοντας τα σφάλματα του και ἔχο-

²⁸⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 58, σημ. 1' Πβ. Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus V, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1965: Γαληνός, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν*, κεφ. η', σσ. 42-43.

²⁸⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 68.

ντας μια μετριοπαθέστερη εικόνα για το εγώ του. Υπέρ αυτού τίθεται ο Γαληνός, όπως μαρτυρά απόσπασμα του έργου του που παραθέτει ο Βούλγαρις: «(...) ὅσοι μὲν τῶν ἀνθρώπων ἐπ’ ἄλλοις ἐπέθεντο τὴν περὶ αὐτῶν ἀπόφασιν, ὁποῖοι τινὲς εἰσὶν, ὀλιγώτατα ἐθεασάμην ἀμαρτάνοντας. Ὅσοι δ’ ἑαυτοὺς ὑπειλήφασιν εἶναι ἀρίστους, χωρὶς τοῦ τὴν κρίσιν ἑτέροις ἐπιτρέψαι, μέγιστα καὶ πλεῖστα τούτους ἑώρακα σφαλλομένους»²⁸⁷ ὡς αναφέρει ο ἰατρός χάρη στην «παμπόλλην πείραν»²⁸⁸ του.

2.3.3 Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται

Ξετυλίγοντας τους συλλογισμούς του περὶ των αρχῶν που παραπλανοῦν το νου και τον απομακρύνουν ἀπὸ τὴν οδὸ τῆς ἀλήθειας, ο Ευγένιος Βούλγαρις συγκαταβαίνει με το Γαληνὸ σχετικά με τὴν πρόκληση ἀσχημῶν παθῶν ἐξαιτίας τῆς καχεξίας του σώματος.

Αντλώντας καταρχὰς στοιχεῖα ἀπὸ τον Ἱπποκράτη και το ονομαστο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* στο οποίο σημειώνεται ἡ ἐπίδραση του σώματος στην ψυχὴ, πραγματεία για τὴν οποία ἔγινε λόγος παραπάνω, συνεχίζει ἀναφερόμενος στον ερμηνευτὴ και υπομνηματιστὴ του ἰατροῦ του 5^{ου} αἰῶνα, Γαληνὸ, ο οποίος, ὡς ἐπισημαίνει ο ἴδιος ο Βούλγαρις, συμφώνησε με τον Κῶο ἰατρὸ θεωρώντάς τον «ἀξιοπιστοτατον»²⁸⁹. Παρόμοια θέση διατύπωσε και ο Πλάτων για τον οποίο κάνει λόγο στο ἴδιο σημείο ο Κερκυραῖος φιλόσοφος, υποστηρίζοντας ὅτι στον *Τίμαιο* και σε ἄλλα συγγράμματα διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ψυχὴ λησμονεῖ ὅσα γνώριζε προηγουμένως ἐξαιτίας τῆς υγρότητας του σώματος: «ὑπὸ τῆς τοῦ σώματος υγρότητος, εἰς λήθην ἔρχεσθαι τὴν ψυχὴν, ὧν πρότερον ἠπίστατο ἔντε τῷ Τιμαίῳ»²⁹⁰.

Ἡ θέση του Γαληνοῦ περὶ τῆς ἐπίδρασης που ασκοῦν τα ὅσα συμβαίνουν στο σώμα στην ψυχὴ διατυπώνεται στο *Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται*, τμήμα του οποίου καταγράφει ο Βούλγαρις καταδεικνύοντας ὅτι και αὐτὸ το ἔργο ἀποτελέσε προϊόν τῆς μελέτης του.

²⁸⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 92, σημ. 5. Πβ. Γαληνός, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν*, κεφ. β', σ. 4.

²⁸⁸ *Αὐτόθι*.

²⁸⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σσ. 69-70, σημ. 2.

²⁹⁰ *Ὁ.π.*, σσ. 69-70, σημ. 2.

Συγκεκριμένα, έχοντας αναφερθεί στις παρόμοιες αντιλήψεις που διατυπώνουν για τη σχέση ψυχής-σώματος οι προγενέστεροι, και κατά μείζονα λόγο ο Ίπποκράτης, ο Πλάτων και ο Ηράκλειτος συνεχίζει με μια φράση του Γαληνού: «ὅτι ἀναγκαῖον ὁμολογῆσαι δουλεύειν τὴν ψυχὴν ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν»²⁹¹.

Πέραν τούτου, παρακάτω αποδέχεται την άποψη του τελευταίου όσον αφορά το ζήτημα της τροφής, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος πρέπει να επιλέγει «τῶν δὲ σιτίων τὰ εὐχυμώτατα καὶ ὑγιεινότατα»²⁹² προκειμένου να μην παραβαράινει την ψυχή του. Χάριν της ευκρασίας του σώματος που θα επιτευχθεί διαμέσου της ορθής λήψης τροφίμων και ποτών, θα καταστεί εφικτή η απόκτηση αρετής εκ μέρους της ψυχής, όπως σημειώνει ο Γαληνός στο Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται: «Καὶ διὰ τῶν ἔδεσμάτων τε καὶ πομάτων, ἔτιτε τῶν ὁσημέραι πραττομένων, εὐκρασίαν ἐργαζόμενοι τῷ σώματι, κακ ταύτης εἰς ἀρετὴν τῆς ψυχῆς συντελέσομεν, ὡς οἱ περὶ Πυθαγόραν, καὶ Πλάτωνα, καὶ τινες ἄλλοι τῶν παλαιῶν Ἱστοροῦνται πράξαντες»²⁹³.

Η προσοχή και η τήρηση του μέτρου στο θέμα της διατροφής είναι σημαντικός παράγοντας τόσο για τον ιατρό, όσο και για τον επιστήμονα- φιλόσοφο. Εξαιτίας της υπέρβασης των ορίων, οι άνθρωποι διαιρούνται σε δυο κατηγορίες και τοποθετούνται στα άκρα όντας αδύνατο να κατακτήσουν την αρετή που αποτελεί μεσότητα των άκρων, κατά τον Αριστοτέλη. Από τη μια πλευρά, βρίσκονται οι ακρατεῖς, οι θαρραλέοι και οι πράοι και από την άλλη οι εγκρατεῖς, οι δειλοί και οι εριστικοί αντιστοίχως. Μόνον χάριν της Ηθικής φιλοσοφίας είναι δυνατό οι υπέρμαχοι των άκρων να γίνουν πιο συνετοί και φρόνιμοι, όπως παραθέτει ο Γαληνός: «(...)Εἷς τε γὰρ τὴν <Η>θικὴν φιλοσοφίαν ὀνήσονται μέγιστα, καὶ πρὸς ταύτη κατὰ τὰς τοῦ λογιστικοῦ δυνάμεις

²⁹¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 69-70, σημ. 2· Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus IV, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, *Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται*, κεφ. γ', σ. 779.

²⁹² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 72.

²⁹³ Ο.π., *Ἡ Λογική*, σ. 72, σημ. 3· πβ. Γαληνός, *Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἔπεται*, κεφ. α', σ. 768.

ἐπιδώσουσιν εἰς ἀρετὴν, συνετώτεροι καὶ μνημονικώτεροι γενόμενοι, καὶ φιλομαθέστεροι, καὶ φρονιμώτεροι κτ.»²⁹⁴.

Εντὸς των ἀγκύλων ο Ευγένιος Βούλγαρις διορθώνει την «ἠθικὴν φιλοσοφίαν» σε «Ἠθικὴν φιλοσοφίαν».

2.3.4 Παραφράστου τοῦ Μηνοδότου Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας

Στην ἐν λόγῳ πραγματεία, ο Γαληνὸς υποστηρίζει για μια ἀκόμη φορὰ τὴ θέση του σχετικά με τὴν ἐπιρροή τῆς ψυχῆς ἐκ των συμβαινόντων στο σῶμα. Ἡ ψυχὴ πλανάται, ἀγεται καὶ φέρεται ἐνεκα του «θολεροῦ»²⁹⁵ σώματος. Ἡ υπέρβαση του μέτρου ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς τροφῆς, βαραίνει τὸ σῶμα καὶ ὡς ἀπόρροια αὐτοῦ ο νους -«Νοῦς» ὅπως καταγράφεται ἀπὸ τον Ευγένιο- «ὑποκλάζει».

Ο Βούλγαρις πρὸς ἐπίρρωση τῆς επιχειρηματολογίας του παραθέτει τὰ λόγια του Γαληνοῦ ἀπὸ αὐτὴ τὴν πραγματεία σὴν ὁποία προσδίδει τον ἴδιο τίτλο με μια μικρὴ διαφοροποίηση. Ἀν καὶ ο τίτλος του ἔργου εἶναι *Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας*, ο ἴδιος τὸ καταγράφει ὡς *Προτρεπτικὸς λόγος πρὸς τὰς τέχνας*²⁹⁶ σὴν πρώτη ἀναφορὰ που κάνει σε αὐτό, ἐνὼ παρακάτω τὸ ἀναφέρει με τὴν τροποποίηση τῆς πρόθεσης πρὸς σε εἰς, δίδοντας τον τίτλο *Προτρεπτικὸς λόγος εἰς τὰς τέχνας*²⁹⁷. Εἰδικότερα, καταγράφει τὸ ἐξῆς: «Σαρκῶν γὰρ ἀεὶ, καὶ αἵματος ἀθροίζοντες πλῆθος, ὡς ἐν βορβόρῳ πολλῶ τὴν ψυχὴν ἑαυτῶν ἔχουσι κατεσβεσμένην, οὐδὲν ἀκριβὲς νοῆσαι δυναμένην, ἀλλ' ἄνουν ὁμοίως τοῖς ἀλόγοις ζώοις»²⁹⁸, κατακρίνοντας τους «ἀνόητους» ἀθλητὲς που νοιάζονται μόνον για τὴν περιποίηση τῆς σωματικῆς υγείας, παραμελώντας ἐκεῖνη τῆς ψυχῆς.

²⁹⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 72, σημ. 4' πβ. Γαληνός, *Βιβλίον ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἐπεται*, κεφ. θ', σσ. 807-808.

²⁹⁵ Ο ὅρος «θολερός» του Γαληνοῦ αξιοποιεῖται ἀπὸ τον Βούλγαρη, ο ὁποῖος τον χρησιμοποιεῖ σὴν ἐπιχειρηματολογία του. Βλ. συγκεκριμένα ὁ.π., σ. 69.

²⁹⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 70, σημ. 2' Κλαυδίου Γαληνοῦ, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus I, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, *Παραφράστου τοῦ Μηνοδότου Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας*, κεφ. ια', σ. 27.

²⁹⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 103, σημ. 2.

²⁹⁸ Ὁ.π., σ. 70, σημ. 2.

Υπερασπιζόμενος εν συνεχεία ο Βούλγαρις την άποψη του ότι ο πραγματικός φιλόσοφος οφείλει να αναζητά την αλήθεια, επιστρέφει ξανά στα λεγόμενα του ιατροφιλοσόφου και στην εν λόγω πραγματεία παραθέτοντας την άποψη ότι: «Ρητορικὸν γὰρ τὸ τοιοῦτον μᾶλλον, ἢ τιμῶντος ἀλήθειαν ἀνδρός»²⁹⁹. Ο γνήσιος «φιλόσοφος» πρέπει να είναι ιχνηλάτης της αλήθειας και μη δογματικός. Περιθωριοποιώντας τις εκάστοτε προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες, και κατά μείζονα λόγο απαλλαγμένος από προλήψεις με μοναδικό οδηγό του τον ορθό λόγο, θα καταφέρει να απαλλαχθεί από την πλάνη και να κρίνει με ελεύθερη βούληση.

2.3.5 Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος

Συνεχίζοντας ο Βούλγαρις το λόγο του αναφερόμενος στα «παράιτια» που οδηγούν στην απάτη και πλανούν το νου, στρέφεται εναντίον των ηδονών «ὄρμητε καὶ πτόησις»³⁰⁰ που αποτελούν τα θηριωδέστερα από τα πάθη. Αυτός που εντρυφά σε ανέντιμες πράξεις δεν είναι δυνατό να ανεύρει την αλήθεια. Ταυτόσημη θέση υποστηρίζεται από τον Γαληνό στο σύντομο εν εκτάσει έργο του Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος στο οποίο συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο άριστος ιατρός είναι και φιλόσοφος, όπως άλλωστε και ο τίτλος δηλώνει. Πρόκειται για μια άποψη που αποτελεί *locus communis* στο έργο του ιατρού από την Πέργαμο, καθώς διαχέεται και διαφαίνεται στις περισσότερες εκ των πραγματειών του.

Σύμφωνα με τον τελευταίο, ως «ἀληθής» ιατρός ορίζεται ο φίλος της σωφροσύνης και της αλήθειας. Αντιθέτως, «καὶ μὴν οὐκ ἐνδέχεται φιλόπονον εἶναι τινά, μεθυσκόμενον, ἐμπιπλάμενον, ἢ ἀφροδισίοις προσκείμενον, ἢ, συλλήβδην εἶπεῖν, αἰδοίοις καὶ γαστρὶ δουλεύοντα»³⁰¹, δηλα-

²⁹⁹ Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 103, σημ. 2. Γαληνός, *Παραφράστου τοῦ Μηνοδότου Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας*, κεφ. ι', σ. 25.

³⁰⁰ Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 94.

³⁰¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 94, σημ. 1. Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus I, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος, απόσπασμα 358, σ. 59.

δή ο ακρατής, ο αγαπών τις ηδονές και ο φιλάργυρος δε δύναται να ενασχοληθεί με το λειτούργημα του ιατρού.

Παρομοίως, για τον ιεροδιάκονο, αληθινός «φιλόσοφος» -όρος που ο ίδιος χρησιμοποιεί τροποποιώντας τα λόγια του ιατρού και τοποθετώντας τη λέξη στη θέση του «ιατρός»- είναι ο «σωφροσύνης γοῦν φίλος, ὥσπερ γε καὶ ἀληθείας ἑταῖρος». Αξίζει να επισημανθεί ότι σε αυτό το σημείο η γλώσσα του ιατρού φέρει στο νου τον κωμωδιογράφο Αριστοφάνη και το λόγο που ανέπτυξε στο Πλατωνικό Συμπόσιον, καθώς ως γνωστόν, ο κωμικός αρέσκεται στη χρήση παρόμοιων αθυρόστομων όρων.

Φέροντας εις τέλος την «Δευτέρα Προδιατριβή» του, ο Βούλγαρις προτρέπει τους φιλοσοφούντες να δίδουν ιδιαίτερη προσοχή σε όσα μελετούν, χωρίς να παραμελούν τις θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί, αλλά «ἐκάστης τῶν θεωριῶν ἀπτομένους»³⁰². Ο ζήλος και η φιλοτιμία θα άγουν προς την πρόοδο και θα συμβάλλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη των δικών τους θεωριών. Αυτή η άποψη αφορμάται από το Γαληνό, ο οποίος διατυπώνοντας την άποψη ότι «ἀναγκαία τοῖς ἰατροῖς ἔστιν ἡ φιλοσοφία»³⁰³, προτρέπει, σύμφωνα με τον Ευγ. Βούλγαρη, «τοὺς κατ' αὐτὸν (...)οὐδὲν ἀδύνατον εἶναι, τὸ καὶ Ἴπποκράτους αὐτοῦ βελτίους γενέσθαι ὑποτιθέμενος»³⁰⁴. Ο Γαληνός αναφέρει, ὡπως παραθέτει ο φιλόσοφος: «Φιλοσοφητέον ἡμῖν ἔστι πρότερον, εἴπερ Ἴπποκράτους ἀληθῶς ἔσμεν ζηλωταί· κἄν τοῦτο ποιῶμεν, οὐδὲν κωλύει μὴ παραπλησίους, ἀλλὰ καὶ βελτίους αὐτοῦ γενέσθαι. Μαθάνοντες μὲν, ὅσα καλῶς ἐκεῖνῳ γέγραπται, τὰ λείποντα δ' αὐτοὺς ἐξευρίσκοντας»³⁰⁵.

Μάλιστα, στο τελευταίο κεφάλαιο του Πέμπτου βιβλίου με το οποίο ο Νεοέλληνας φιλόσοφος ολοκληρώνει την ανάπτυξη του κορυφαίου συγγράμματός της *Λογικῆς*, επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη σημασία

³⁰² Ευγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 108.

³⁰³ Γαληνός, *Ὅτι ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος*, απόσπασμα 358, σ. 61.

³⁰⁴ Ευγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 109, σημ. 2.

³⁰⁵ Ὁ.π., σ. 109, σημ. 2· πβ. Γαληνός, *Ὅτι ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος*, απόσπασμα 359, σσ. 62-63.

των ονομάτων. Απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή «ἐπὶ πᾶσι»³⁰⁶. Ὅπως σημειώνει και ο Γαληνός στην πραγματεία Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος, με τον οποίο ο Ευγένιος Βούλγαρις συμφωνεί: «Τὰ τοίνυν πράγματα συγχωρήσας ὑπὲρ ὀνομάτων αἰδεσθήση διαφέρεσθαι (...) μηδὲ καθάπερ κολοιόν, ἢ κόρακα περὶ φωνῶν ζυγομαχεῖν, ἀλλ' αὐτὴν τῶν πραγμάτων σπουδάξειν τὴν ἀλήθειαν»³⁰⁷. Στην περίπτωση του Γαληνού, προκειμένου να γίνει κάποιος ἰατρός θα πρέπει να έχει λάβει τις απαραίτητες γνώσεις για το επάγγελμά του, να αναζητά την αλήθεια και να μην είναι θιασώτης ενός «ονόματος». Αναλόγως, για τον Ευγένιο, τα παραπάνω αποτελούν προϋποθέσεις του φιλοσόφου.

2.3.6 *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*

Στην Τρίτη εκ των εισαγωγικών «Προδιατριβῶν» της *Λογικῆς* η επιχειρηματολογία συνίσταται μεν στο σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν στο «άνυσμα της αλήθειας» οι γνωστικές ενέργειες, «δηλαδή η απλή έννοια ή πρόσληψις, η Σκέψις ή αμφοιβήτησις, η Κρίσις και η Διάνοια»³⁰⁸, και δε στο λειτουργικό ρόλο της «συνείδησης» ή «συναίσθησης ή συνεπίγνωσης»³⁰⁹, κατά τον Ευγένιο Βούλγαρη, στην απόκτηση της αυτογνωσίας.

Στα πλαίσια της συζήτησης σχετικά με την πείρα και την εμπειρία, ο Βούλγαρις εντάσσει στο λόγο του την πραγματεία του Γαληνού *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις* και ειδικότερα αντλεί από το απόσπασμα στο οποίο ο ἰατρός αναπτύσσει το συλλογισμό του περί της «αὐτοψίας», δηλαδή της εμπειρίας που συγκεντρώνεται με τη βοήθεια των αισθήσεων και της «ἱστορίας», η οποία συνιστά απόρροια των εισημένων: «Τὸ γὰρ αὐτὸ τοῦτο, τῷ μὲν τηρήσαντι, Αὐτοψία· τῷ δὲ μαθόντι τὸ τετηρημένον, Ἱστορία ἐστί(...）」³¹⁰.

³⁰⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 586.

³⁰⁷ *Αὐτόθι*· Γαληνός, Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος, απόσπασμα 359, σ. 62.

³⁰⁸ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 142.

³⁰⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 113.

³¹⁰ Ὁ.π., σ. 120, σημ. 1. Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, (Clavdii Galeni, *Opera Omnia*), (ed.) C. G. Kühn, Tomus I, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*, κεφ. β', σ. 67. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ευγένιος Βούλγαρις εντάσσει το συγκεκριμένο χωρίο στο κεφ. γ' της πραγματείας, όμως

Εν ολίγοις, σημειώνεται ότι με τον όρο «αὐτοψία» εννοείται η εμπειρία που αποκομίζεται με τη βοήθεια των αισθήσεων, ενώ ιστορία «τὴν δὲ ἐκ τῆς ἀλόγου δόξης, καθ' ἣν τις, φέρε, μὴ πειραθῆς αὐτός, ἀλλὰ παρ' ἄλλων ἀκούσας ἔχει, καὶ οὕτω δοξάσας». Ο Ευγένιος Βούλγαρις αναπτύσσοντας το συλλογισμό του περί της πείρας που συγκροτείται διαμέσου των αισθήσεων εισάγει στα λεγόμενά του την τακτική των ιατρών. Οι «εμπειρικοί» ιατροί που δίδουν μεγάλη σημασία στην παρατήρηση, απαλλάσσουν τους ασθενείς από τα νοσήματά τους χάριν της εμπειρίας, της πείρας που έχουν αποκτήσει από όσα έχουν δει και ακούσει.

Πέραν της «Τρίτης Προδιατριβής» ο Ευγένιος μνημονεύει το όνομα του Γαληνού και εν συνεχεία, στην «Τέταρτη Προδιατριβή», όπου δίδεται ο ορισμός της φιλοσοφίας ως «γνώσις θείωντε καὶ ἀνθρωπίνων»³¹¹ ύστερα από τη διερεύνηση της σημασίας του όρου -αποδεχόμενος φανερά τον ορισμό των Στωικών-. Η τριμερής διαίρεση της φιλοσοφίας σε Λογική, Φυσική και Ηθική είναι αποδεκτή τόσο από τους Στωικούς και τους προγενέστερους Εβραίους, όσο και από τον Γαληνό³¹², όπως επισημάνθηκε παραπάνω.

Ακόμη, στο τέταρτο βιβλίο της *Λογικής* και συγκεκριμένα στο δέκατο κεφάλαιο, που αντικείμενο της πραγμάτευσής του αποτελεί η «διάνοια», δηλαδή η τέταρτη γνωστική ενέργεια της ψυχής, ο ευσεβής Ευγένιος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στους «σοφιστικούς ελέγχους», δηλαδή τους «ψευδωνύμους» συλλογισμούς αναφερόμενος στο παρόν σύγγραμμα του ιατρού.

Προκειμένου να διασαφηνίσει το πότε ο συλλογισμός αποτελεί παραλογισμό και πότε σόφισμα, εντάσσει στην επιχειρηματολογία του το Γαληνό, καταγράφοντας το εξής χωρίο: «Καὶ γὰρ, καὶ ἡμᾶς αὐτούς, ἄκοντας ἐστὶν

σύμφωνα με την έκδοση του C. G. Kühn το εν λόγω απόσπασμα τοποθετείται στο κεφ. β' του έργου. Η διαφοροποίηση έγκειται πιθανόν σε διαφορετική έκδοση που βρισκόταν εις τὰς χείρας του γράφοντος.

³¹¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 127.

³¹² Ὁ.π., σ. 128, σημ. 4. Η τριμερής διάκριση της φιλοσοφίας εντοπίζεται και σε μια άλλη πραγματεία του Γαληνού, στο *Ὅτι ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος*, απόσπ. 358, σσ. 60-61: «πάντα ἤδη τῆς φιλοσοφίας ἔχει τὰ μέρη, τὸ τε λογικόν, καὶ τὸ φυσικόν, καὶ τὸ ἠθικόν».

ιδεῖν ὅτε σοφίζομεθα. Τοῦτο δὲ ἐστὶ παραλογισμὸς, τὸ δὲ ἐκόντας τοὺς ἄλλους κυρίως σόφισμα»³¹³.

Ἐν ὀλίγοις, ὁ συλλογισμὸς ὀνομάζεται παραλογισμὸς ὅταν οἱ προκείμενες ἀποτελοῦν θέσεις που δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, δηλαδή δὲν ἀποτελοῦν γενικά ἀποδεκτὲς ἀπόψεις, ἀλλὰ υποκειμενικὲς κρίσεις. Αἰξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πομπὸς διατυπώνει αὐτὲς τὶς προτάσεις ἀκουσίως. Στὴν περίπτωση που ὁ τελευταῖος χρησιμοποιεῖ τέτοιου εἶδους προτάσεις ἐκουσίως, ἀποσκοπώντας νὰ εξαπατήσῃ τὸν δέκτη ὁ παραλογισμὸς μετατρέπεται σὲ σόφισμα.

2.3.7 Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ παρὸν ἔργο, αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρόκειται περὶ ἐνὸς συγγράμματος που, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ σὲ πολλὰ σημεία τῆς Λογικῆς, ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία γιὰ τὸν Εὐγένιο. Αὐτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, τὸ ὁποῖο, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἔρευνα καὶ θα γίνῃ φανερὸ παρακάτω, ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος μνημονεύει οὐκ ἐλάχιστες φορές, προῖδεάζοντάς μας γιὰ μιὰ εὐνοϊκότερη στάση τοῦ ἀπέναντι σὲ αὐτὸ, χωρὶς βέβαια νὰ ἀπαξιῶνεται κανένα ἐκ τῶν υπόλοιπων συγγραμμάτων τοῦ ἱατροῦ.

Ἀρχῆς γενομένης τοῦ κυρίου μέρους τῆς Λογικῆς, τὸ ὁποῖο συνίσταται στὸν ἐκθειασμὸ τῆς «λογικῆς ἔξεως» καὶ τὴν χρησιμοποίητα τῆς Λογικῆς σὲ ὅλους τοὺς τομείς τοῦ ἐπιστητοῦ, ὁ ἱεροδιάκονος προβαίνει στὴν ἀνάπτυξη τῶν πέντε καθόλου ἐννοιῶν που συμβάλλουν στὴν προσπέλαση τῆς γνώσης, φέροντας στο νου τὸν Ἀριστοτέλη. Εἰδικότερα, στο πέμπτο κεφάλαιο τοῦ Πρώτου βιβλίου που λαμβάνει τὸν ὀρισμὸ Περὶ ἀναπτύξεως τῶν Ἐννοιῶν Ἐνθα, Περὶ Ὀρισμοῦ καὶ Διαίρεσεως προσδίδεται ἰδιαίτερη σημασία στὸν ὀρισμὸ τῶν ὀνομάτων. Παραθέτοντας τὸ χωρίο τοῦ Γαληνοῦ ἀπὸ τὸ ἀνωθεν τιτλοφορούμενο ἔργο ἀποδέχεται τὴν ἀποψὴ τοῦ περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ὀρισμοῦ. Καταγράφει τὸ ἀκόλουθο σημεῖο: «Ἡμεῖς δὲ οὐδὲν διαφερόμεθα πρὸς τοὺς τὰ

³¹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 514, σημ. 3· Γαληνός, *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*, κεφ. θ', σ. 96.

ονόματα ἐξαλλάττοντας, τὸ δὲ πρᾶγμα αὐτῷ ὑποδείξομεν, ὅπερ ἔξεστι τῷ βουλομένῳ ὡς ἂν ἐθέλοι καλεῖν»³¹⁴, αναφερόμενος στη διαφοροποίηση των ορισμών που δίδουν οι Λογικοί και οι Εμπειρικοί ιατροί σχετικά με την ονομασία των ασθενειών που εμφανίζουν παρόμοια μεταξύ τους συμπτώματα. Σύμφωνα με τον ιατρό, «ἢ τοῦ ὁμοίου μετάβασις»³¹⁵ ὅπως οι Εμπειρικοί την ονομάζουν, ἢ ὅπως ορίζεται ἀπὸ τους Λογικούς ο «ἀναλογισμός», εἶναι ἀδύνατος. Δεν εἶναι δυνατὸ να δοθεῖ ἡ ἴδια θεραπεία σε αὐτοὺς τους πάσχοντες που υποφέρουν ἀπὸ διαφορετικὲς παθήσεις.

Στη συνέχεια, στο πρώτο κεφάλαιο του Δευτέρου βιβλίου, ὅπου ο λόγος συνεχίζεται περὶ της ἀξίας της «σκέψεως» και της σημασίας που πρέπει να αποδίδεται ἐκ μέρους του φιλοσόφου στους συλλογισμούς του - γίνεται λόγος περὶ τούτων παρακάτω- ἀναδεικνύεται για ἀκόμη μια φορὰ ἡ Γαληνική πηγή του Βουλγάρεως. Ἀντλώντας ἀπὸ το ἴδιο σύγγραμμα, στο ὁποῖο τώρα προσδίδει τον τίτλο *Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως* χωρὶς την προσθήκη της ἀρχικῆς φράσης *Πρὸς Θρασύβουλον* που την χρησιμοποιεῖ σε ἄλλα σημεία, ἀναφέρεται στο ζήτημα της ἀπόδειξης ἰσχύος των ἐννοιῶν.

Ειδικότερα, θεωρεῖ ὅτι εἶναι «ἀεὶ ἀσφαλές»³¹⁶ το φιλοσοφεῖν ἐπὶ των σκέψεων που ἔχουν ἀποδειχθεῖ, «τῷ μέσῳ δι' οὗ φθάσαν προαποδέδεικται»³¹⁷. Προκειμένου να στηρίξει τα λεγόμενα του καταγράφει το ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ το τιτλοφορούμενο ἔργο του Γαληνού: «Τῶν γὰρ ἐναργῶν ἐπίκρισις ἢ κοινὴ πάντων ἀνθρώπων ἔννοια, τῶν δὲ δι' ἀποδείξεως καταλαμβανομένων ἐπίκρισις, ἢ πρὸς τὰ ὁμολογούμενα συμφωνία <...> σχίζεται δ' αὖ πάλιν ἢ τοῦ ὁμολογουμένου ἐπίκρισις εἰς πλείονα (...)³¹⁸». Εἶναι εὐλόγο να σημειωθεῖ πως ἐντὸς των οξυγωνίων ἀγκύλων ο Νεοέλληνας φιλόσοφος χρησιμοποιεῖ ἀποσιωπητικὰ, γεγονός που καταδεικνύει ὅτι παραλείπει κάποιο χωρίο. Ἐντού-

³¹⁴ Εὐγένιος Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 210, σημ. 1· Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus I, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. ιη', σ. 155.

³¹⁵ Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. ιη', σ. 155.

³¹⁶ Εὐγ. Βούλαρις, ὁ.π., σ. 264.

³¹⁷ *Αὐτόθι*.

³¹⁸ Ὅ.π., σ. 264, σημ. 1· Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. β', σσ. 109-110.

τοισ, στην έκδοση του Kühn δεν υπάρχει καμία περαιτέρω ανάπτυξη σε αυτό το σημείο.

Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα φέρει τον γνωστό τοις πᾶσι θαλασσοπόρο Ισπανό Χριστοφορο Κολόμβο, ο οποίος ανακαλύπτοντας την αμερικανική ήπειρο έδωσε το έναυσμα και τα θεμέλια ώστε να συνεχίσει η έρευνα. Στην προκολομβιανή εποχή, πριν την ανακάλυψη αυτής της «μεγάλης ήπειρου»³¹⁹ ήταν παράλογος και άξιος απορίας ένας τέτοιος ισχυρισμός, έως ότου αποδείχθηκε και επιβεβαιώθηκε. Παρομοίως, ο Γαληνός στο *Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως* αναφέρεται στην Κρήτη: «Ἄλλ' ἡμεῖς πεπιστευκαμεν περὶ τῆς Κρήτης ὅτι ἐστίν, ἀπὸ τούτων τῶν εὐλόγων γοῦν ὀρμώμενοι, ὅτι πλεῖ τις ἐκεῖθεν δεῦρο (...) Καὶ ὅτι φίλοι τινὲς Κρηῆτες εἰσὶν ἐνταῦθα (...) Ἐτι τε ὅτι καὶ πάντες ἄνθρωποι περὶ τῆς αὐτῆς ὁμολογοῦσι καὶ οἱ ἔχθιστοι»³²⁰. Η μνεία της Κρήτης ἐγκείται σε τέχνασμα του Γαληνού, ώστε να καταδείξει ὅτι σε ιατρικά θέματα, οἱ ἰατροὶ δεν συμφωνοῦν μεταξύ τους, ἀλλὰ υποστηρίζουν καὶ ἀντίθετες θέσεις, ἐνῶ ἐμπροσθεν ἄλλων φαινομένων οἱ ἄνθρωποι συμφωνοῦν. Ἀντιστοίχως, ο Βούλγαρις ἀναφέρεται στο παράδειγμα του Κολόμβου.

Πέραν τούτων, ἀξίζει να ἐπισημανθεῖ ὅτι ἀναφορὰ στο παρὸν σύγγραμμα του Γαληνού τίθεται καὶ μεταγενέστερα στο ἕκτο κεφάλαιο του Δευτέρου Βιβλίου. Σε αὐτό σε συνδυασμὸ με το πέμπτο κεφάλαιο, ο Κερκυραῖος φιλόσοφος ἀναπτύσσει τὴν επιχειρηματολογία του σχετικά με το ζήτημα τῆς γνησιότητος καὶ μὴ των συγγραμμάτων. Εἰδικότερα, στο ἕκτο ἐξ αὐτῶν προτρέπει τὸν ἱστορικό -στρεφόμενος στην Ἱστορικὴ Κριτικὴ- να εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὸς στην προσπέλαση των ἔργων, «ἀπάτην ἐμφρόνως τε καὶ προσεκτικῶς παραφυλαττόμενοι»³²¹.

Πρὸς ἐπίρρωση των επιχειρημάτων του καταγράφει τὴ θέση του ἰατροῦ ἀπὸ τὴν Πέργαμο, ο οποίος υποστηρίζει ὅτι θα ἦταν συνετὸ «παραδέχεσθαι τὴν Ἱστορίαν» εἰάν υπήρχε «Κριτής», «ἐπεὶ δὲ οὐχ οὕτως ἔχει, δεῖ κριτήριόν τι εὐρῆσθαι τῆς Ἱστορίας, ᾧ διακρινουῦμεν τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τῶν ψευ-

³¹⁹ *Αὐτόθι*.

³²⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 264, σημ. 1' πβ. Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. ιδ', σ. 148.

³²¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 307.

δῶν»³²². Σημειώνεται επίσης πως πρέπει να δίδεται ανάλογη προσοχή στην πίστη στα λεγόμενα του λέγοντος. Ο ιστορικός «ἱστορεῖ» ορθῶς μόνον όταν δεν εξαπατάται. Μόνον τότε τα ιστορούμενά του είναι αξιόπιστα. Διαφορετικά, αν είναι δογματικός και ἄγεται ἀπὸ τῆ «φιλονεικίαν» «ἐξαπατηθεὶς δ' ὁ Ἱστορῶν ἱστορεῖ»³²³, ὅπως υποστηρίζει ο Γαληνός, ἀποψη στην οποία παραπέμπει ο Ευγένιος Βούλγαρις. Μολαταύτα, ο ιατρός διατυπώνει τον προβληματισμό του που εκφράζεται μέσα ἀπὸ τις ρητορικές ερωτήσεις που απευθύνει: «Ἄρα γε διότι μήτε διὰ δόξαν, μήτε διὰ δόγματα πρὸς πάθος, μήτε διὰ φιλονεικίαν ἱστορεῖται ἀληθές ἐστι τὸ ἱστορηθέν;»³²⁴.

Προτού ολοκληρώσει το Δεύτερο βιβλίο, ο φιλόσοφος κάνει λόγο για τὴ Φυσικὴ Κριτικὴ και εστιάζει τὴν προσοχή του στα «φαινόμενα» και τα «πειράματα», ἐκ των οποίων προκύπτουν οἱ αἰτίες των ἐκάστοτε φαινομένων. Ἐνεκα τῆς επανάληψης ορισμένων γεγονότων και τῆς επακολούθησης πολλῶν συμπτώσεων, αἰρούνται λανθασμένες δοξασίες περὶ των φαινομένων. Συνηγορώντας ο Γαληνός καταγράφει: «Οὐδὲ γὰρ τῆ συνυπάρξει κριτέον τὴν ἀκολουθίαν, ἀλλ' οὐ ἀνασκευαζομένου ἐξ ἀνάγκης τι συνανασκευάζεται, και τιθεμένου τίθεται, ἐκείνῳ ἐκεῖνο ἀκόλουθον ἡγητέον εἶναι»³²⁵.

Ἐν τέλει, μια τελευταία αναφορά στο πολυαναφερόμενο σύγγραμμα *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως* λαμβάνει χώρα στο τέταρτο κεφάλαιο του Πέμπτου και τελευταίου βιβλίου τῆς *Λογικῆς* που πραγματεύεται τὴ «μέθοδο». Αναφερόμενος στην «κατὰ Σύνθεσιν»³²⁶ μέθοδο, δηλαδή τὴ συνθετικὴ που ἀντιτάσσεται τῆς Ἀναλυτικῆς κωδικοποιεῖ ορισμένους κανόνες «καρτεσιανῆς ἀφετηρίας»³²⁷. Εἰδικότερα, στον δεύτερο ἀπὸ τους δώδεκα κανόνες που καταγράφει ἀποδέχεται τὴ θέση του Γαληνού, σύμφωνα με τὴν ὁποία στις πραγματείες πρέπει να γίνεται ἐπιλογή των ἀληθῶν και χρήσι-

³²² Ὁ.π., σ. 307, σημ. 1' Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. ιδ', σ. 144.

³²³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 309, σημ. 1' πβ. Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. ιδ', σσ. 146-147.

³²⁴ *Αὐτόθι*.

³²⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 332' πβ. Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. στ', σ. 117.

³²⁶ Ὁ.π., σ. 562.

³²⁷ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 169.

μων και αποφυγή των «περιπτῶν»³²⁸: «Πᾶν Θεώρημα πρῶτον μὲν ἀληθὲς εἶναι δεῖ· εἶτα χρήσιμον· εἶτ' ἀκόλουθον ταῖς ὑποτεθείσαις ἀρχαῖς»³²⁹.

Πρόκειται για μια βασική θέση με την οποία ο Γαληνός αρχίζει την πραγματεία του αναφερόμενος στα «ιατρικά θεωρήματα». Ο Βούλαρις αξιοποιεί τα λεγόμενα του Γαληνού παραλείποντας την αναφορά του τελευταίου στα «θεωρήματα» της τέχνης του, επιθυμώντας να τονίσει ότι μια τέτοια θέση είναι βασική και για το φιλόσοφο. Κάτι τέτοιο δεν πρέπει να προβληματίζει καθώς ο Βούλαρις πολλάκις αντλεί από τον ονομαστο ιατρό της Περγάμου τα σημεία που συμβάλλουν στην επιχειρηματολογία του παραλείποντας ιατρικές αναφορές του τελευταίου.

2.3.8 *Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας*

Πέραν τούτων, ο Βούλαρις συμφωνεί με τον ιατρό από την Πέργαμο στο θέμα της «εποχής». Τάσσεται ενάντια στον Εφεκτικούς που στρέφονται διαρκώς στην αμφισβήτηση των πάντων, ενώ αντιθέτως θεωρεί άμεμπτο το έργο του Εφεκτικού στο «φιλοσοφεῖν»³³⁰ όταν αυτό «περιορίζεται»³³¹ «ἐπὶ τῶν δεομένων σκέψεως», στο οποίο μάλιστα κατά τον ίδιο «ὀφείλει» να παραμένει. Χάριν αυτού, ο φιλόσοφος θα στρέφει το ενδιαφέρον του σε όσα δύνανται να επαληθευτούν από όλους, «ἅ τῶν πάντων σχεδὸν μαρτυρούντων ὡς ἀφ' ἑνὸς στοματος ἀκούσειεν»³³². Όπως μαρτυρά ο ίδιος ο φιλόσοφος, παρόμοια άποψη είχε και ο Γαληνός, ο οποίος θεωρούσε σημαντικό παράγοντα την εστίαση στη σκέψη.

« (...) Δεῖ μέντοι τὰ δεκτικὰ ὄντα ἐπιγιγνώσκειν τῆς σκέψεως, μηδ' ἀσκέπτως μὲν τὰ ἄπορα παριέναι, ἐπέχειν δὲ περὶ τὰ ὁμολογούμενα· τοῦτο γοῦν καὶ Γαληνὸς ἠτιᾶτο περὶ Ἀρίστης Διδασκαλίας πραγματευόμενος (...)»³³³. Είναι αναγκαία η ύπαρξη «επιστημονικῶν Κριτηρίων»- με κεφαλαίο

³²⁸ Εὐγ. Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 565.

³²⁹ Ὁ.π., σ. 565, σημ. 2' πβ. Γαληνός, *Πρὸς Θρασύβουλον Περὶ ἀρίστης αἰρέσεως*, κεφ. α', σ. 106.

³³⁰ Εὐγ. Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 260, σημ. 1.

³³¹ Δανείζομαι τον όρο από το: Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 154.

³³² Ὁ.π., σ. 264.

³³³ Ὁ.π., σ. 260, σημ. 1.

«κ» η λέξη «κριτήρια» προκειμένου να αναδειχθεί η σπουδαιότητά της- προς επίρρωση μιας θέσης, όπως υποστηρίζει και ο Γαληνός στην παρούσα πραγματεία: «Οί Νεώτεροι (...) ένίστε μὲν εἰς τοσοῦτον προάγουσι τὴν ἐποχὴν, ὡς μηδὲ τὸν ἥλιον ὁμολογεῖν εἶναι καταληπτόν, (...) ένίστε δὲ εἰς τοσοῦτον τὴν γνῶσιν, ὡς καὶ τοῖς μαθηταῖς ἐπιτρέπειν αὐτήν, ἄνευ τοῦ διδαχθῆναι πρότερον ἐπιστημονικὸν Κριτήριον»³³⁴.

Συνεχίζοντας παρακάτω ο Βούλγαρις αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του περί των συλλογισμῶν και εμμένει στο ζήτημα των «εποπτικών» και «εννοηματικών» προκειμένων, εκ των οποίων προέρχονται και οι ανάλογες κρίσεις, δηλαδή οι αντιλήψεις που προκύπτουν από «τῆς μεταξὺ τῶν έννοιῶν οἰκειότητος, ἢ διαφωνίας»³³⁵. Οι εποπτικές κρίσεις είναι απόρροια των αισθήσεων, αποτέλεσμα των ὄσων γνωρίζουμε με τη βοήθεια της αίσθησης -εξ ου ἄλλωστε και η ονομασία του ὄρου, μια και ὅπως είναι φανερό η λέξη «εποπτικός» προέρχεται ετυμολογικά από την συνένωση της πρόθεσης «ἐπί» και του ρήματος «ὀρῶ»- ενώ, οι εννοηματικές είναι αυτές που προκύπτουν από τη νόηση και αποδίδουν ένα «ουσιώδες γνώρισμα» σε αυτό που αναφέρονται. Οι κρίσεις πρέπει να προέρχονται από την αίσθηση ή τη νόηση, ὅπως υποστηρίζει και ο Γαληνός: «Εἰ μὲν γὰρ ἐξ ἑαυτοῦ τι φαίνοιτο πρὸς αἴσθησιν, ἢ νόησιν ἑναργῶς, οὐ χρήζει τοῦτο ζητήσεως»³³⁶. «Ἀλλ' ἐγὼ τὰ μὲν αἰσθητὰ τοῖς ἑναργῶς αἰσθήσει φαινομένοις, τὰ δὲ νοητὰ τοῖς ἑναργῶς νοούμενος κρίνω»³³⁷.

2.3.9 Ἴπποκράτους, Περὶ φύσιος ἀνθρώπου Βιβλίον Πρῶτον καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτό. Υπόμνημα Β'

Στο μεταγενέστερο πέμπτο κεφάλαιο του Δευτέρου Βιβλίου της Λογικής, στο οποίο κωδικοποιούνται οι ὄροι διερμηνείας δίδεται σημασία σε εκεί-

³³⁴ Ὁ.π., σ. 260, σημ. 1' Κλαυδίου Γαληνοῦ, Ἄπαντα, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus I, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1964: Γαληνός, Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας, κεφ. α', σσ. 40-41.

³³⁵ Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 262.

³³⁶ Ὁ.π., σ. 263, σημ. 1' πβ. Γαληνός, Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας, κεφ. δ', σ. 50.

³³⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 263, σημ. 1' πβ. Γαληνός, Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας, κεφ. δ', σ. 49.

νες τις βασικές, ως προς τη μέθοδο, προϋποθέσεις -τους βασικούς κανόνες Ερμηνευτικής κριτικής, όπως ο ίδιος ονομάζει- που πρέπει να υφίστανται προς επίτευξη της σωστής ερμηνείας των κειμένων³³⁸. Για τον Κερκυραίο φιλόσοφο, το έργο του διερμηνεύοντος, του ερμηνευτή ενός κειμένου είναι να προβάλλει τις σκέψεις του λέγοντος, χωρίς να προβεί σε διόρθωση αυτών. Εν ολίγοις, όλοι οφείλουν «συμμορφοῦσθαι τοῖς ἐκείνου διανοήμασι, καὶ κατὰ δόξαν καὶ κρίσιν τὴν ἐκείνου φθέγγεσθαι ἐπὶ πάντων»³³⁹.

Ολοκληρώνοντας τα λεγόμενα του περί των κανόνων, ο φιλόσοφος αναφέρεται στις επιπτώσεις που επιφέρει το πλήθος των συγγραμμάτων. Ένεκα της πληθώρας τους, τα τελευταία γίνονται θύματα αλλοιώσεων και μεταβολών, καθώς είτε προστίθενται σε αυτά ιδέες άλλων, είτε αφαιρούνται ορισμένα σημεία ή ακόμη παραφράζονται από τους απαίδευτους στον οποίων τας χείρας προσπίπτουσιν. Ως απόρροια αυτού, τα βιβλία διαφθείρονται και διαφέρουν εκ των πρωτοτύπων. Όπως χαρακτηριστικά πληροφορούμαστε από τον Γαληνό στο Προοίμιον του Β' Υπόμνηματος του Ιπποκράτους, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, ο χρόνος έχει φέρει στο φως πλήθος «ψευδεπιγράφων» που συγγράφηκαν ένεκα χρηματισμού «τοῖς εὐκλεεστάτοις τινὰ ἀναγεγραφότων»³⁴⁰.

Ο Βούλγαρις προκειμένου να αναπτύξει το συλλογισμό του σχετικά με τις αλλοιώσεις και παραλλαγές των συγγραμμάτων παραπέμπει στα λεγόμενα του ιατροῦ έχοντας μελετήσει την παρούσα πραγματεία. Ειδικότερα, μέσα από την έρευνα προκύπτει ότι το σημείο στο οποίο ο Νεοέλληνας φιλόσοφος αναφέρεται είναι το ακόλουθο: «ἐν γὰρ τῷ κατὰ τοὺς Ἀτταλικούς τε καὶ Πτολεμαϊκοὺς βασιλέας χρόνῳ (...) ἤρξατο γίγνεσθαι ῥαδιουργία τοῖς ἔνεκα τοῦ λαβεῖν ἀργύριον ἀναφέρουσιν ὡς τοὺς βασιλεῖς ἀνδρῶν ἐνδόξων συγγράμματα»³⁴¹, στο οποίο ο Γαληνός αναφέρει την επικρατούσα κατάσταση

³³⁸ Βλ. συγκεκριμένα την συνοπτική παρουσίαση των ενταύθα προϋποθέσεων στο: Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), *Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἡ Λογικὴ*, σ. 159.

³³⁹ *Εὐγ. Βούλγαρις, ὁ.π.*, σ. 301.

³⁴⁰ *Ὅ.π.*, σσ. 303-304, σημ. 1.

³⁴¹ Κλαυδίου Γαληνοῦ, *Ἄπαντα*, *Clavdii Galeni, Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus XV, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1965: Γαληνός, *Ἰπποκράτους, Περὶ φύσιος ἀνθρώπου Βιβλίον Πρώτον καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Β'*, παράγραφος 128, σ. 109.

ση σχετικά με τις επιγραφές και τις διασκευές αυτών, ούτως ώστε να προβάλει την άποψη ότι η παρούσα τιτλοφορούμενη πραγματεία του Ιπποκράτη έχει συγγραφεί από τον Πόλυβο.

Συμπληρώνεται ότι ο αριθμός των αντιγράφων που έχουν διαφθαρεί οφείλουν την ύπαρξή τους στη «ράθυμία τινῶν Γραφῶν, εἴτε ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρᾶς, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν τὰ ἑαυτοῖς δοκοῦντα τῇ διορθώσει προσθέντων, ἢ ἀφαιρούντων»³⁴². Ο χρόνος έχει μάλιστα αναδείξει πολλά «ψευδεπίγραφα» που συγγράφηκαν ἔνεκα χρηματισμοῦ «τοῖς εὐκλεεστάτοις τινὰ ἀναγεγραφότων»³⁴³, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ την ἐν λόγω πραγματεία, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βούλαρη.

Μάλιστα, ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς αλλοίωσης τῶν λεγομένων τοῦ γράφοντος «ἐκ προθέσεως»³⁴⁴, ὄντας ὁ ἐρμηνευτὴς δογματικὸς. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ τελευταῖος δὲν ἀποτελεῖ τὸ «νοῦ τοῦ λέγοντος», δὲν καθίσταται δηλαδὴ διερμηνευτὴς τῶν σκέψεων τοῦ γράφοντος, ὅπως θὰ ἔπρεπε, ἀλλὰ συνιστᾷ τὸν παρερμηνευτὴ τοῦ. Ἐτσι, πρόκειται περὶ «νοθείας» καὶ τὸ ἐκάστοτε σύγγραμμα δε πρέπει νὰ λαμβάνεται σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν. Αὐτὸ συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ιπποκράτη, ὅπως μαρτυρᾷ ὁ ἐρμηνευτὴς τοῦ τελευταίου στὸ Α' Ὑπόμνημα τοῦ Ιπποκράτους, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Βούλαρις ἀντλεῖ: «τὸν μὲν πρῶτον λόγον τοῦ Ἰπποκράτους εἶναι γινώσκει, ἅτε δὴ παντοίως ἐχόμενων τῆς Ἰπποκράτους τέχνης. Τὸν δὲ περὶ τῆς τῶν φλεβῶν ἀνατομῆς, ἑναργῶς παρεγκείμενον ἔχει μοχθηρὸν ὄλον. Οὔτε γὰρ τοῖς φαινομένοις ὁμολογεῖ, καὶ τοῖς ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Ἐπιδημιῶν εἰρημένοις μάχεται»³⁴⁵.

Παραπέμποντας στὸ παραπάνω χωρίο ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Γαληνοῦ, ὁ φιλόσοφος δὲν καταγράφει αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ λεγόμενα τοῦ ἰατροῦ, ἀλλὰ παραλείπει ὀρισμένα σημεῖα ποὺ παραθέτονται πλαγίως: «τὸν μὲν πρῶτον λόγον, ἔνθα περὶ τῶν στοιχείων καὶ τῶν χυμῶν διέρχεται» καὶ τὴ

³⁴² Εὐγ. Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 303-304, σημ. 1.

³⁴³ *Αὐτόθι*.

³⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 306.

³⁴⁵ Εὐγένιος Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 306' πβ. Γαληνός, *Ἰπποκράτους, Περὶ φύσιος ἀνθρώπου Βιβλίον Πρῶτον καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτὸ Ὑπόμνημα Α'*, παράγραφος 94, σσ. 10-11.

φράση «ὥσπερ γε καὶ τὸν δεύτερον, τὸν διακριτικὸν τῶν ἐπιδημιῶν τε καὶ σποραδικῶν νοσημάτων». Ἡ πιθανὴ αἰτία παράλειψής τους ἐγκρίεται στὴν ἐπιθυμία τοῦ φιλοσόφου νὰ μὴν κάνει λόγο περὶ ἰατρικῶν ζητημάτων, ποὺ ἐμπεριέχονται σὲ αὐτὲς τὶς φράσεις.

2.3.10 *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων: Ὑπεροχὴ ψυχῆς ἐναντὶ σώματος [Βιβλία Δεύτερον, Τρίτον, Πέμπτον]*

Το ἀνωτέρω τιτλοφορούμενο σύγγραμμα τοῦ ἰατροῦ τῆς Περγάμου μνημονεύεται σὲ μεγάλο μέρος τῆς *Λογικῆς* τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως³⁴⁶. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἰδιαίτερης ἀξίας ἔργο ποὺ συντέθηκε «κατὰ τὴν δευτέρην διαμονὴν τοῦ στὴ Ρώμῃ»³⁴⁷ καὶ ἀποτελεῖ ἀπὸ τὰ πρῶτα καὶ ὀνόμαστα συγγράμματα τοῦ ἰατροῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δομὴν τοῦ, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα βιβλία³⁴⁸, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἐντάσσεται στὶς φιλοσοφικὰς πραγματείας καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἔργο κατὰ βᾶσιν πλατωνικὸν μετὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἰατρός τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου προσπάθησε «νὰ συνδέσῃ τὴν ἱπποκρατικὴν ἰατρικὴν μετὰ τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν»³⁴⁹.

Γιὰ τὸ Γαληνόν, ἡ γνῶσις τῆς φιλοσοφίας ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον ἐφόδιον τοῦ ἰατροῦ, ἀποψη ποὺ ἀναπτύσσεται καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ὅτι ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος. Προκειμένου «νὰ γίνῃ κανεὶς τέλειος ἰατρός» ἀρκεῖ νὰ ἔχει

³⁴⁶ Ἀξίζει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖον νὰ ἀναφερθῇ ὅτι ὁ Γαληνὸς «ἦταν μονοθεϊστὴς» (βλ. E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σ. 108) ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς τῶν ὀνομάτων τοῦ Μωσὴ καὶ τοῦ Χριστοῦ στὶς πραγματείας τοῦ, γεγονός ποὺ φέρει στὸ νοῦ ἀφενὸς τὸ λειτουργημὰ τοῦ Εὐγενίου ὡς κληρικοῦ καὶ ἀφετέρου τὴν πιθανότητα ἀξιοποίησης τῶν λεγομένων τοῦ ἰατροῦ ἐνεκα καὶ αὐτοῦ τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντα, χωρὶς βέβαια νὰ ἐμμένουμε σὲ αὐτό.

³⁴⁷ Γαληνός, *Ἄπαντα*, Τόμος Τρίτος, σειρά: Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γραμματεία, Ἀθήνα, ἐκδ. Κάκτος, 2000, σ. 17. Εἰδικότερα, «τὰ πρῶτα ἕξι βιβλία συγγράφηκαν κατὰ τὴν πρώτην παραμονὴν τοῦ ἰατροῦ στὴ Ρώμῃ καὶ τὰ τρία τελευταία στὴν δευτέρην παραμονὴν τοῦ»: Galen. *On the doctrines of Hippocrates and Plato*, edition, translation and commentary by Phillip de Lacy, First part: Books I-V, Second Edition, σειρά: Corpus Medicorum Graecorum, Berlin, Verlag Akademie, 1981 (1978), σ. 46: "Galen wrote the first six books of PHP during his first stay in Rome (A.D. 162-166). He wrote the last three books during his second stay (...)". Το μαρτυρὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γαληνός στὸ βιβλίον τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, κεφ. 1-2.

³⁴⁸ Βλ. R. J. Hankinson, "The man and his work", σ. 11, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γαληνὸς ἀφιερῶναι τὰ πρῶτα ἕξι βιβλία τῆς τιτλοφορούμενης πραγματείας στὸν Περιπατητικὸν Βόηθον («Boethus was to become a major patron for Galen; and Galen dedicated the first six books of *On the doctrines of Hippocrates and Plato* (...) to him»).

³⁴⁹ Ἐλένη Χριστοπούλου - Ἀλετρά, *Εἰσαγωγή στὴν Ἱπποκρατικὴν Ἰατρικὴν. Εἰδικὰ Θέματα*, σ. 119.

λάβει την «καλλιέργεια και την εξάσκηση και στους τρεις τομείς της Φιλοσοφίας (Φυσική, Ηθική, Λογική)»³⁵⁰, διάκριση την οποία δέχεται και ο ίδιος ο Βούλγαρις. Ειδικότερα, πέραν της Φυσικής Φιλοσοφίας που αποτελεί αρωγό του ιατρού στο έργο του, ο τελευταίος λαμβάνει διαμέσου της Ηθικής και της Λογικής τις κατάλληλες αρχές που θα τον βοηθήσουν σε αυτό.

Μέσω της δεύτερης, ο ιατρός επιτελεί ορθά το έργο που έχει αναλάβει όντας προσηλωμένος στις δικές του επιθυμίες. Αποκτά το ήθος που θα του επιτρέψει να παραμερίσει τα πάθη και να αναζητήσει την αλήθεια ως αντικειμενικός παρατηρητής και όχι ως υποχείριο των οικονομικών συμφερόντων και σκοπιμοτήτων. Παράλληλα, μέσω της τελευταίας δύναται να αίρει την πλάνη και να οδηγηθεί στην αλήθεια, όντας ικανός να «αποδεικνύει και να ελέγχει τόσο τις δικές του απόψεις όσο και των άλλων»³⁵¹. Αυτό ο Γαληνός το επιτυγχάνει μέσω της «γεωμετρικής αποδεικτικής μεθόδου»³⁵², κατά την οποία ο ειδικός, καταρτισμένος επιστήμονας προς απόδειξη κάποιων θεωρημάτων ξεκινώντας από υποθέσεις βασισμένες στα αισθητήρια όργανα καταλήγει σε απλά αρχικά και σύνθετα μετέπειτα θεωρήματα. Μάλιστα, η σημασία που αποδίδει ο Γαληνός στη Λογική καθίσταται προφανή από τη συγγραφή μιας σειράς πραγματειών συναφούς περιεχομένου, εκ των οποίων δυστυχώς σώζονται μόνον τίτλοι.

Ακόμη και ως προς τον τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας, το ονομαστο σε όλους γνωσιοθεωρητικό ζήτημα, που έγινε πεδίο πολλών συζητήσεων και ερευνών, ο ιατρός εξαίρει τη σημασία που διαδραματίζουν τόσο η «αίσθηση», όσο και ο «συλλογισμός»³⁵³, υλοποιώντας το στην επιστήμη του με τη σύζευξη θεωρίας (μελέτης του οργανισμού μέσω της παρατήρησης και της διάγνωσης³⁵⁴) και πράξης (ανατομίας).

³⁵⁰ Γαληνός, *Άπαντα*, Τόμος Τρίτος, σ. 31.

³⁵¹ *Ο.π.*, σ. 33.

³⁵² *Αυτόθι*.

³⁵³ *Ο.π.*, σ. 30.

³⁵⁴ Για τον Γαληνό, η διάγνωση αποτελούσε τη βάση της νοσολογίας που έπρεπε να συνδυαστεί με την πράξη ώστε να επιτευχθεί ένα ορθό αποτέλεσμα. Βλ. Luis Garcia Ballester, "Galen as a medical practitioner: problems in diagnosis", στο: *Galen: Problems and Prospects* (A Collection of Papers submitted at the 1979 Cambridge Conference), ed. Vivian Nutton, χ.τ.,

Ως εκ τούτου, η φιλοσοφία συνδράμει άρδην στο έργο της ιατρικής. Χάρην της πρώτης είναι δυνατή μια ευρύτερη εικόνα του ανθρώπινου σώματος και η απόκτηση γνώσεων περί της προέλευσης και δημιουργίας αυτού. Έτσι, ο ιατρός εφοδιασμένος με ωφέλιμες γνώσεις, θα καταστεί ικανός να προβεί στον προσδιορισμό των αρχών που διέπουν το σώμα.

Εντούτοις, ο ιατροφιλόσοφος δεν εμμένει στην ενασχόληση με μεταφυσικά ζητήματα ένεκα της αδυναμίας απόδοσης μια «βέβαιης απάντησης»³⁵⁵. Σχετικά με το θέμα που απασχολεί κατά βάση στην παρούσα διατριβή και αφορά τη σχέση μεταξύ της ψυχής και του σώματος, η θέση του Γαληνού δεν είναι προφανή, αλλά διφορούμενη. Η αντίληψη του ανθρώπου ως δισυσπόστατου όντος, που αποτελείται από το πνευματικό και υλικό στοιχείο και η ανεξαρτητοποίηση της ψυχής δεν συνιστά την παντελή ελευθερία της.

Αποδεχόμενος τόσο την υπεροχή της ψυχής έναντι του σώματος, νοούμενης ως δύναμης που δίδει ζωή στο σώμα, όσο και την αθανασία αυτής, υπερασπίζεται την επιρροή της τελευταίας εκ του φθαρτού σώματος, συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο στο ζήτημα που διερευνήθηκε σχετικά με την απήχηση της ιπποκράτειας σκέψης στη Λογική. Η παραπάνω θέση μαρτυρείται ήδη από το ομότιτλο σύγγραμμα του Γαληνού, που μνημονεύεται από τον Ευγένιο στη *Λογική*, *Ότι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς ἔπονται δυνάμεις*.

Ωστόσο, η ψυχή επηρεάζεται μεν από το σώμα, αλλά δεν αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του. Είναι αδέσμευτη και απελευθερωμένη από το φθαρτό στοιχείο και αποτελεί σημαντικό παράγοντα «που δίνει ενότητα στο σώμα»³⁵⁶ και συντελεί στη διατήρηση της ενότητας αυτού, όπως αποτυπώνεται στο εν λόγω έργο *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων*, σημεία του οποίου θα ερευνηθούν. Αξίζει πάντως να λεχθεί ότι η ενταύθα αδυναμία υιοθέτησης μιας συγκεκριμένης ερμηνείας ως προς το ζήτημα της ψυχής εκ

The Wellcome Institute for the History of Medicine, 1981, σσ. 13-46 και ιδίως σ. 19: «(...) for Galen, λόγος, rational knowledge, was fundamental and that rational diagnosis was the basis of his nosology, nosography and treatment, but without effective work, without ἔργον, we should be reduced to mere word-spinning».

³⁵⁵ Γαληνός, *Άπαντα*, σ. 32.

³⁵⁶ *Ό.π.*, σ. 31.

μέρους του Γαληνού δεν πρέπει να εκπλήσσει, δεδομένης της κυριαρχίας πολλών αντίμαχων απόψεων περί αυτού κατά την εποχή του³⁵⁷.

Η πρώτη αναφορά στο εν λόγω σύγγραμμα και συγκεκριμένα στο Βιβλίον Πέμπτον εντοπίζεται στην «Δευτέρα Προδιατριβή», που πραγματεύεται το θέμα των αρχών που επιφέρουν την πλάνη του νου. Αναφερόμενος στο «οργανικό» σώμα που αποτελεί την πρώτη πηγή απ' όπου πηγάζει το κακό, διατυπώνει την άποψή του για την «προσήκουσαν θεραπείαν» που είναι συνετό να ακολουθήσει στη συνέχεια, ύστερα από την ανεύρεση των «νοσοποιῶν» αιτίων, εφορμώντας από την τακτική των ιατρών. Οι ιατροὶ φροντίζουν περί του σώματος και της ψυχῆς, οὕτως ὥστε να αποκαθίσταται ἡ τάξη και να επανέρχεται ἡ ηρεμία στον ανθρώπινο οργανισμό, ὅπως γράφει ο Χρῦσιππος «ἐν τῷ Περί παθῶν Ἡθικῶν»³⁵⁸ και παραθέτει ενδεικτικά ο Γαληνός: «Οὔτε γὰρ περὶ τὸ νοσοῦν σῶμα ἔστι τις τέχνη ἢν προσαγορευόμεν ἰατρικὴν, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τὴν νοσοῦσαν ψυχὴν ἔστι τις τέχνη. Οὐτ' ἐν τῇ κατὰ μέρος θεωρίᾳ τε καὶ θεραπείᾳ δεῖ λείπεσθαι ταύτην ἐκείνης. Διὸ καὶ καθάπερ τῷ περὶ τὰ σώματα Ἰατρῶ καθήκει (...), οὕτω καὶ τῷ τῆς ψυχῆς Ἰατρῶ ἐπιβάλλει ἀμφοτέρων τούτων ἐντὸς εἶναι, ὡς ἐνὶ ἄριστῳ»³⁵⁹. Αξίζει σε αυτό το σημείο να λεχθεῖ ὅτι ο Γαληνός αναφέρεται στο στωικό Χρῦσιππο και στα προηγηθέντα βιβλία καθὼς διατείνεται κατὰ τῆς θεωρίας του περὶ των παθήσεων και εναντίον του ἔργου του τελευταίου *Περί τῶν παθῶν*³⁶⁰.

³⁵⁷ Ο.π., σ. 32: « (...) ο Γαληνός ἔζησε σε μια εποχή συγκρητιστικού χάους, ὄντας ἀδύνατο να συνδυάσει πάντοτε τέλεια μέσα στο σύστημά του ἀπόψεις που προέρχονταν συχνά ἀπὸ διαφορετικές και αντιφατικές παραδόσεις»· πρβλ. Γαληνός (Νίκωνος), *Γιὰ τῆς ψυχῆς τὰ πάθη και τὰ λάθη (Περί ψυχῆς παθῶν και ἀμαρτημάτων)*, Εισαγωγή στον Γαληνό Ρ. Ν. Singer, Προλεγόμενα - Μετάφραση Εισαγωγῆς: Γ. Αβραμίδης, μτφρ. αρχαίου κειμένου Ζαφειρία Παρθένη - Ελευθερία Ζάγκα, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Θύραθεν, 2003, σ. 26: ὅπου παρουσιάζεται ἡ ἴδια ἀποψη τῆς κυριαρχίας «χαοτικῆς ποικιλότητος» στη δρώσα εποχή του Γαληνού.

³⁵⁸ Κλαυδίου Γαληνού, *Ἄπαντα*, Clavdii Galeni, *Opera Omnia*, (ed.) C. G. Kühn, Tomus V, Georg Olms Verlagbuchhandlung, Hildesheim, 1965: Γαληνός, *Περί τῶν Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων*, Βιβλίον Πέμπτον, κεφ. β', σ. 437.

³⁵⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 71, σημ. 1' πβ. Γαληνός, *Περί τῶν Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων*, Βιβλίον Πέμπτον, κεφ. β', σ. 437.

³⁶⁰ Βλ. Galen. *On the doctrines of Hippocrates and Plato*, σ. 49: "His chief target in the fourth book is Chrysippus' work *On the affections*".

Πέραν του σώματος, ο Βούλγαρις εντάσσει «τὸ τῆς προλήψεως πάθος» που προέρχεται από τη λαθεμένη αγωγή στους παράγοντες που επιφέρουν την απάτη του γνωστικού. Πρόκειται για ένα ανίατο πάθος από το οποίο πρέπει να απαλλαχθεί ο «τῆς ἀληθείας ἐραστής»³⁶¹ προκειμένου να ανεύρει την αλήθεια. Χάριν της απελευθέρωσης του νου και της αποστασιοποίησης του από το δογματισμό θα κατορθώσει να μην πλανάται και φέρεται από τα πάθη. Ανάλογη θέση υποστηρίζει και ο Γαληνός στο Βιβλίο Δεύτερον του ίδιου συγγράμματος, όπου γράφει, όπως παραθέτει ο Ευγένιος Βούλγαρις: «Ἀναγκαῖον <εἶναι> μὴ μόνον διδάσκειν αὐτοὺς ὅσον χρηστον, ἀλλὰ πολὺ πρότερον ἀποστήσαι τοῦ μοχθηροῦ»³⁶². Το ρήμα που βρίσκεται εντός των αγκύλων παρατίθεται στην έκδοση του C. G. Kühn.

Τόσο για τον Κερκυραῖο φιλόσοφο, όσο και για τους προκατόχους του, η ανεύρεση της αλήθειας κατείχε πολύ σημαντική θέση. Ακόμη και ο Ἴπποκράτης και ο μεταγενέστερος του Πλάτων που, κατά τον Γαληνό, ήταν δυο ἄνθρωποι «ὑπὲρ τοὺς ἄλλους τὴν ψυχὴν κεκοσμημένοις»³⁶³ ανέμεναν την απόδειξη ὅσων ερευνοῦσαν: «Οὐδὲ τούτοις τοῖς Ἄνδράσιν (...) ἀπλῶς εἰποῦσιν ἀξιῶ πιστεύειν, ἀλλ' ἀναμένει τὴν ἀπόδειξιν»³⁶⁴.

Στο Πρώτο Βιβλίο της Λογικῆς και ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο, ο φιλόσοφος προσεγγίζει με αναλυτικό τρόπο την «πρώτη ἔννοια» και τον «τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μορφοποιεῖται τὸ πεδίο τῆς συνείδησης»³⁶⁵, ενώ στο δεύτερο αναφέρεται στις λοιπές ἔννοιες. Επιχειρηματολογώντας ὅσον αφορά τις τελευταίες και τη διαίρεσή τους σε «ἀπλαί» και «μὴ ἀπλαί»³⁶⁶ εἰσάγει ἐν τῇ ρύμῃ του λόγου του μια φράση ἀπὸ το Βιβλίο Δεύτερον της πραγματείας *Περὶ τῶν Ἴπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*. Ειδικότερα, καταγράφει:

³⁶¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 102.

³⁶² Αὐτόθι· πβ. Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἴπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*, Βιβλίο Δεύτερον, κεφ. γ', σ. 226.

³⁶³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 103, σημ. 4· Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἴπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*, Βιβλίο Τρίτον, κεφ. δ', σ. 319.

³⁶⁴ Αὐτόθι.

³⁶⁵ Κ. Θ. Πέτσιος, (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική* σ. 149. Πβ. Ν. Κ. Ψημμένος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις γιὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν ἐννοιῶν», *Ενημερωτικὸ δελτίο τοῦ Λαογραφικοῦ - Ἱστορικοῦ Μουσείου Λάρισας, Παράρτημα, Λάρισα*, 1998, σσ. 41-50.

³⁶⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 167.

«Διαφέρει γὰρ πάμπολιν τὸ ψεῦδος τοῦ ἀδιανοήτου»³⁶⁷ προκειμένου να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του σχετικά με την προσοχή που πρέπει να δίδεται στις «αδύνατες» και «ανύπαρκτες» έννοιες.

Ακολούθως, στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου του Δευτέρου Βιβλίου της *Λογικής*, ο Νεοέλληνας φιλόσοφος αντλεί από το Πέμπτον Βιβλίο της τιτλοφορούμενης πραγματείας. Αναπτύσσοντας τη σκέψη του περί της «υπόνοιας»³⁶⁸ που είναι αποτέλεσμα των ενδοιασμών σχετικά με την αλήθεια μιας άποψης³⁶⁹, μιας κρίσης αναφέρει τα ειρημένα του Γαληνού: «Εἰ μὲν ἰσάζοιεν <πως> ἀλλήλαις αἱ κρίσεις <αἱ ἐναντίαι δηλ.> ὡς πρὸς πίστιν, ἐπέχειν ἀναγκαίως ἡμᾶς ἔσται περὶ τῆς τοῦ πράγματος ὑπάρξεως. Εἰδ' ἢ ἑτέρα φαίνοιτο μακρῶ πιστοτέρα συγκατατίθεσθαι μὲν, (...) οὐκ ἀπερισκέπτως δε. Καθάπερ εἰ καὶ τις τὴν ἡδονὴν ἀγαθὸν οἰόμενος ὑπάρχειν, ἔχοι τὶ βραχὺ περιέλκον εἰς τοῦναντίον· ἢ εἰ μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν ὑπολαμβάνων, ὅμως ἔτι καὶ αὐτὸς ἀντισπῶσαν ἑτέραν ὑπόληψιν ἔχει πρὸς τὸ μὴ διατεταμένως πιστεύειν»³⁷⁰. Ο πρώτος όρος που βρίσκεται εντός των αγκύλων παρατίθεται στην έκδοση του C. G. Kühn, ενώ η δεύτερη φράση προστίθεται στο κείμενο του Γαληνού από τον Ευγένιο Βούλαρη. Προφανώς, αυτή η προσθήκη τίθεται για λόγους επεξήγησης των ειρημένων του τελευταίου.

Εν τέλει, στο κεφάλαιο με το οποίο ολοκληρώνεται το σύγγραμμα για τη νεοελληνική φιλοσοφία ο Βούλαρης επικεντρώνει την προσοχή του στην «ἐν ταῖς συνισταμέναις Διαλέξεσιν ἐμπειρίαν»³⁷¹, δηλαδή στη σημασία και τα κριτήρια, τους «κανόνες» του «Διαλόγου», που σύμφωνα με τον καθηγητή Κ. Θ. Πέτσιο «συνιστᾶ ἓνα desideratum γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχή»³⁷². Προκειμένου να ομιλήσει περί της προσοχής που πρέπει να αποδίδεται στη σημασία των

³⁶⁷ Ο.π., σ. 172, σημ. 2. Πβ. Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*, Βιβλίον Δεύτερον, κεφ. ε', σ. 253.

³⁶⁸ Εὐγ. Βούλαρης, *Ἡ Λογική*, σ. 266.

³⁶⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιο, (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλαρης, *Ἡ Λογική*, σ. 154.

³⁷⁰ Εὐγ. Βούλαρης, *Ἡ Λογική*, σ. 266. Πβ. Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*, Βιβλίον Πέμπτον, κεφ. δ', σ. 457.

³⁷¹ Εὐγ. Βούλαρης, *Ἡ Λογική*, σ. 573.

³⁷² Βλ. Κ. Θ. Πέτσιο, (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλαρης, *Ἡ Λογική*, σ. 170.

ονομάτων, ο φιλόσοφος παραπέμπει στο Πέμπτον Βιβλίο του *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων* του ιατροῦ και τάσσεται υπέρ αυτού: «Τεχνάζονται γάρ τινες ἐξεπίτηδες, ὑπὲρ τοῦ μηδὲν περανθῆναι, πρὸς ἕκαστον τῶν ὀνομάτων ἐνίστασθαι»³⁷³.

Μάλιστα, τονίζεται ὅτι δεν πρέπει να διεξάγονται συζητήσεις και διαλέξεις με ανθρώπους που φλυαροῦν και ματαιολογοῦν. Είναι προτιμότερη η σιγή ἀπέναντι σε ἀνάλογους δέκτες, ὅπως σημειώνει ο ιεροδιάκονος: «Ἀδολέσχῳ δὲ ἐντυγχάνοντα, μὴ συναδολεσχεῖν, σιγᾶν δὲ αἰρεῖσθαι, καὶ μηδ' ἀξιοῦν ἀπαντήσεως»³⁷⁴, ολοκληρώνοντας τη *Λογική* του. Προς αὐτή την κατεύθυνση τάσσεται και η πηγὴ του Βούλγαρη, ο ιατρός Γαληνός ο οποίος στο τιτλοφορούμενο ἔργο του και ειδικότερα στο Τρίτον Βιβλίο καταγράφει: «λέλεκται δὲ ὑπὸ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων, ὡς οὐκ ἐνδέχεται τινὰ διαλεγόμενον ἀδολέσχοις ἀνθρώποις, ἀποσχέσθαι τελείως ἀπάσης ἀδολέσχιας»³⁷⁵. «Ἀληθὲς γὰρ τὸ εἰρημένον»³⁷⁶ ἀπὸ τους παλαιούς φιλοσόφους σχετικά με την «ἀδολεσχία» ὅπως συμπληρώνει ο Βούλγαρις στο παραπάνω ἀπόσπασμα του ιατροῦ, συμφωνώντας με τον τελευταίο.

Ἀκόμη, είναι συνετό να αναφερθεῖ πως το ὄνομα του Γαληνοῦ μνημονεύεται ἐπίσης στο τέταρτο κεφάλαιο του Τετάρτου βιβλίου της *Λογικῆς*, στο οποίο η ἀνάλυση επικεντρώνεται στα «σχήματα» του συλλογισμοῦ, δηλαδή την τριμερῆ, κατὰ μείζονα λόγο, δομὴ τους και τους «τρόπους» των σχημάτων, ἀνάλογα με τις προκειμένες. Ο Ευγένιος Βούλγαρις παρουσιάζεται να τάσσεται ἐναντίον της θέσης που προσδίδεται ὡς «ἀρετὴ τῷ Γαληνῷ» σχετικά με την οποία μια εκ των μορφῶν του συλλογισμοῦ ἀποτελεῖ ἐκείνη στην οποία «κατηγορεῖται μὲν τὸ μέσον ἐπὶ τῆς μείζονος, ὑπόκειται δὲ ἐπὶ τῆς Ἐλάττονος»³⁷⁷. Η εν λόγω θέση που φανερώνεται να υποστηρίζεται ἀπὸ το Γαληνό γίνεται ἀποδεκτὴ μόνον ἀπὸ τους Ἀραβες, χωρίς να ὑπάρχει ἀναφο-

³⁷³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 586' πβ. Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*, Βιβλίο Πέμπτον, κεφ. ζ', σσ. 486-487.

³⁷⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 586, σημ. 2.

³⁷⁵ *Αὐτόθι* πβ. Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνα δογμάτων*, Βιβλίο Τρίτον, κεφ. δ', σ. 318.

³⁷⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 586, σημ. 2.

³⁷⁷ *Ὁ.π.*, σ. 423.

ρά σε αυτή, μήτε στα διασωζόμενα «καθ' ἡμᾶς»³⁷⁸ συγγράμματα, μήτε σε κανέναν από τους Έλληνες γράφοντες.

Αξίζει να σημειωθεί πως, όπως φανερώνεται από την έρευνα των πηγών του Νεοέλληνα φιλοσόφου στο εγχειρίδιο της *Λογικής*, ο Ευγένιος Βούλγαρις πρέπει να έτρεφε μεγάλο θαυμασμό και εκτίμηση προς τον ονομαστο σε όλους ιατρό της Περγάμου, Γαληνό. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνεται από την συνεχή αναφορά του σε αυτόν σε όλο το μήκος και εύρος του έργου του, που σε συνδυασμό με την παράθεση ορισμένων αποσπασμάτων εκ των πραγματειών του μαρτυρούν την αποδοχή της απέραντης συμβολής του Γαληνού στο επιστημονικό γίγνεσθαι.

³⁷⁸ *Ο.π.*, σ. 423, σημ. 1.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

3.1 Η παρουσία του Πλάτωνα (428/7-348/7 π.Χ.)

[«Ο Αθηναίος οὗτος φιλόσοφος θεωρεῖται ὁ κατ' ἔξοχὴν θεολόγος τοῦ κλασσικοῦ κόσμου (...) ὥστε νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ θεολογία οὔτε κατ' οὐσίαν οὔτε κατ' ὄνομα θὰ ὑπῆρχε» (W. Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, Vol. II, New York, 1962-1963, σ. 285)]

Πέραν του ιατροῦ και κληρονόμου του Ιπποκράτη, Γαληνού, ο Πλάτων³⁷⁹, μια ονομαστή προσωπικότητα και διακεκριμένη φυσιογνωμία της αρχαιότητας αποτέλεσε σημαντική πηγή του Ευγενίου του Βουλγάρεως, γεγονός που διαπιστώνεται από την εκτεταμένη αναφορά του τελευταίου σε αυτόν καθ' ὅλη την έκταση του συγγράμματός της *Λογικῆς*. Το ὄνομα του φιλοσόφου μνημονεύεται αρκετές φορές στο ἔργο του διακόνου συνοδευόμενο ἢ μη από τα ἔργα εκ των οποίων ο τελευταίος αντλεί.

3.1.1 Φαῖδρος και Τίμαιος

Ο Νεοέλληνας στοχαστής στην «Ἀφήγησιν Προεισοδιώδη», το εισαγωγικό μέρος του συγγράμματός του, πραγματευόμενος το ζήτημα των αρχών της φιλοσοφίας αναφέρεται στον Πλάτωνα, συγκαταλέγοντάς τον στους ἀριστούς των Ελλήνων³⁸⁰. Ο Αθηναίος φιλόσοφος στο *Φαῖδρο*³⁸¹ αποδέχεται τη συνεισφορά των Αιγυπτίων στα γράμματα και τις τέχνες.

Με αυτό τον τρόπο, ο Ευγένιος Βούλγαρις τάσσεται ενάντια στον ισχυρισμό του Διογένη του Λαέρτιου που ανήγαγε τις αρχές του φιλοσοφικού στοχασμού στους Έλληνες³⁸² και διάκειται υπέρ της θέσης ότι οι τέχνες και ο λόγος ευδοκίμησε πέραν από το γένος στο οποίο και ο ίδιος ανήκει, στο γένος των Βαρβάρων. Ουδέποτε όμως θέτει σε ἡττονα θέση τους Έλληνες, τονίζοντας πως ανέπτυξαν και ανέδειξαν «ἅ γὰρ ἐξ Ἑθνῶν τῶν ἀρχαιοτέρων πα-

³⁷⁹ Για πληροφορίες σχετικά με τη ζωή του Πλάτωνα και μια συνοπτική παρουσίαση του ἔργου του, βλ., ενδεικτικῶς, Α. Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο ἄνθρωπος και το ἔργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σσ. 19-44.

³⁸⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικῆ*, σ. 6: «ὅπερ οἱ τῶν Ἑλλήνων ἀριστοὶ αὐτοῖς ἐπιμαρτυροῦσιν».

³⁸¹ Βλ. Πλάτων, *Φαῖδρος*, 274 c - 275 b, όπου ο Σωκράτης αναφέρεται στο θεο Θεὺθ και την επινόηση εκ μέρους του της τέχνης της γραφῆς. Πβλ. Α. Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο ἄνθρωπος και το ἔργο του*, σσ. 366-367, όπου δίδεται μια ἀνάλυση της ἀφήγησής.

³⁸² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικῆ*, σ. 5: «[...] Διογένης ἐτόπαζεν ὁ Λαέρτιος, ἐν οἷς φησίν, ὅτι "ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων, μὴ ὅτιγε φιλοσοφία, ἀλλὰ και γένος ἀνθρώπων ἦρξε"».

ρέλαβον»³⁸³. Υπήρξαν μαθητές των Αιγυπτίων, για τους οποίους οι Έλληνες ήταν πάντα νέοι στην ψυχή χάρη στην απόσταση από την τυφλή υπακοή σε άλλες διδασκαλίες που παραμένουν «ανεξίτηλες» στην ψυχή με το πέρασμα του καιρού, όπως μαρτυρείται στον *Τίμαιο*: «Πλάτων ἐν Τιμαίῳ, οὕτω τὸν Αἰγύπτιον ἱεροφάντην εἰσάγει λέγοντα. Ὁ Σόλων Σόλων, Ἕλληνας ὑμεῖς ἀεὶ παῖδες ἐστέ. Γέρον δὲ Ἕλληνας οὐδεὶς· οὐ γὰρ ἔχετε μάθημα χρόνῳ πολιόν»³⁸⁴.

Αξιοποιώντας τα λόγια του φιλοσόφου Πλάτωνα, ο Βούλγαρις θέτει στην απόληξη της πυραμίδας το Ελληνικό γένος, το οποίο δεν παρέμεινε στάσιμο, αλλά αναδείχθηκε και προόδευσε, ξεπερνώντας τους Αιγυπτίους κοντά στους οποίους μαθήτευσε. Χάριν αυτών, αναπληρώθηκε «τὸ ἐνδὲον τῆς Διδασκαλίας(...) καὶ τὸν κολοφῶνα προσεπετίθεντο»³⁸⁵. Πολλοί ήταν εκείνοι «τῶν Ἑλλήνων οἱ Σοφώτατοι»³⁸⁶ μέσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Πλάτων, οι οποίοι ἐφθασαν στην Αίγυπτο με αφετηρία τον πάθος για μάθηση.

3.1.2 Αιρέσεις και πλατωνικές αναφορές

Συνεχίζοντας ο Νεοέλληνας φιλόσοφος, αναπτύσσοντας την επιχειρηματολογία του περί των Αιρέσεων που εμφανίστηκαν και κάνοντας λόγο για τους διαδόχους του Πυθαγόρα, μνημονεύει το όνομα του Πλάτωνα, ο οποίος -όπως έχει ακούσει- ιστορεί ότι ὄγδοος ἐν τῇ σειρά διαδόχος του φιλοσόφου υπήρξε ο Αρχύτας ο Ταραντίνος³⁸⁷. Ολοκληρώνοντας το λόγο του περί της Πυθαγόρειας φιλοσοφίας και ιδίως των Πυθαγορικών, δηλαδή αυτών που «τῷ Πυθαγόρᾳ αὐτῷ συγγινόμενοι»³⁸⁸ των Πυθαγορείων, των μαθητῶν του και των Πυθαγοριστῶν, των ζηλωτῶν του, ο Ευγένιος επιχειρηματολογεί περί της Ελεατικής σχολής. Αναφερόμενος σε έναν ἐκ τῶν ιδρυτῶν τῆς, τον Παρμενίδα τον Ελεάτη- ἐξ οὗ και ἡ ονομασία τῆς σχολῆς- επικαλεῖται για

³⁸³ Ὁ.π., σσ. 8-9.

³⁸⁴ Πλάτων, *Τίμαιος*, 22 b 5-10. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 9, σημ. 1.

³⁸⁵ Ὁ.π., σ. 9.

³⁸⁶ Ὁ.π., σ. 9, σημ. 2.

³⁸⁷ Ὁ.π., σ. 12: «Ὀγδῶος δὲ τῇ διαδοχῇ ἀπὸ Πυθαγόρου καταλέγεται Ἀρχύτας ὁ Ταραντίνος, οὗ καὶ Πλάτων διακοῦσαι ἱστορηται».

³⁸⁸ Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 13.

ακόμη μια φορά τον Πλάτωνα κάνοντας λόγο για τον ομώνυμο διάλογο, *Παρμενίδη ἢ περὶ Ἰδεῶν*: «Παρμενίδης διήκουσεν ὁ Ἐλεάτης, ὃ Πλάτων ἀναγέγραφε τὸν Διάλογον, *Παρμενίδην, ἢ περὶ Ἰδεῶν ἐπιγράψας*»³⁸⁹.

Πέραν τούτου, ονοματίζει και αναπτύσσει διεξοδικά τις αιρέσεις που αναπτύχθηκαν από τους κορυφαίους των φιλοσόφων και ταυτόχρονα μαθητῶν του Σωκράτους: τον Πλάτωνα, τον Αρίστιππο και τον Αντισθένη³⁹⁰. Αυτοί αποτέλεσαν τους ιδρυτές της Πλατωνικής Ακαδημίας, της Κυρηναϊκής σχολής και εκείνης των Κυνικών φιλοσόφων αντιστοίχως. Αναφέρει χαρακτηριστικά για τον Πλάτωνα ότι έλαβε το όνομά του από το πλατύ του μέτωπο³⁹¹ και αποτέλεσε διάδοχο της διδασκαλίας του Σωκράτους, ιδρύοντας την Ακαδημία.

Μάλιστα, επικαλείται το όνομα του Αθηναίου φιλοσόφου στο κεφάλαιο λ' του εισαγωγικού μέρους της *Λογικής* που αναπτύσσει τη σκέψη του περί της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι η Περιπατητική Αίρεση αποτέλεσε «γενναῖον ἀποβλάστημα»³⁹² της Ακαδημίας. Εν τούτοις, ο Σταγειρίτης κράτησε μια διαφορετική στάση όσον αφορά τη διδασκαλία του σε σύγκριση με τους προκατόχους του (Σωκράτη, Πλάτωνα). Πολλοί μάλιστα ήταν εκείνοι που κατά το Νεοέλληνα φιλόσοφο συνταίριαζαν τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και εξέλαβαν ως μια και ενιαία την «Πλάτωνα καὶ Αριστοτέλους Αἴρεσιν»³⁹³. Ἐνεκα του μεγάλου αριθμού των οπαδῶν που είχε ο καθείς εξ αυτῶν, οι πλατωνικές και αριστοτελικές ιδέες συννοηλεύτηκαν. Ἐτσι, «οἱ θιασῶται τοῦ Πλάτωνα Ἀριστοτελίζειν ἠκούοντο»³⁹⁴.

Πέραν των παραπάνω, ο διάκονος Ευγένιος παραθέτοντας πληροφορίες για τον Πλάτωνα και τις αιρέσεις κατατάσσει στους θιασώτες και θαυ-

³⁸⁹ *Αὐτόθι*.

³⁹⁰ *Ὁ.π.*, σ. 17.

³⁹¹ *Ὁ.π.*, σ. 20: «Πλάτῦς ἦν τὸ μέτωπον». Διεξοδική αναφορά στον Πλάτωνα, εμπλουτισμένη με στοιχεία περί του βίου και της δράσης του φιλοσόφου παραδίδει ο Ευγένιος Βούλγαρις στη *Λογική*, σσ. 20-22.

³⁹² *Ὁ.π.*, σ. 23.

³⁹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 28-29, σημ. 5.

³⁹⁴ *Ὁ.π.*, σ. 28.

μαστές της Πλατωνικής αίρεσης, κατά την περίοδο της ακμής της φιλοσοφίας στη Ρώμη, Ρωμαϊκές φυσιογνωμίες, όπως τον πολιτικό της αριστοκρατίας Μάρκο Ιούνιο Βρούτο, τον εξίσου πολιτικό και συγγραφέα Μάρκο Τερέντιο Βάρρωνα και τον ονομαστο συγγραφέα και ρήτορα Μάρκο Τύλλιο Κικέρωνα³⁹⁵. Προσθέτει ακόμη μια σημαντική μαρτυρία σχετικά με τους ανθρώπους που ερμήνευσαν και σχολίασαν τα έργα του Αθηναίου φιλοσόφου. Με τη μελέτη των διαλόγων του Πλάτωνα ενασχολήθηκαν σημαντικές προσωπικότητες, όπως για παράδειγμα αναφέρονται ο Θρασύλλος ο αστρολόγος, ο μαθηματικός Θέων ο Σμυρναίος και ο Αλκίνοος, ο οποίος έγραψε «τὴν Εἰσαγωγὴν ἡμῖν εἰς τὴν Πλάτωνα φιλοσοφίαν»³⁹⁶.

3.1.3 Κρίτων

Ο Ευγένιος Βούλγαρις εμμένει στη θέση ότι ο φιλοσοφών που αρέσκειται στο να ανεύρει και να προσπελάσει την αλήθεια δεν πρέπει να προσαρτάται με ουδεμία αίρεση. Η προσκόλλησή του δεν θα τον οδηγήσει στη γνώση του αληθούς, είτε ο θαυμασμός του τείνει προς τον Αριστοτέλη και το Λύκειο, είτε προς τον Πλάτωνα³⁹⁷.

Ο ιχνευτής της αλήθειας, ο πραγματικός φιλόσοφος πρέπει να εντοπίζει και να επιλέγει «τὰ κάλλιστα εἰς φιλοσοφίαν»³⁹⁸, δηλαδή να καταπιάνεται με ζητήματα και προβληματισμούς «ἐκ παντός, καὶ Ἕλληνας, καὶ βαρβάρου»³⁹⁹. Μόνον χάρη σε αυτή την επιλογή και την αξιοποίηση του ορθού λόγου θα κατορθώσει να αίρει τα κακώς κείμενα και να οδηγηθεί στη γνώση. Όπως ο Πλάτων υποστηρίζει στον *Κρίτωνα* και ο Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς καταγράφει και ο Βούλγαρις παραπέμπει: «Ταύτη τοι ὁ φιλαλήθης Πλάτων οἶον

³⁹⁵ Ὁ.π., σ. 24.

³⁹⁶ Ὁ.π., σ. 25.

³⁹⁷ Ὁ.π., σ. 55· βλ. επίσης, ὁ.π., σσ. 57-58: «Οὐκ οὖν τοίνυν Περιπατητικὸς ἡμῖν ἐπιγραφῆσεται ὁ τῆς ἀληθείας θηράτωρ, οὔτε Πλατωνικὸς (...) ἀλλὰ φιλόσοφος». Βλ. ακόμη, Κ. Θ. Πέτσιος, «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη* 25/Γ' (1996), σσ. 59-60, σχετικά με την «τήρηση ἴσων αποστάσεων» ἀπὸ τὰ δόγματα ἐκ μέρους τοῦ φιλοσόφου.

³⁹⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 60.

³⁹⁹ Ὁ.π., σ. 60.

θεοφορούμενος, ὡς τοιοῦτος ἐγὼ (φησίν) ὁποῖος οὐδενὶ ἄλλῳ, ἢ τῷ λόγῳ πείθεσθαι, ὅς ἂν μοι σκοπομένῳ <λογιζομένῳ> βέλτιστος φαίνοιτο»⁴⁰⁰.

Ο ὅρος που τίθεται σε οξυγώνιες αγκύλες χρησιμοποιείται στο κείμενο του Πλάτωνα του έργου *Κρίτων* και ο Κλήμης που το αξιοποιεί το τροποποιεί σε «σκοπομένῳ». Η χρήση πάντως και των δυο ρημάτων είναι ορθή καθώς η σημασία τους είναι κοινή.

3.1.4 *Τίμαιος, Νόμοι, Θεαίτητος*

Στο πλαίσιο της συζήτησης περί της ευθύνης που φέρει το σώμα ως μια εκ των πηγών που πλανούν το νου και παρεμποδίζουν τη γνώση, ο Ευγένιος Βούλγαρις αντλώντας από τον Πλάτωνα και το εν λόγω σύγγραμμα του τελευταίου συγκαταβαίνει με την θέση του πως η ψυχή επηρεάζεται από το υλικό σώμα. Συγκεκριμένα, ο Πλάτων υποστηρίζει ότι η ψυχή λησμονεί όσα γνώριζε ένεκα της υγρότητας του σώματος: «τὸν ὑπὸ τῆς τοῦ σώματος ὑγρότητος, εἰς λήθην ἔρχεσθαι τὴν ψυχὴν, ὧν πρότερον ἠπίστατο»⁴⁰¹. Πρόκειται περί μιας ιδέας που ενοφθαλμίζεται στα περισσότερα εκ των Πλατωνικών συγγραμμάτων, όπως προσθέτει ο Ευγένιος Βούλγαρις.

Ο ύπνος αποτελεί εξίσου ένα κακό που πηγάζει από το σώμα και και φέρει «πᾶσα λύμη σχεδὸν ταῖς ἐνέργειαις τοῦ λογιστικοῦ»⁴⁰². Ὅπως καταγράφει ο Πλάτων στο Ζ' Βιβλίο των *Νόμων*⁴⁰³ ο άνθρωπος που κοιμάται πολύ δεν διαφέρει από το νεκρό: «Ὑπνος γὰρ δὴ πολὺς, οὔτε τοῖς σώμασιν, οὔτε ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν, οὐδ' αὖ ταῖς πράξεσι ταῖς περὶ ταῦτα πάντα ἀρμόττων ἐστὶ κατὰ φύσιν. Καθεύδων γὰρ οὐδεὶς οὐδενὸς ἄξιος, οὐδὲν μᾶλλον τοῦ μὴ ζῶντος»⁴⁰⁴.

Πέραν τούτων, ο Βούλγαρις κατατάσσει τις αισθήσεις και το νου στην τέταρτη θέση των παραγόντων που φέρουν την πλάνη και απομακρύνουν από τη γνώση, υπενθυμίζοντας τη συζήτηση σχετικά με τη διαίρεση των υ-

⁴⁰⁰ Ὁ.π., σ. 60, σημ. 2. Πλάτων, *Κρίτων*, 46 b.

⁴⁰¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 69- 70, σημ. 2. Πλάτων, *Τίμαιος*, 44 b 1: «ἄνους ψυχὴ γίγνεται τὸ πρῶτον, ὅταν εἰς σῶμα ἐνδεθῆ θνητόν».

⁴⁰² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 69.

⁴⁰³ Ο τόμος Γ' των *Νόμων* στον οποίο παραπέμπει ο Βούλγαρις διορθώνεται σε τόμο Ζ'.

⁴⁰⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 72, σημ. 2. Πλάτων, *Νόμοι*, 808 b 4-8.

παρικτών σε υλικά και νοητά. Είναι ήδη γνωστές οι ιδέες του Πλάτωνα περί της ανωτερότητας των νοητών και της κατώτερότητας των υλικών αγαθών. Έτσι, επικαλούμενος τα λεγόμενα του Αθηναίου φιλοσόφου και αντλώντας από το *Θεαίτητο* καταγράφει τα λεγόμενα του Σωκράτους, για τον οποίο «ἀμύητοι» θεωρούνται εκείνοι που πιστεύουν πως υπάρχει μόνον αυτό που δύνανται να πιάσουν με τα χέρια τους και αγνοούν ως ανύπαρκτό ό,τι είναι αόρατο: «οἱ οὐδὲν ἄλλο οἰόμενοι, ἢ οὐ ἂν δύνωνται ἀπρίξ ταιν χερῶϊν λάβεσθαι. Πράξεις δὲ, καὶ γενέσεις, καὶ πᾶν τὸ ἀόρατον, οὐκ ἀποδεχόμενοι ὡς ἐν οὐσίας μέρει»⁴⁰⁵.

Η ευθύνη επιρρίπτεται άμεσα στις αισθήσεις οι οποίες οδηγούν στην απάτη και την πλάνη του νου, ένεκα της υλικότητάς τους. Ως «όργανα του σώματος»⁴⁰⁶ αποτραβούν την προσοχή από τα νοητά και ωθούν τους «ἀμυήτους»⁴⁰⁷, όπως ο Πλάτων αποκαλεί αυτούς που γνωρίζουν στηριζόμενοι στις αισθήσεις -όπως λέχθηκε παραπάνω-, προς τα υλικά αγαθά μετατρέποντας σε «βεβήλους (...) καὶ εἰς φιλοσοφίαν ἀτελέστους, ὡς ἐν τῇ ψυχῇ πανταχόθεν τὸν ἐκ τῆς ὕλης γράσσον ἀπόζοντας»⁴⁰⁸.

3.1.5 Η πλατωνική γνωσιοθεωρία: Συμπόσιον, Θεαίτητος, Πολιτικός, Σοφιστής, Πολιτεία, Αλκιβιάδης

Βέβαια, είναι σημειωτέον ότι πέραν των αισθήσεων, ο Κερκυραίος φιλόσοφος επιρρίπτει ευθύνη και στο νοητικόν, το οποίο αντλεί τα δεδομένα του από το σωματικόν⁴⁰⁹. Η δύναμη της μνήμης αποτελεί ένα σοβαρό εμπόδιο και «απάτης παραίτιο», όμως η παρουσία της είναι αναγκαία. Άνευ της μνήμης, οδηγούμαστε στη λήθη, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί «πρόσκομμα» στην επιστήμη, δηλαδή τη γνώση. Παραπέμποντας ο Βούλγαρις στον Πλάτωνα αναφέρεται στο *Συμπόσιον*, σε ένα σημείο του οποίου ο τελευταίος

⁴⁰⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 76, σημ. 2. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 155 e 4-6.

⁴⁰⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 77: «ὡς δι' ὀργάνων Σωματικῶν (...) σφαλερωτάτας (...)».

⁴⁰⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 76.

⁴⁰⁸ *Αὐτόθι*.

⁴⁰⁹ *Ο.π.*, σ. 83: «Καὶ τὸ τῆς Μνήμης δὲ (...) εἰς τὴν τοῦ ἀληθοῦς θήραν ἐμπόδιον» ὁ.π., σσ. 86-87: «ὁ Νοῦς αὐτὸς τῇ ἐν Ἐπιστήμῃ ἐπιδόσει πρόσκομμα» ὅταν «τὸ ἀπὸ τῶν κατ' ἐπίνοιαν παρισταμένων, ἐπ' αὐτὰ τὰ ὄντα μεταπηδᾷ ὡς οὐ χρῆ».

υποστήριζε ότι «Ἐξοδον ἐπιστήμης τὴν λήθην (...) εἶναι»⁴¹⁰, «ἡ λησμοσύνη εἶναι εξαφανισμός της γνώσης».

Ἐνεκα αὐτοῦ, εἶναι πρῆπον νὰ ὑπάρχει ἐπιμέλεια τῆς μνήμης διαμέσου τῆς ἀσκήσεως -καὶ συγκεκριμένα τῆς μελέτης, ὅπως ὁ Πλάτων ἐπισημαίνει στο παραπάνω ἔργο⁴¹¹-. Τούτο σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τῆς νεαρῆς ἡλικίας εἶναι συνετό νὰ μιλῶν, νὰ γράφουν φέροντας συνέχεια στο νοῦ ὅσα ἔχουν μάθει καὶ νὰ ἐπικοινωνοῦν «τοῖς ἄλλοις»⁴¹². Μάλιστα, ὅπως καταγράφει ὁ Πλάτων στο *Θεαίτητο*, ἀκόμη καὶ «ἀπὸ φαρμάκων(ἤτισι δοκεῖ) ἐλπίζειν ἔσθι τῆς μνήμης ἐπιβοήθημα»⁴¹³. Με τὴν ἀσκηση, ἡ μνήμη θα καταστῆ εἰς ἄλλοτερον καὶ πλέον ωφέλιμη στο ἔργο τῆς ἐπιστήμης καὶ στο εἶδέναι, καθὼς ἀποτελεῖ μιὰ «ἔξις»⁴¹⁴, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἱεροδιάκονος, καὶ ὡς συνήθεια ἀπαιτεῖται ἡ κατάλληλη μελέτη γιὰ νὰ τελειοποιηθεῖ.

Ἐπιπροσθέτως, ὁ Βούλγαρις μνημονεύει τὸ ἴδιο πλατωνικὸ σύγγραμμα καὶ στο σημεῖο ὅπου τίθεται λόγος περὶ τῆς σημασίας τῆς λογικῆς. Καταγράφει λοιπὸν πὼς ἡ ἀληθινὴ γνώμη ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγον τῆς εἶναι γνώση: «ὅταν μὲν ἄνευ λόγου τὴν ἀληθῆ δόξαν τινὸς τις λάβῃ, ἀληθεύειν μὲν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν περὶ αὐτό, γινώσκῃ δὲ οὐ. τὸν γὰρ μὴ δυνάμενον δοῦναιτε, καὶ δέξασθαι λόγον (οἷοςπερ ἂν εἴῃ ὁ τῆς Λογικῆς ἀμοιρῶν) ἀνεπιστήμονα εἶναι περὶ τούτου. Προσλαβόντα δὲ λόγον, δυνατόντε πάντα ταῦτα γεγονέναι, καὶ τελῶς πρὸς Ἐπιστήμην ἔχειν»⁴¹⁵. Ἡ «τῆς Λογικῆς ἔξεως»⁴¹⁶

⁴¹⁰ Βλ. Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 84, σημ. 2. Πλάτων, *Συμπόσιον*, 208 a 21.

⁴¹¹ Πλάτων, *Συμπόσιον*, 208 a 21-23: «μελέτη δὲ πάλιν [...] σώζει τὴν ἐπιστήμην».

⁴¹² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 85, ἰδίως σσ. 85-86, ὅπου ὁ Βούλγαρις καταγράφει τὰ τρία, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν, ἐπιβοηθήματα τῆς μνήμης. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος παρουσιάζει τὸ τρίτον ἐξ αὐτῶν, «τὸ ἐκ τῆς παρασημειώσεως». Ἡ καταφυγὴ στο γραπτὸ λόγον ἀποτελεῖ σημαντικό παράγοντα καὶ συμβάλλει αἰσθητὰ στη διαδικασία τῆς ἀπομνημόνευσης. Ὑπὲρ αὐτοῦ τοποθετεῖται καὶ ὁ Πλάτων στὴν *Ἐπιστολὴ πρὸς Διονύσιον*, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι «μεγίστη δὲ φυλακὴ τὸ μὴ γράφειν, ἀλλ' ἐκμανθάνειν», βλ. Πλάτων, *Ἐπιστολὴ Β'*, 314 b 7.

⁴¹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 85, σημ. 2. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 274 c - 275 b, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ γραφὴ εἶναι τὸ φάρμακον τῆς μνήμης.

⁴¹⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 85.

⁴¹⁵ Ὁ.π., σ. 143, σημ. 2. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 202 b 6 - c 4.

⁴¹⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 142.

είναι ωφέλιμη και χρήσιμη. Μέσω αυτής «στομοῦται γάρπως (...) ὁ ἐνδιάθετος λόγος»⁴¹⁷, ὅπως ο διάκονος Ευγένιος Βούλγαρις καταγράφει.

Ένας ακόμη παράγοντας ιδιάζουσας σημασίας στο ἔργο του φιλοσοφούντα που λειτουργεῖ πολλάκις ως ανασχετική αρχή και κώλυμα στην ἀνίχνευση και ἀνεύρεση της ἀλήθειας ἀποτελεῖ «ἢ τῶν λέξεων παράχρησις»⁴¹⁸. Η ὁμωνυμία, ἡ ἀσάφεια και ἡ μεταφορική σημασία των ονομάτων⁴¹⁹ γίνονται συνήθως πόλοι δημιουργίας λαθεμένων κρίσεων. Ο φιλοσοφῶν πρέπει να ἀποβλέπει στη σωστή χρήση των λέξεων και να ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ εκείνες που του ἀσκούν γοητεία ἐνεκα της λαμπρότητάς τους. Μόνον με αὐτὸν τρόπο δεν θα διαπράττει σολοικισμό, δηλονότι δεν θα μιλά κάνοντας συντακτικά σφάλματα.

Ιδιαίτερη σημασία σε αὐτὸ το ζήτημα ἀποδίδει και ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος σε δύο ἐκ των διαλόγων του, στον *Πολιτικό* και το *Θεαίτητο* προβάλλει ἀντίστοιχες ἀπόψεις. Εἰδικότερα, στον πρῶτο διάλογο, ὁ Πλάτων γράφει, ὅπως παραθέτει ὁ Βούλγαρις ἀπὸ το ἔργο του Κλήμεντος του Ἀλεξανδρέα: «[...] Κᾶν φυλάξης (φησὶν ὁ Πυθαγόρειος ἐν τῷ Πλάτων. Πολιτικ.) τὸ μὴ σπουδάζειν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι, πλουσιώτερος εἰς γῆρας ἀναφανήση φρονήσεως»⁴²⁰. Μιλώντας ὁ Ξένος πρὸς τον Σωκράτη του λέγει ὅτι στα γηρατεία του θα ἔχει περισσότερη φρόνηση, ἀγνοώντας τα ὀνόματα. Παρόμοιες σκέψεις ἀνευρίσκονται στο δεύτερο διάλογο, ὅπως σημειώνει ὁ Ευγένιος στο ἴδιο σημεῖο: «Καὶ ἐνγε τῷ Θεαιτήτῳ εὐροῖς αὖ πάλιν· τὸ δὲ εὐχερὲς τῶν ὀνομάτωντε καὶ ῥημάτων, καὶ μὴ δ' ἀκριβείας ἐξεταζόμενον, τὰ μὲν πολλὰ οὐκ ἀγεννές, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ τούτου ἐναντίον ἀνελεύθερον. Ἔστι δ' ὅτε ἀναγκαῖον»⁴²¹.

Μάλιστα, ἕναν ἰδιαίτερο ρόλο στην πορεία του φιλοσόφου για την προσπέλαση της γνώσης διαδραματίζει ἡ προσοχή «ὡς δίοδο προσπέλασης τῶν νοητῶν»⁴²². Πρέπει να εἶναι κανεὶς πολὺ προσεκτικός και να μὴ παρα-

⁴¹⁷ Ὁ.π., σσ. 142-143.

⁴¹⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 104.

⁴¹⁹ *Αὐτόθι*.

⁴²⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 106, σημ. 2. Πβ. Πλάτων, *Πολιτικός*, 261 e 4-5.

⁴²¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 106, σημ. 2. Πβ. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 184 c 1-3.

⁴²² Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 139.

μελεί τις θεωρίες με τις οποίες καταπιάνεται. Ως γνωστόν, «τοῦ εἰδέναι ἕκαστος φύσει ὀρέγεται»⁴²³, ο καθένας από τους ανθρώπους διαθέτει την ἐμφυτη ἐπιθυμία για γνώση. Αυτή η ἐφεση για μάθηση υποκινείται ἀπὸ την ἀπορία, που ἄγει στην πορεία των ἐρωταποκρίσεων. Καθίσταται λοιπὸν προφανές ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση συνδέεται ἀμεσα με τὴν γνώση. Ἡ ἀπορία ἦταν ἐκείνη που ὀδήγησε πρὸς τὴν φιλοσοφία, ὅπως υποστηρίζει κι ὁ Πλάτων στο *Θεαίτητο*: «Μάλα γάρτοι φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν. Οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας, ἢ αὕτη»⁴²⁴. Ἡ προσοχὴ σε συνδυασμὸ με τὴν ἡσυχία, τὸν τόπο τὸν «ἔξω ταραχῶν καὶ θορύβων»⁴²⁵ καὶ τὴν ἀποφυγὴ των υπερβολῶν αποτελοῦν κατευθυντήριες γραμμές για τὸν ἰδανικὸ βίον τοῦ φιλοσόφου. Πρὸς αὐτὸ συμφωνοῦν πολλοὶ ἐκ των φιλοσόφων, μεταξύ των ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Πλάτων⁴²⁶.

Στὴν Τρίτη «Προδιατριβή» ἀναφερόμενος ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος στὶς γνωστικὲς ἐνέργειες τοῦ νοῦ που συμβάλλουν στὴν προσπέλαση τῆς ἀλήθειας κάνει λόγο για τὴ «Διάνοια» που ἀποτελεῖ τὴν τελευταία βαθμίδα στὴν κατάκτηση τῆς γνώσης. Αὐτὴ ἐπέται των κρίσεων καὶ πηγάζει ἀπὸ το νοῦ, σε ἀντίθεση με τὶς κρίσεις που προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ἡ δόξα, ὅμως, δηλαδή ἡ κρίση, ἡ γνώμη, ὁ λόγος συνδέεται με τὴ διάνοια, τὴ σκέψη, τὴ φαντασία. Ὅπως ὁ Πλάτων γράφει στο *Σοφιστή*: «ἡ Δόξα Διανοίας εἶναι ἀποτελεῦτησις»⁴²⁷, δηλονότι ἡ κρίση ἀποτελεῖ κατάσταλαγμα τῆς σκέψης.

Ἀκολουθῶς, στο πλαίσιο τοῦ λόγου περὶ τῆς οδοῦ που «μορφοποιεῖται ἢ πρώτη ἔννοια στὸ πεδίο τῆς συνείδησης»⁴²⁸, ζήτημα που ἀναπτύσσεται διεξοδικά στο «Περὶ τῆς Πρώτης Ἐννοίας» βιβλίον πρῶτο τῆς *Λογικῆς*, ὁ Εὐγένιος

⁴²³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 108. Σε αὐτὸ τὸ σημεῖο γίνεται φανερὴ ἡ ἐπίρροη τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, τὴ φράση τοῦ ὁποίου ἀντλεῖ «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει» ὅπως υπογραμμίζει ὁ Ἀριστοτέλης στο ἔργο *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ*, Α', 980 a 1.

⁴²⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σσ. 108-109. Πβ. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 155 d 2-3.

⁴²⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 111.

⁴²⁶ Βλ. ἐνδεικτικὰ ὁ.π., σ. 111, σημ. 1 καὶ σ. 112.

⁴²⁷ Ὁ.π., σ. 119, σημ. 1. Πβ. Πλάτων, *Σοφιστής*, 264 b.

⁴²⁸ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, ἐυρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 149.

Βούλγαρις αναφερόμενος στις «ιδέες» που δημιουργούνται στην ψυχή εκ των διαφόρων συμβαινόντων εν αυτή μνημονεύει το όνομα του Αθηναίου φιλοσόφου Πλάτωνα αποδίδοντας σε αυτόν την τριαύτη ονομασία των ιδεών⁴²⁹. Πρόκειται, όπως ο πρώτος υποστηρίζει, περί μιας έννοιας που εντοπίζεται «πολλαχοῦ τῶν Διαλόγων»⁴³⁰ του τελευταίου και πολλοί ήταν αυτοί που την κατονόμασαν με διαφορετικούς όρους, όπως ενδεικτικά αναφέρεται ο Αριστοτέλης, ο οποίος προτιμά τον όρο «εἶδος» προς ορισμό των απεικασμάτων του νου.

Μάλιστα, ο ιεροδιάκονος επιχειρηματολογώντας περι του ορισμού που οι εκ της στοάς αποδίδουν στις ιδέες ως «πρῶται Ἀναλήψεις» που αποκτούν τα παιδιά κατά τη μαθησιακή διαδικασία, παραθέτει την αντίθετη θέση του Πλάτωνα περί τούτου. Ειδικότερα, καταγράφει ότι για τον φιλόσοφο οι «Μαθήσεις Ἀναμνήσεις εἰσὶ, διὰ τὴν πλαττομένην τῶν ψυχῶν προὔπαρξιν»⁴³¹, καθώς ως γνωστόν για τον ιδεαλιστή Πλάτωνα η γνώση είναι ανάμνηση.

Η ψυχή είχε γνώση των πάντων, έως ότου εισήχθη στο υλικό και φθαρτό σώμα και λησμόνησε όσα γνώριζε. Πρόκειται για το «δόγμα»⁴³² του Πλάτωνα περί της προϋπάρξεως των ψυχών, όπως ο Νεοέλληνας στοχαστής ισχυρίζεται όταν εν συνεχεία κάνει λόγο περί της αρχής των εννοιών και του πολυσυζητημένου, καίριου ζητήματος που έγινε αιτία πολλών διενέξεων σχετικά με την παθητικότητα ή ενεργητικότητα του νου στη γνωστική διαδικασία. Σε αυτό το σημείο, ο Κερκυραῖος φιλόσοφος καταγράφει «συντόμως»⁴³³, όπως ο ίδιος γράφει, εντός ἑξὶ σελίδων ως προς τον αριθμό τις δοξασίες των παλαιών και των νεωτέρων σχετικά με αυτό το πολύ ενδιαφέρον θέμα και παραθέτει τη θέση του μαθητή του Σωκράτους σχετικά με τις «ἐμφυτες» ιδέες.

⁴²⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι αναφορά στις αυθυπόστατες «ιδέες» και τον εισηγητή τους, Πλάτωνα γίνεται και μεταγενέστερα στο τέταρτο Βιβλίο της *Λογικής* και συγκεκριμένα στη σ. 521.

⁴³⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 147, σημ. 5.

⁴³¹ Ὁ.π., σ. 148, σημ. 2.

⁴³² Ὁ.π., σ. 152, σημ. 1.

⁴³³ Ὁ.π., σσ. 151-156, σημ. 1.

Πολλάκις μάλιστα ο Βούλγαρις φέρει ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη στην ανάπτυξη του λόγου του περί των εννοιών. Προκειμένου να ερμηνεύσει και να δώσει τον ορισμό της έννοιας του ανθρώπου, ο φιλόσοφος κάνει λόγο για το δάσκαλο του Πλάτωνα αναφέροντας πως η αφαίρεση των ιδιάζοντων χαρακτηριστικών του τελευταίου (του λογικού, του ενμψύχου) θα φέρει στο προσκήνιο την πραγματική έννοια του ανθρώπου⁴³⁴. Προσθέτει ακόμη πως για τον Πλάτωνα, ως άνθρωπος λογίζεται το «ζῶον δίπουν, ἄπτερον, πλατυώνυχον, ὃ μόνον τῶν ὄντων τῆς κατὰ λόγους Ἐπιστήμης ἐστὶ δεκτικόν»⁴³⁵ που διαφέρει από τα υπόλοιπα όντα καθώς είναι νους που χρησιμοποιεί το σώμα⁴³⁶.

Στο έκτο κεφάλαιο του πρώτου Βιβλίου της Λογικής όπου γίνεται λόγος περί των «θρυλλομένων» κατηγοριών στις οποίες ανάγονται οι έννοιες, ο Νεοέλληνας στοχαστής παραδίδει τις δοξασίες των φιλοσόφων μεταξύ των οποίων συγκαταλέγει τις θέσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι γνώμες δίστανται περί του αριθμού των κατηγοριών. Για τον Πλάτωνα, οι κατηγορίες του νοητού και ενδεχομένως τα γένη των ιδεών είναι πέντε, «Οὐσίαν δηλαδή, Ταυτότητα, Ἐτερότητα, Κίνησιν και Στάσιν»⁴³⁷. Ως ουσία νοείται το ον, αυτό που πραγματικά υπάρχει. Ακολουθεί η ταυτότης «ἢ πρὸς ἄλληλα κοινωνία» και η ετερότης «ἢ ἀπ' ἄλλήλων διαφορά», η κίνηση και η στάση που αντιστοιχούν στην μεταβολή και την απουσία κίνησης του όντος. Αντίθετα, για ορισμένους νεωτέρους του Πλάτωνα οι κατηγορίες είναι επτά ως προς τον αριθμό, ενώ για τον Αριστοτέλη δέκα, θέση που έχει επικρατήσει και κατέχει ιδιαίτερη θέση στα φιλοσοφικά δρώμενα. Εξ ου και ο λόγος που ο Ευγένιος Βούλγαρις αφιερώνει δώδεκα περίπου σελίδες περί τούτου.

⁴³⁴ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 195-196.

⁴³⁵ *Ο.π.*, σ. 214.

⁴³⁶ *Ο.π.*, σ. 218. Πβ. Πλάτων, *Ἀλκιβιάδης, Α'*, 129 e 10 - 130 a 1: «Τι ποτ' οὖν ἄνθρωπος; Οὐκ ἔχω λέγειν. Ἔχεις μὲν οὖν, ὅτι γε τὸ τῷ σώματι χρώμενον. Ναί. Ἡ οὖν ἄλλο τι χρῆται αὐτῷ ἢ ψυχῇ; Οὐκ ἄλλο. Οὐκ οὖν ἄρχουσα; Ναι».

⁴³⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 228. Πρόκειται για τα «μέγιστα γένη» του *Σοφιστή*, 251 κ.ε. και ιδίως 254 d.

Ακολούθως, στο δεύτερο βιβλίο της *Λογικής* που πραγματεύεται το ζήτημα της «σκέψεως» και της ιδιαίτερης σημασίας που αυτή κατέχει στη διαδικασία του νοεῖν, ο Βούλγαρις αναγνωρίζει την «ἀμφίγνοϊαν»⁴³⁸, δηλαδή την αμφιβολία και την αβεβαιότητα περί μιας θέσης, ως βασικό στοιχείο της σκέψης. Αυτή έγκειται στην αδυναμία διατύπωσης κρίσεων ένεκα της αμηχανίας που πηγάζει από την «ίσοσθενίαν» και την «ἀντιρόπια»⁴³⁹ των επιχειρημάτων. Με αυτή τη θέση συμφωνεί και ο Πλάτων, όπως φανερώνεται από το Βιβλίο Ζ' της *Πολιτείας* το οποίο μνημονεύει ο Ευγένιος⁴⁴⁰.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση περί των δεδομένων που απαιτούν απαραίτητη προσοχή και σκέψη, ο τελευταίος υπεισέρχεται στο θέμα της «Ἀληθείας καὶ Ψεύδους, καὶ περὶ τοῦ Βεβαίου, καὶ τοῦ Πιθανοῦ, καὶ περὶ Ἀπάτης». Περί του ζητήματος της βεβαιότητας, υποστηρίζεται ότι η ύπαρξη του θείου είναι μια θέση για την οποία πρέπει να είμαστε απολύτως βέβαιοι. Η ιερά φύση είναι ολοφάνερη καθώς χάριν αυτής ο άνθρωπος δύναται «νοεῖν καὶ γινώσκειν»⁴⁴¹, αν και η πίστη στο θείο, όπως καταγράφει ο Ευγένιος Βούλγαρις, αποτελεί ένα φαινόμενο αναπόδεικτο, που το καλύπτει «νεφέλη κύκλω πυκνή, καὶ γνόφος βαθύς»⁴⁴². Όπως σημειώνει ο Πλάτων στο Β' Βιβλίο της *Πολιτείας*: «Τῆλε μάλ' ἤχι βύθιστον ὑπὸ χθονός ἔστι βέρεθρον. Ὁ γὰρ <Δημιουργός> (θεός), ἄπλουστε, καὶ ἀληθῆς ὢν, οὐτ' ἄλλους ἐξαπατᾷ, οὐθ' ὕπαρ, οὐδ' ὄναρ»⁴⁴³. Σε αυτό το σημείο ο Βούλγαρις αποκαλεί το θεό δημιουργό, τροποποιώντας τα λόγια του Πλάτωνα.

⁴³⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 265.

⁴³⁹ *Αὐτόθι*.

⁴⁴⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 265, σημ. 2. Πλάτων, *Πολιτεία*, Ζ', στο οποίο αναπτύσσεται ο μύθος του σπηλαίου και περιγράφεται η στάση του ανθρώπου που θα καταφέρει να λυθεί από τα δεσμά και θα αμφιβάλλει για την πραγματικότητα.

⁴⁴¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 272.

⁴⁴² *Αὐτόθι*.

⁴⁴³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 272, σημ. 1. Πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, Β', 382 e 8-11.

4.1 Η παρουσία του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.)\

[«Η περιῆ ἐνός Θεοῦ γνώμη ἐτονίσθη περισσότερον ὑπὸ τῆς τριάδος τῶν γιγάντων φιλοσόφων Σωκράτους, Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους» (W. Jaeger, *Theology of the early Greek Philosophers*, Oxford, 1948)]

Ο ιδρυτής του Λυκείου⁴⁴⁴ αποτέλεσε επίσης μια από τις κυριότερες πηγές από την οποία ο Ευγένιος Βούλγαρις άντλησε και ιδίως επηρεάστηκε. Η αναφορά του τελευταίου στο μαθητή του Πλάτωνα είναι τεράστια στο Λογικό σύγγραμμα, γεγονός που κάνει φανερή τη γοητεία που άσκησε αυτή η πολυσχιδής ως προς το πεδίο των γνώσεων προσωπικότητα στον ιεροδιάκονο. Μάλιστα, το *Όργανον*, που ανήκει στα λογικά έργα του Σταγειρίτη, αποτέλεσε εκείνο το σύγγραμμα από το οποίο ο Βούλγαρις κυρίως άντλησε. Σε αυτό ανήκουν το *Περί Ἑρμηνείας* σύγγραμμα, οι *Κατηγορίαι*, τα *Ἀναλυτικά Πρότερα*, τα *Ἀναλυτικά Ὑστερα*, τα *Τοπικά* και οι *Σοφιστικοὶ Ἐλεγχοί*.

4.1.1 Τα έργα: *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*, *Φυσικὴ ἀκρόασις*, *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοί*, *Ἀναλυτικά πρότερα*, *Ἀναλυτικά ὕστερα*, *Περί ψυχῆς*, *Περί οὐρανοῦ*, *Τοπικά*, *Τέχνη ρητορικὴ*, *Ἠθικά μεγάλα*

Στο πρώτο και σημαντικό μέρος της *Λογικῆς*, την «Ἀφήγησι Προεισοδιῶδη» ο Κερκυραῖος φιλόσοφος τεκμηριώνοντας την παραδοχή του περί της διαφορᾶς στον τρόπο έρευνας και κατανόησης του επιστητοῦ από την πλευρά των πρώτων ανθρώπων και της συστηματικῆς φιλοσοφίας παραπέμπει στον Αριστοτέλη και το σύγγραμμά του *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά*, στο οποίο προβάλλεται η άποψη ότι πάντες άνθρωποι εκ φύσεως επιζητοῦν τη γνώση⁴⁴⁵. Το πάθος για γνώση αποτέλεσε το έναυσμα τόσο των πρώτων ανθρώπων, όσο

⁴⁴⁴ Για πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο του Σταγειρίτη φιλοσόφου, βλ., ενδεικτικῶς, W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1991, σσ. 13-36· I. During, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Τόμος Α', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, 1991, σσ. 41-70, όπου δίνεται ένας πολύ ενδιαφέρον συνοπτικός πίνακας των γεγονότων που σχετίζονται με τη ζωή του φιλοσόφου.

⁴⁴⁵ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 4: «Διὸ καὶ τὸ ἕκαστον τοῦ εἰδέναι φύσει ὀρέγεσθαι, οὕτω πως ἐκ τῶν προτέρων, (τουτέστιν ἐκ τοῦ αἰτίου) ὀρθῶς ἂν συνάπτοιτο, ὅπερ ἐκ τῆς τῶν αἰσθήσεως ἀγαπήσεως». Ἀριστ., *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α', 908 a 1-2: «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει. σημεῖον δ' ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις». Η ίδια θέση του Κερκυραίου φιλοσόφου καταγράφεται και παρακάτω, στην αρχή της Τρίτης «Προδιατριβῆς» όπου επισημαίνεται ότι «ἅπασιν (...) περὶ τοῦ εἰδέναι καὶ ἐπίστασθαι ἔρως, οὗ σημεῖον καὶ ἡ τῶν αἰσθήσεων ἐλήφθη ἀγάπησις» (βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 112).

και των πρώτων φιλοσόφων που κινούνται από «τὸ φιλοσοφεῖν ἔρως»⁴⁴⁶. Η απορία αποτέλεσε εξίσου έναν ιδιαίτερο παράγοντα. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στο τιτλοφορούμενο σύγγραμμα: «Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι, καὶ νῦν, καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν. Ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν <οὔτω> προϊόντες, καὶ περὶ τῶν μειζόνων (οὔτω) διαπορήσαντες· οἷον περὶ τῶν τῆς Σελήνης παθημάτων, (...) καὶ ἄστρα, καὶ περὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως (...)»⁴⁴⁷. [Παρατηρεῖται πως ο Βούλγαρις παραθέτοντας το σχετικό χωρίο καταγράφει αυτολεξεί τα λεγόμενα του Αριστοτέλη με τη διαφορά ότι μεταβάλλει τη σειρά των λέξεων, όπως του «οὔτω» το οποίο μεταφέρει στο σημείο που τίθεται μέσα σε παρένθεση· το νόημα όμως παραμένει το ίδιο].

Ακολουθῶς, στο ζήτημα των απαρχών της φιλοσοφικής σκέψης, για το οποίο έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο διάκονος τασσόμενος ἐνάντια της θέσης του Διογένη του Λαέρτιου περί της αρχῆς της φιλοσοφίας ἀπὸ το Ἑλληνικὸ γένος δεδομένου ὅτι μια τέτοια κρίση δύναται να παραμελήσει τα ὅσα κατόρθωσαν τα «Γένη Βαρβάρων»⁴⁴⁸, αξιοποιεῖ τα λεγόμενα του Αριστοτέλη. Οἱ Ἕλληνες συνέβαλαν ἀρδην στα φιλοσοφικά δρώμενα, ἐνῶ παράλληλα μαθήτευσαν πλησίον Αἰγυπτίων⁴⁴⁹, τῶν ὁποίων ἡ συνεισφορά στον τομέα των μαθηματικῶν ἦταν μεγάλη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη: «Διὸ περὶ Αἴγυπτον αἱ Μαθηματικαὶ πρῶτον τέχναι συνέστησαν· ἐκεῖ γὰρ ἠφείθη σχολάζειν τὸ τῶν Ἱερῶν Ἔθνος»⁴⁵⁰. [Ἡ παραπάνω ἀποψη παρατίθεται αυτολεξεί, με τη διαφορά ὅτι ο Κερκυραῖος φιλόσοφος διορθώνει το «ἠφείθη» σε «ἠφείθη» και καταγράφει το «ἱερῶν ἔθνος» με κεφαλαίους χαρακτήρες ως προς το πρώτο γράμμα. Πιθανόν αὐτὴ ἡ τροποποίηση οφείλεται στην ιερατική του θέση].

Ἡ μνεία ὁμῶς του φιλοσόφου στο ἐν λόγω ἔργο δεν ολοκληρώνεται σε αὐτὸ το σημείο. Μετέπειτα, στα προλεγόμενα των «Προδιατριβῶν» και την

⁴⁴⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 4.

⁴⁴⁷ Ὁ.π., σ. 5, σημ. 2. Πβ. Ἀριστ., *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α', 982 b 12-18.

⁴⁴⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 6.

⁴⁴⁹ Ὁ.π., σ. 9.

⁴⁵⁰ Ὁ.π., σ. 7, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α', 981 b 23-24.

εισαγωγική του ρήση περί του τρόπου που συνεισφέρει η Λογική στην προσπέλαση της αλήθειας, ο Νεοέλληνας στοχαστής αναφέρεται στον Αριστοτέλη και σε ένα αμφιλεγόμενο ως προς τη γνησιότητα σύγγραμμά του φιλοσόφου τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά Ἐλαττον, που πιθανολογείται ότι προέρχεται από σημειώσεις του μαθητή του Αριστοτέλη Πασικλή κατά τις παραδόσεις του πρώτου.

Για τον Αριστοτέλη, η αναζήτηση της γνώσης και ο τρόπος απόκτησής της είναι μια δύσκολη διαδικασία και απαιτείται εκπαίδευση προκειμένου να μπορεί να αντιμετωπιστεί αυτό το ζήτημα. Όπως ο τελευταίος καταγράφει στα Μετὰ τὰ Φυσικά⁴⁵¹: «διὸ δεῖ πεπαιδευθῆναι πῶς ἕκαστα ἀποδεκτέον, ὡς ἄτοπον ἅμα ζητεῖν ἐπιστήμην καὶ τρόπον ἐπιστήμης· ἐστὶ δ' οὐδὲ θάτερον ῥάδιον λαβεῖν»⁴⁵². Με βάση αυτό τον ισχυρισμό, ο Βούλγαρις παρατηρεῖ πως υπάρχει μια διένεξη σχετικά με την αντίληψη της Λογικής ως «τρόπον ἐπιστήμης» ή «θεραπείαν», διαπίστωση που φέρει στο νου τη διαμάχη περί της ταυτότητας της Λογικής ως τέχνης ή επιστήμης, ενός ζητήματος που αποτέλεσε «τὸν πυρήνα τῆς παραδοσιακῆς διδασκαλίας»⁴⁵³. Εντούτοις, ο Ευγένιος δεν θεωρεῖ πως πρέπει να διερευνηθεῖ το εν λόγω θέμα, εκφράζοντας την «απαξία» του προς αυτό: «Ὡστε τοῦ λοιποῦ γελοῖον ἡμῖν ἔσται τὸ ζήτημα [...]»⁴⁵⁴.

Ὡς ὄνομα, η Λογική εμφανίζεται με πλήθος ὀρων και φράσεων. Εν ολίγοις, η τελευταία ποικίλλει ως προς τις ονομασίες εφόσον από πολλούς καλεῖται «θύραν φιλοσοφίας, καὶ Νοῦ Ἰατρειῶν, καὶ τέχνην τοῦ νοεῖν, καὶ Εὐρετικὴν»⁴⁵⁵. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Νεοέλληνα φιλόσοφο συνηθιζόταν να αποκαλεῖται αρχικά «Διαλεκτική», ἔπειτα «Ὀργανική», ἀκολούθως «Κα-

⁴⁵¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 46.

⁴⁵² Αριστ., *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά Ἐλαττον*, Α', 995 a 13-15.

⁴⁵³ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Ευγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 145. Πβ. του ιδίου, «Ἡ διδασκαλία τῆς Λογικῆς», σσ. 361-362. Σχετικά με τη διαίρεση της επιστήμης της λογικῆς σε δύο κλάδους, βλ. Ελένη Λεοντοσίνη, «Το φιλοσοφικό ἐπιχειρημα και η ἀνάπτυξη της κριτικῆς σκέψης», στο: *Πρακτικά του Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Ἐφαρμοσμένης Παιδαγωγικῆς και Ἐκπαίδευσης*, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: «Κριτική, Δημιουργική και Διαλεκτική Σκέψη στην Ἐκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη», Αθήνα, 13-14 Μαΐου 2006, σ. 76.

⁴⁵⁴ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 141.

⁴⁵⁵ Ὁ.π., σ. 142.

νονική» και εν τέλει «Λογική». Η δεύτερη ονομασία αφορμάται από τους «περὶ Ἀριστοτέλην»⁴⁵⁶ και ονομάζεται επίσης τρόπος «τοῦ ἐπίστασθαι»⁴⁵⁷, ενώ δηλώνεται ότι ο τελευταίος ήταν εκείνος που την εφοδίασε με όνομα⁴⁵⁸. Πράγματι, ο όρος λογική δεν ήταν γνωστος στον Αριστοτέλη -ο Φιλόσοφος χρησιμοποιούσε τον όρο *Ἀναλυτικά* προκειμένου να ονομάσει αυτό τον κλάδο της γνώσης- και η χρήση της λέξης με τη σημερινή της σημασία τίθεται για πρώτη φορά από τον Αλέξανδρο Αφροδισιέα⁴⁵⁹.

Παράλληλα, στην πρώτη «Προδιατριβή» ο Ευγένιος βασιζόμενος στα λόγια του Σταγειριτή κάνει λόγο περί του πάθους των ανθρώπων για την έρευνα, αναφέροντας πως σε αυτούς η απορία είναι έναυσμα της «τῶν πραγμάτων ἀσάφειας»⁴⁶⁰ και της «τοῦ γνωστικοῦ ἀμβλύτητος καὶ ἀσθένειας»⁴⁶¹. Οπως ο Αριστοτέλης γράφει και ο Κερκυραίος φιλόσοφος παραθέτει: «Ἴσως δὲ καὶ τῆς χαλεπότητος οὔσης κατὰ δύο τρόπους, οὐκ ἐν τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' ἐν ἡμῖν τὸ αἴτιον αὐτῆς. Ὡσπερ γὰρ καὶ τὰ τῶν νυκτερίδων ὄμματα πρὸς τὸ φέγγος ἔχει τὸ μεθ' ἡμέραν, οὕτω καὶ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ὁ Νοῦς πρὸς τὰ τῆ φύσει φανερώτατα πάντων»⁴⁶². [Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ευγένιος Βούλγαρις παραθέτει το απόσπασμα όπως ακριβώς είναι, αλλά παραπέμπει λανθασμένα. Ειδικότερα, ενώ τα παραπάνω βρίσκονται στο έργο *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ Ἐλαττων*, Α', 993 b 7-11, ο φιλόσοφος καταγράφει ότι βρίσκεται στο *τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ*, Β', κεφ. α'].

Ο φιλόσοφος προκειμένου να επιτελεί σωστά το έργο του και να είναι ακριβής ιχνεύτης της αλήθειας δεν πρέπει να είναι οπαδός μιας αίρεσης. Το ορθότερο βήμα είναι να συγκεντρώνει πληροφορίες από τις διάφορες αιρέ-

⁴⁵⁶ Ο.π., σ. 142.

⁴⁵⁷ Ἀριστ., *ΜεταΦυσικὰ Ἐλαττων*, Α', 993 b 19-21: «ὀρθῶς δ' ἔχει καὶ τὸ καλεῖσθαι τὴν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας».

⁴⁵⁸ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 142: «[...] ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὕστερον μετείληπται τοῦνομα». Αριστοτέλης, *Σοφιστ. Ἐλεγχοι*, 183 a 39 - 183 b: «τοῦτο γὰρ ἔργον ἐστὶ τῆς διαλεκτικῆς καθ' αὐτὴν καὶ τῆς πειραστικῆς».

⁴⁵⁹ Βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 37.

⁴⁶⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 52.

⁴⁶¹ *Αὐτόθι*.

⁴⁶² *Αὐτόθι*. Πβ. Ἀριστ., *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ Ἐλαττων*, Α', 993 b 7-11.

σεις και «ἀφ' ἑκάστης τὸ ἐν αὐτῇ τοῦ ἀληθοῦς μόνιον (...) ἀναλέξασθαι»⁴⁶³. Μόνον με αυτό τον τρόπο, θα καταφέρει να συλλέξει ένα «μέγεθος» πληροφοριών που θα τον οδηγήσουν στη γνώση. Αξιοποιώντας τα του Αριστοτέλη γράφει χαρακτηριστικά: «Ἡ περὶ τῆς ἀληθείας θεωρία τῇ μὲν χαλεπῇ, τῇ δὲ ῥαδία. Σημεῖον δὲ τὸ μήτε ἀξίως μηδένα δύνασθαι τυχεῖν αὐτῆς, μήτε πάντας ἀποτυγχάνειν, ἀλλ' ἕκαστον λέγειν τί περὶ τῆς φύσεως. Καὶ καθ' ἓνα μὲν <μηθὲν ἢ> μικρόν, (ἢ μηδὲν) ἐπιβάλλειν αὐτῇ, ἐκ πάντων δὲ συναθροισμένων γίνεσθαίτι μέγεθος»⁴⁶⁴. [Και σε αυτό το σημείο παρατηρεῖται μια μικρὴ παραλλαγή ως προς το κείμενο. Οἱ ὅροι ἐντὸς των οξυγωνίων ἀγκύλων παρατίθενται στην ἐκδοση του Bekkeri, ἐνῶ ο φιλόσοφος το τοποθετεῖ παρακάτω προβαίνοντας σε μια μικρὴ τροποποίηση].

Μάλιστα, σχετικὰ με τις αἰρέσεις που ἀναπτύχθηκαν, ο Ευγένιος Βούλγαρις μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ Αριστοτέλη, ὡς ἡγεμόνος τῆς «Περιπατητικῆς»⁴⁶⁵ αἵρεσης, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη προγενέστερα με τὸν Πλάτωνα, ἐνῶ μεταξύ των οπαδῶν τῆς Αριστοτελικῆς φιλοσοφίας κατατάσσεται ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος, που εἶχε ἐκδώσει τὰ συγγράμματα τοῦ Φιλοσόφου⁴⁶⁶. Ἡ ἀποστροφή τοῦ Ευγενίου πρὸς τοὺς Λατίνους που ὄντας «ἀδαεῖς» καὶ «ἀπαίδευτοι»⁴⁶⁷ μετέφρασαν, ἐρμήνευσαν καὶ σχολίασαν τὰ Αριστοτελικά συγγράμματα εἶναι φανερὴ. Ἡ τοιαύτη μεταφορὰ των ἔργων σε ἄλλες γλώσσες παρομοιάζεται με τὴν μετάγγιση των ὑδάτων, που μετοχετεύονται ἀπὸ μη καθαρὸς σωλήνες, πηγάζοντας ἀπὸ ἀκάθαρτες πηγές⁴⁶⁸.

Ἐνα ἀκόμη σωστο βῆμα τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ μὴν ἐμμένει καὶ ἐφυσυχάζεται στις θέσεις των ἄλλων φιλοσόφων, ἀλλὰ νὰ κρίνει καὶ νὰ ἀξιολογεῖ προσθέτοντας καὶ τὸ δικό του στοιχεῖο. Ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ, οἱ ἀνακαλύψεις ἐκεῖνες που ἐκπονήθηκαν σε παλαιότερες ἐποχές καὶ παρελήφθησαν ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους βελτιώθηκαν χάρις στην προσθήκη των τελευταίων. Σύμφωνα με τὴν πηγὴ τοῦ Ευγενίου: «Τῶν γὰρ εὕρισκομένων ἀπάντων

⁴⁶³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 56.

⁴⁶⁴ Ὁ.π., σ. 56. Πβ. Αριστ., *τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά Ἐλάσ.*, Α', 993 b 1-4.

⁴⁶⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 23.

⁴⁶⁶ Ὁ.π., σ. 24.

⁴⁶⁷ Ὁ.π., σ. 37.

⁴⁶⁸ Βλ. Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 37.

τὰ μὲν παρ' ἑτέρων ληφθέντα, πρότερον πεπονημένα κατὰ μέρος ἐπιδέδωκεν ὑπὸ τῶν παραλαβόντων ὕστερον· τὰ δὲ ἐξ ὑπαρχῆς εὕρισκόμενα μικρὰν τὸ πρῶτον ἐπίδοσιν (...) χρησιμώτερον μέντοι πολλῶ τῆς ὕστερον ἐκ τούτων αὐξήσεως. Μέγιστον γὰρ ἴσως ἀρχὴ παντός, ὥσπερ λέγεται (...) Ταύτης δὲ εὕρημένης ῥᾶον τὸ προσθεῖναι, καὶ συναύξειν τὸ λοιπὸν ἐστίν (...)⁴⁶⁹. Αυτό παρατηρεῖται σε ὅλες τις τέχνες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, κατὰ τον Αριστοτέλη, ο Τισίας, ακολουθεῖ ο Θρασύμαχος, ἔπεται ο Θεόδωρος και ἄλλοι.

Ἐχοντας «καθαρόν»⁴⁷⁰ το λογιστικό μέρος της ψυχῆς, η φιλοσοφική διερώτηση θα καταστεί δυνατή, δεδομένου ὅτι ο φιλοσοφῶν θα δύναται να αποτελεί ἕναν ικανὸ και ἀδέκαστο κριτὴ των λόγων. Εν ολίγοις, θα τίθεται σε θέση να κρίνει «καὶ αἴσθησιν πᾶσαν, κ' τὸν Νοῦν αὐτόν»⁴⁷¹. Ο ὀρθὸς λόγος σε συνδυασμὸ με την αμεροληψία πρέπει να αποτελοῦν τα βασικά μέσα στο δρόμο του. Ο εκλεκτικισμὸς⁴⁷², υπὲρ του ὁποῖου τάσσεται ο ἴδιος ο Βούλγαρις, συνιστᾷ τον ἰδανικὸ τρόπο προσπέλασης της ἀλήθειας και της γνώσης.

Ὅσον αφορά την ψυχὴ, στο πρώτο Βιβλίο της *Λογικῆς*, ὅπου γίνεται λόγος περὶ της σημαντικῆς συμβολῆς του νου στη διαδικασία της γνώσης και μνημονεύεται η ονομαστὴ διένεξη των φιλοσόφων για την ενεργὸ παρουσία ἢ μη του νου σε αὐτὴ τη διαδικασία, ο Ευγένιος συμφωνεῖ ὅτι οἱ ἰδέες των ἀντικειμένων υφίστανται ἐκ των ἀλλοιώσεων που επισυμβαίνουν στην ψυχὴ. Παραθέτοντας τις ἰδέες του Αριστοτέλη καταγράφει ὅτι ο τελευταῖος: «σω-

⁴⁶⁹ Ὁ.π., σ. 57, σημ. 1. Πβ. Αριστ., *Περὶ τῶν Σοφιστικῶν Ἐλέγχων*, κεφ. λδ', 183 b 17-34.

⁴⁷⁰ Βλ. Ευγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 58.

⁴⁷¹ Βλ. ὁ.π., σσ. 58-59. Πβ. Αριστ., *Περὶ ψυχῆς*, τρία βιβλία που ασχολοῦνται με την πραγματικὴ οὐσία της ψυχῆς.

⁴⁷² Βλ. Γ. Αραμπατζῆς, «Κλάδοι της Φιλοσοφίας και Κριτικὴ στο σύστημα της Λογικῆς του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικὰ Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σ. 555: «Στους ἀντιπρόσωπους της εκλεκτικῆς σχολῆς συγκαταλέγονται, κατὰ τον Βούλγαρη, ο Ποτάμων ο Αλεξανδρεὺς, ο Αμμώνιος ο Αλεξανδρεὺς, ο Γαληνός, ἀλλὰ, παραδόξως και ο Πλωτίνος». Πβ. Π. Νούτσος, «Λογικὴ: τι διακινδυνεύει ως διδάσκαλος και ως κοινωνός της σκέψης των «νεωτέρων» ο Ευγένιος Βούλγαρης», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικὰ Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σ. 570: «Ὡς προς τον Βούλγαρη το «ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν εἶδος» υπονοοῦσε νεωτερικὴ και σύστοιχα ἀντισχολαστικὴ ἐκδοχὴ φιλοσοφικῆς σκέψης».

ματικῆς κρείττονα κινήσεως τὴν λογικὴν ψυχὴν ἀποδείξας (...) τὸ κατὰ τὸν Νοῦν μόριον, ἐντεῦθεν καὶ τὰς κατ' αὐτὸ ἐνεργείας, μηδαμῶς εἶναι κινήσεις σωματικὰς ἀπεφήνατο (...)»⁴⁷³.

Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα λαμβάνονται ὡς πηγές τῶν ἐννοιῶν. Ἡ πρώτη μέσω τῆς αυτοαναφορικότητάς της (τῆς συνείδησης) δύναται νὰ παράγει ἐννοιες, ἐνῶ μορφοποιεῖ τὰ αἰσθήματα ποῦ «διαπορθμεύονται μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων»⁴⁷⁴. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, κάθε αἴσθημα «πάθημα ἐστὶ τῆ ψυχῆ»⁴⁷⁵, ὅπως ομολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σταγειρίτης στο *Περὶ Ψυχῆς*⁴⁷⁶. Τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ ἀποτελοῦν στοιχεῖα μίας ουσίας, δηλονότι τὸ πρῶτο ἀντιστοιχεῖ στη ὕλη καὶ τὸ τελευταῖο στη μορφή⁴⁷⁷. Αἰξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τις ἐννοιες ποῦ παράγονται πρῶτες εἶναι ἐκεῖνες ποῦ δημιουργοῦνται στὸν ἄνθρωπο μέσω τῶν αἰσθήσεων («πρῶται τῶν ἐννοιῶν, αἱ διὰ τῶν αἰσθήσεων τῷ ἄνθρώπῳ προσγίνονται»⁴⁷⁸). Ἀκόμη, τονίζεται ὅτι ἡ φύση εἶναι «(...) καὶ ἀληθείας κυρίως εἰπεῖν, ἢ ψεύδους (...) ἀνεπίδεκτος»⁴⁷⁹.

Ἡ συγκέντρωση τῶν καλλίστων θέσεων γιὰ τὴ φιλοσοφία, εἴτε αὐτές προέρχονται ἀπὸ Ἕλληνα, εἴτε ἀπὸ «Βάρβαρο»⁴⁸⁰, ἡ ορθὴ παραίνεση πρὸς αὐτά καὶ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ φιλοσόφου ὡς δαιτητὴ παρά ὡς ἀντίδικου κατὰ τὴν διαδικασία προσπέλασης τῆς ἀλήθειας⁴⁸¹ ἀποτελοῦν τις προϋποθέσεις

⁴⁷³ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 151, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ ψυχῆς*, Βιβλ. Α' καὶ Γ'.

⁴⁷⁴ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 152.

⁴⁷⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 163.

⁴⁷⁶ Ὁ.π., σ. 163, σημ. 1: «Τὸ Αἴσθημα πάθος τι εἶναι» καὶ ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης ομολογεῖ στο *Περὶ ψυχῆς*, Βιβλ. Β', κ.ε, 416 b 38-39: «ἢ δ' αἰσθησις ἐν τῷ κινεῖσθαι τε καὶ πάσχειν συμβαίνει, καθάπερ εἴρηται».

⁴⁷⁷ Βλ. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σσ. 188-189.

⁴⁷⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 163.

⁴⁷⁹ Ὁ.π., σ. 185 καὶ σ. 185, σημ. 1. Ἡ ἴδια ἀποψη τίθεται σύμφωνα με τὸν Βούλγαρη καὶ στο τέλος τῶν *Κατηγοριῶν* καὶ στο κεφάλαιο περὶ τῶν ἀντιθέτων, βλ. Ἀριστ., *Κατηγορίαι*, 13 b 2-12 καὶ στο *Περὶ Ψυχῆς*, Βιβλ. γ', κ. στ', 430 b καὶ στο *Περὶ Ἑρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη, 18 a 8-12.

⁴⁸⁰ Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται με τὴ σημασία ποῦ ὁ Βούλγαρις προσδίδει στο ἐπίθετο, δηλ. ὀρίζεται ὡς ὁ ξένος, ὁ προερχόμενος ἀπὸ διαφορετικὴ χώρα πέραν τῆς Ἑλλάδος.

⁴⁸¹ Ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης γράφει στα *Μεταφ.*, Β', 995 b 2-4 καὶ ὁ ἱεροδιάκονος παραπέμπει: «Ἐτι δὲ βέλτιον <ἀνάγκη> ἔχειν πρὸς τὸ κρίναι <τὸν> ὡςπερ ἀντιδίκων, καὶ τῶν <Ἄ>μφισβητούντων λόγων ἀκηκοῦτα πάντων». Ἡ ἴδια ἀποψη συναντάται στο *Περὶ Οὐρανοῦ*, Βιβ. α', κεφ. ι', 279 b 6-12: «Αἱ γὰρ τῶν ἐναντίων ἀποδείξεις ἀπορίαι περὶ τῶν ἐναντίων εἰσίν. Ἄμα δὲ καὶ μᾶλλον ἂν εἶη πιστὰ τὰ μέλλοντα λεχθήσεσθαι, προακηκοῦσι τὰ τῶν ἀμφισβητούντων λόγων δικαίωματα. Τὸ γὰρ ἐρήμην καταδικάζεσθαι δοκεῖν,

του έργου του τελευταίου. Διαφορετικά, οι συμβουλές επι θεμάτων που και άλλοι φιλόσοφοι έχουν καταθέσει τις ιδέες τους παροδηγεί τη γνώση και αποκρύπτει την αλήθεια. Αξίζει σε αυτό το σημείο να λεχθεί ότι τα παραπάνω λόγια του Ευγενίου φέρουν στο νου τη διαδικασία που ο ίδιος ακολουθεί στο σύγγραμμά της *Λογικής*. Παραθέτοντας τις θέσεις φιλοσόφων, προσθέτει το δικό του στοιχείο μεταστοιχειώνοντας το έργο στην πρώτη ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας καταγεγραμμένη από νεοέλληνα φιλόσοφο.

Πέραν των ανωτέρω, ο Βούλγαρις στο σημείο του λόγου του περί των γνωστικών ενεργειών-έξεων του νου, επιρρώνει την επιχειρηματολογία του σχετικά με τη διαφορά πείρας-εμπειρίας παραθέτοντας τα λεγόμενα του Αριστοτέλη περί των καθολικών εννοιών. Ειδικότερα, αναφέρει ότι: «Ἀριστοτέλης δὲ καὶ τὴν ἐμπειρίαν τῶν καθ' ἕκαστα εἶναι παρέδωκεν, ἢ μὲν ἐμπειρία (λέγων) τῶν καθ' ἕκαστα ἐστὶ γνῶσις, ἢ δὲ τέχνη τῶν Καθόλου»⁴⁸². Επιπροσθέτως, σημειώνεται ότι η εμπειρία είναι απόρροια της μνήμης και η τελευταία αποτέλεσμα της αίσθησης. Οι πολλές ως προς τον αριθμό μνήμες αποτελούν μια και μοναδική εμπειρία⁴⁸³.

Εκ των γνωστικών ενεργειών ο Νους προσλαμβάνεται από τους φιλοσοφούντες ως η ανώτερη. Ως «φωνή τις πολλῶν τε καὶ διαφερόντων σημαντική (...) ὁ πρῶτιστος καὶ ὑπέρτατος (...) ΘΕΟΣ. Νοῦς δὲ φύσις πᾶσα ἀκούει νοερά, καὶ ἀσώματος (...) ἢ τῆς λογικῆς ψυχῆς οὐσία»⁴⁸⁴ θεωρεῖται τέλεια. Οι θέσεις του Σταγειρίτη περί της ισχύος του Νου αναπτύσσονται στα συγγράμματα του *Περὶ ψυχῆς* και *Περὶ ζῶων Κινήσεως*. Ειδικότερα, σημειώνεται ότι «ὁ δὲ Νοῦς» αποτελεί «τῆς λογικῆς ψυχῆς οὐσία» και εἶναι «ἀσώματος», ενώ διατυπώνεται η άποψη ότι «ἔοικεν ἐγγίνεσθαι οὐσία τις οὔσα, καὶ οὐ

ἦττον ἂν ἡμῖν ὑπάρχοι. Καὶ γὰρ δεῖ διαιτητάς, ἀλλ' οὐκ ἀντιδίκους εἶναι τοὺς μέλλοντας τ' ἀληθὲς κρίνειν ἱκανῶς». Αξίζει να επισημανθεί πως και σε αυτό το σημείο ο Κερκυραῖος φιλόσοφος λανθάνει παραπέμποντας στο κεφ. ια' του *Περὶ Οὐρανοῦ*. Τα παραπάνω βρίσκονται στο: Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 60.

⁴⁸² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 120, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Μεταφ. Μείζ.*, Α', 981 a 15-17.

⁴⁸³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 120, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Ὑστερα Ἀναλυτικά*, Β', κεφ. ιθ' (19), 100 a 5-6: «αἱ γὰρ πολλὰ μνημαὶ τῷ ἀριθμῷ ἐμπειρία μία ἐστίν».

⁴⁸⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 120-122, σημ. 3.

φθείρεσθαι»⁴⁸⁵, δηλαδή «φαίνεται να έρχεται μέσα μας όντας ήδη μια υπόσταση, και να μη φθείρεται».

Το μέρος το οποίο υφίσταται φθορά είναι το υλικό σώμα, αποτέλεσμα του οποίου αποτελεί ο «μαρασμός» του νου. Ακόμη, σημειώνεται πως ο τελευταίος είναι «τῆς ψυχῆς ἀπλῶς δύναμις (...) τοδὲ δὲ ποτὸν, ἢ αἴσθησις εἶπεν, ἢ ἡ φαντασία, ἢ ὁ Νοῦς»⁴⁸⁶. Η επιθυμία μου υπαγορεύει να πιώ. Η φαντασία ή ο νους μου λέει ότι αυτό είναι ποτό και αμέσως οδηγούμαι στην πόση. Ο νους κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στους φιλοσόφους, όπως υποστηρίζει ο ιεροδιάκονος μνημονεύοντας τον Αριστοτέλη⁴⁸⁷. Μνεία του φιλοσόφου πραγματοποιείται και μεταγενέστερα, στα πλαίσια του λόγου περί των ειδών γνώσης. Καταγράφεται η θέση του Αριστοτέλη «Ὅλως τε σημείον τοῦ εἰδότης, καὶ <μὴ εἰδότης> τὸ δύνασθαι διδάσκειν ἐστίν»⁴⁸⁸.

Η επιστημονική γνώση που αποτελεί και την «τετάρτη δὲ καὶ τελεωτάτη»⁴⁸⁹ δύναται να κατακτηθῆί μέσω του νου και της πορείας του. «Με αφερτηρία τὰ προσπίπτοντα στήν αντιληπτική ικανότητα αἰσθητὰ καὶ μέσω ἀτελέστερων μορφῶν γνώσης (αἴσθησις, φαντασία, δόξα) (ο νους) ὀδηγεῖται»⁴⁹⁰ στη γνώση. Οι αλλοιώσεις είναι άμεσα συσχετιζόμενες με τις αισθητές ποιότητες. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βούλγαρις τα όσα σημειώνει ο Αριστοτέλης: «Τὸ γὰρ ἡρεμήσαι καὶ στήναι τὴν διάνοιαν, ἐπίστασθαι, καὶ φρονεῖν λεγόμεθα»⁴⁹¹. Το γεγονός ότι βρισκόμαστε σε επιστημονική περιουλλογή καθορίζεται από την ηρεμία και ακινησία της διάνοιας. Συμπληρώνει μάλιστα ότι «Ἀποβαίνει Ἐπιστήμη καὶ τέχνη διὰ τῆς Ἐμπειρίας τοῖς ἀνθρώποις»⁴⁹².

⁴⁸⁵ *Αὐτόθι*. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς*, Βιβ. α', 408 b 19-20 και β', 413 b 27-30.

⁴⁸⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 120-122, σημ. 3. Πβ. Αριστ., *Περὶ ζῶων Κινήσεως*, Κεφ. ζ'(7), 701 a 33-34.

⁴⁸⁷ Πέραν του φιλοσόφου ονομάζει και το σύγγραμμά του *Περὶ ψυχῆς*, Βιβλ. γ', 429 a 11-12: «Νοῦς ἐστὶ τὸ μόριον ᾧ γινώσκει τε, καὶ φρονεῖ ἡ ψυχὴ».

⁴⁸⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 124, σημ. 3. Πβ. Αριστ., *Μεταφ. Μείζ.*, Α', 981 b 7-8.

⁴⁸⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 125.

⁴⁹⁰ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 141.

⁴⁹¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 125, σημ. 3. Πβ. Αριστ., *Φυσικά*, Βιβλ. Η', κ. γ'(3), 247 b 11-12. Και σε αυτό το σημείο διορθώθηκε το βιβλίό Ζ' που παραπέμπει ο Βούλγαρις σε βιβλίό Η' στο οποίο υπάρχει το σχετικό χωρίο.

⁴⁹² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 125, σημ. 4. Πβ. Αριστ., *Μεταφ. Μείζ.*, Α', 981 a 2-3.

Στην τέταρτη «Προδιατριβή» όπου ο Βούλγαρις επιχειρηματολογεί περί της τριμερούς διαίρεσης της φιλοσοφίας σύμφωνα με τα λεγόμενα των προγενεστέρων, δηλώνεται η θέση του Αριστοτέλη περί της διττότητας της επιστήμης. Κατ' αυτόν, η επιστήμη διακρίνεται σε Θεωρητική και Πρακτική. Η πρώτη αποβλέπει στην αλήθεια, ενώ η δεύτερη στην πράξη⁴⁹³ και ακολουθεί η διαίρεση σε μέρη. Στις θεωρητικές επιστήμες εντάσσεται η Φυσική, τα Μαθηματικά και η Θεολογία και στις Πρακτικές η Ηθική, η Πολιτική και η Οικονομία⁴⁹⁴.

Ακολουθώντας, στο τέταρτο βιβλίο της *Λογικής*, η επιχειρηματολογία επικεντρώνεται στη «διάνοια», την τέταρτη γνωστική ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την ανάπτυξη του Ευγενίου και τρίτη σύμφωνα με την παραδοσιακή διαίρεση⁴⁹⁵. Ο όρος αποδίδεται ως η κίνηση του γνωστικού μέσω της οποίας πραγματοποιείται ο «διαβιβασμός», η μετάβαση «ἀπὸ νοήσεως τινος, διὰ νοήσεως ἄλλης, ἐπ' ἄλλην νόησιν»⁴⁹⁶. Εν ολίγοις, η «διάνοια» ορίζεται ως η ενέργεια της ψυχής μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η πορεία του γνωστικού από «τῶν ἡγουμένων ἐπὶ τὰ ἐπόμενα»⁴⁹⁷ που «ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα στο οποίο ο νους ηρεμεί»⁴⁹⁸. Όπως ο Αριστοτέλης σημειώνει στα *Φυσικά* και το οποίο αναφέρεται παραπάνω: «Τὸ γὰρ ἡρεμῆσαι καὶ στήναι τὴν Διάνοιαν, ἐπίστασθαι καὶ φρονεῖν λεγόμεθα»⁴⁹⁹.

⁴⁹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *ὁ.π.*, σ. 129. Και σε αυτό το σημείο ο Βούλγαρις παραπέμπει λανθασμένα στα *Μεταφ.*, Β', Κεφ. α', το οποίο πρέπει να διορθωθεί σε *Αριστ., Μεταφ. Ἐλαττον*, Α', 993 b 21-22: «θεωρητικῆς μὲν γὰρ τέλος ἀλήθεια πρακτικῆς δ' ἔργον».

⁴⁹⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 129. Πβ. *Αριστ., Μεταφ.*, Ε', 1026 a 18-21. Πβ. Θεοδ. Σταυροπούλου, «Αριστοτέλης: ὁ θεμελιωτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ τῶν ἀξιῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀνθρωπισμοῦ», *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης" Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978*, τόμος III, Ἀθήναι, 1981, σσ. 331-351.

⁴⁹⁵ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 162.

⁴⁹⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 392.

⁴⁹⁷ *Ὁ.π.*, σ. 392.

⁴⁹⁸ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 162.

⁴⁹⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 393, σημ. 1. Πβ. *Αριστ., Φυσικά*, Βιβλ. Η', κ. γ'(3), 247 b 11-12.

Η συγκρότηση του Συλλογισμού, «δομικού ζητήματος τῆς παραδοσιακῆς διδασκαλίας τῆς Λογικῆς»⁵⁰⁰ απασχολεῖ το Βούλγαρη, ο οποίος προκειμένου να γίνει αντιληπτή ἡ σχέση των προτάσεων και ἡ συναγωγή του ἀνάλογου συμπεράσματος ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν διαδικασία αὐτὴ ἡ διανοητικὴ πορεία διαιρεῖται σε τρία μέρη, τους ἀκροὺς ὅρους που σχετίζονται μεταξύ τους, και τὸν «μέσο» ὄρο, με τὴ συνδρομὴ του οὐοίου επιτυγχάνεται ἡ ἐξαγωγή του ἀποτελέσματος⁵⁰¹. Παρατηρεῖται μάλιστα ὅτι ἀπὸ ψευδεῖς προτάσεις δύναται να συναχθεῖ ἓνα ἀληθές συμπέρασμα, ἀποψη υπερ τῆς οὐοίας συνηγορεῖ και ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπὸ τὸν οὐοίο ἀντλεῖ, στα *Ἀναλυτικά Πρότερα*: «Ἐκ ψευδῶν προτάσεων ἀληθές ἐνδέχεται συμπέρασμα συναχθῆναι, και Ἀριστοτέλης διὰ πλειόνων ἐδίδαξε ὅτι και τοῦ ἡγουμένου μὴ ὄντος, τὸ ἐπόμενον και εἶναι, και μὴ εἶναι ἐνδέχεται, ὡς αὐτὸς αἰτιολογεῖ»⁵⁰².

Ἡ διάνοια καθίσταται ἀπαραίτητη για ζητήματα που ἡ σχέση των ὀρων δεν εἶναι σαφῆς και ἡ ἀπλή ἐποπτεία του «νοῦ» εἶναι ἀνεπαρκῆς. Τα εἶδη του «πιστωτικοῦ»⁵⁰³ λόγου εἶναι ὁ «Συλλογισμός», ἡ «Ἐπαγωγή» και τὸ «Παράδειγμα». Ὁ συλλογισμος γίνεται ἀντιληπτός ὡς «συλλογὴ λόγων πλειόνων ἐν αὐτῶ»⁵⁰⁴, σύμφωνα με τὸν ἀριστοτελικὸ ὀρισμό, και ἡ συμβολὴ του στην ἀπόκτηση νέας γνώσης καθίσταται ἀναγκαία⁵⁰⁵. Ἡ ἐπαγωγή, ἀφορμώ-

⁵⁰⁰ Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 162.

⁵⁰¹ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 396, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Μεταφυσικ.*, Δ', 1014 b 1-2: «Εἰσὶ δὲ τοιοῦτοι Συλλογισμοὶ οἱ πρῶτοι, ἐκ τῶν τριῶν, δι' ἓνός μέσου».

⁵⁰² Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 402, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Προτέρ. Ἀναλυτ.*, Β', 15, 64 b 7-8: «Φανερόν δὲ και ὅτι ἐκ ψευδῶν μὲν ἔστιν ἀληθές συλλογίσασθαι, καθάπερ εἴρηται πρότερον, ἐκ δὲ τῶν ἀντικειμένων οὐκ ἔστιν»· *Προτέρ. Ἀναλυτ.*, Β', 2, 53 b 7-8: «ἐξ ἀληθῶν μὲν οὐν οὐκ ἔστι ψεῦδος συλλογίσασθαι, ἐκ ψευδῶν δ' ἔστιν ἀληθές». Βλ. Ἀκόμη σχετικὰ με τὸ συλλογισμό στον Ἀριστοτέλη, James Allen, «Syllogism, Demonstration, and Definition in Aristotle's Topics and Posterior Analytics», *Oxford Studies in Ancient Philosophy* IV (2011), σσ. 63-90.

⁵⁰³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 404.

⁵⁰⁴ Ὅ.π., σ. 405: «Συλλογισμός δὲ ἐστὶ λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν, ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῶ ταῦτα εἶναι»· πβ. Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Προτέρων*, Α, 1, 24b 18-20· Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*, Β', κεφ. δ'(4), 91 a 14-15: «Ὁ συλλογισμός τι κατὰ τινος δείκνυσι διὰ τοῦ μέσου», δηλαδή «Ὁ συλλογισμός καταδεικνύει ὅτι ἓνα κατηγορούμενο ἀποδίδεται σε ἓνα ὑποκείμενο μέσω του μέσου ὀρου».

⁵⁰⁵ Βλ. Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σσ. 408-409, σημ. 1, ὀπου ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος καταδεικνύει τὴν ἀξία του συλλογισμού.

ντας πάλι από τον ορισμό που ο Σταγειρίτης αποδίδει, συνιστά «λόγο πιστωτικό δι' ἑτέρου θάτερον ἄκρον κατὰ τοῦ μέσου συλλογιζόμενος»⁵⁰⁶. Σε άλλο σημείο, ο τελευταίος ορίζει την επαγωγή ως «ἔφοδόν τινα ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα (ἦτοι δὲ ἀτόμων νοητέον, ἢ καὶ εἰδῶν) ἐπὶ τὸ καθόλου»⁵⁰⁷, δηλαδή ως «προοδευτική μετάβαση ἀπὸ τα μερικά στα γενικά». Ἐν ὀλίγοις, σε ἀντίθεση με το συλλογισμό, σε αὐτή την περίπτωση παρατηρεῖται πορεία ἀπὸ τοῦ κατωτέρου ἐπὶ τὰ ἀνωτέρα⁵⁰⁸, δηλαδή μετάβαση ἀπὸ μια εἰδική και συγκεκριμένη θέση πρὸς μια γενική και ἀφηρημένη ἀποψη. Κατὰ το συλλογισμό, ο μείζων (Α) ἀποδίδεται στον ελάσσονα (Γ) μέσω του μέσου ὄρου (Β), ἐνῶ στην επαγωγή ο μείζων, που ἀποτελεῖ ἕναν ἀκραῖο ὄρο, ἀποδίδεται στον μέσο ὄρο μέσω του ελάσσονος⁵⁰⁹. Στην τελευταία παρατηρεῖται ὅτι δύναται κανεὶς «με τη βοήθεια λίγων μερικών κρίσεων, που βασιζονται στην παρατήρηση μέσω των αἰσθήσεων, να ἀναγνωρίσει μια νομοτελειακὴ σχέση μεταξύ δύο φαινομένων»⁵¹⁰.

Αναφορικά με το «παράδειγμα», που ἀποτελεῖ το τρίτο «εἶδος πίστεως»⁵¹¹, το τρίτο δηλαδή «ἀποδεικτικὸ μέσο» που χρησιμοποιεῖται στο λόγο, και δὲν θεωρεῖται ευκαταφρόνητο, ο Βούλγαρις ἐπιρρώνει την επιχειρηματολογία του επικαλούμενος την ἀριστοτελικὴ εἰσήγηση του παραδείγματος ως «λόγον [...] καθ' ὃν θάτερον τῶν ἄκρων (ἦτοι τὸ μείζον) δείκνυται ἔνυπάρχειν τῷ μέσῳ, διὰ τοῦ ὁμοίου (ὅς ὁ τέταρτος ἐστὶ τῶν ὄρων) τῷ τρίτῳ, (τουτέστι τῷ ἐλάσσονι ἄκρῳ)»⁵¹². Γίνεται ἀντιληπτό πως το παράδειγμα ελάχιστα διαφέρει ἀπὸ τον επαγωγικὸ συλλογισμό, με τη διαφορά ὅτι ο μείζων ὄρος ἀποδίδεται στον μέσο μέσω ενός τέταρτου ὄρου ὁμοίου με τον ελάσσονα, δηλαδή τον τρίτο ὄρο. Το παράδειγμα ἀναλύεται σε δύο συλλογισμούς, που εἶναι δυνατόν να εἶναι ὁμοιοὶ ἢ ἀνόνοιοι μεταξύ τους. Βάση του παραδείγματος

⁵⁰⁶ Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Προτέρων*, Βιβλ. Β', 23, 68 b 15-17.

⁵⁰⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 411· πβ. Ἀριστ., *Τοπικά και συγκεκριμένα βιβλίο Α'*, 12, 105 a 13-14.

⁵⁰⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 410: «ὁ μὲν (συλλογισμὸς) ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἐπὶ τὰ κατωτέρω κατῆει».

⁵⁰⁹ Βλ. Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Προτέρων*, Βιβλ. Β', 23, 68 b 33-37.

⁵¹⁰ Βλ. I. During, *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση και ἐρμηνεία της σκέψης του*, σ. 152.

⁵¹¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 412.

⁵¹² Ὁ.π., σ. 405· πβ. Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Προτέρων*, Β', κεφ. κδ' (24), 68 b 38-41.

«ή καθ' ὁμοιότητα, ἢ ἀνομοιότητα σχέσις ἐστίν»⁵¹³. Παρατηρεῖται μάλιστα πως «ἀνάγουσι δ' ἐπὶ τὸ παράδειγμα καὶ τὴν παραβολὴν, καὶ ὃν καλοῦσι Λόγον»⁵¹⁴, σύμφωνα με τον Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος στο Β' Βιβλίο τῆς Ῥητορικῆς παρουσιάζει τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἐνθύμημα ὡς τὰ δύο κοινὰ ἀποδεικτικά μέσα που χρησιμοποιοῦνται σὲ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ ρητορικοῦ λόγου. Τὰ παραδείγματα διαιροῦνται σὲ δύο εἶδη: ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα σχετίζονται με ὅσα ἐγίναντο στο παρελθόν καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπινοεῖ ὁ ομιλητής. Τὰ τελευταία, κατὰ τὸ Φιλόσοφο, ἀποτελοῦνται πάλιν ἀπὸ δύο εἶδη, τὴν παραβολὴ καὶ τοὺς μύθους⁵¹⁵.

Στο τέταρτο κεφάλαιο τοῦ τελευταίου βιβλίου, ὁ Εὐγένιος κάνει λόγο περὶ «ἐνθυμήματος» καὶ τοῦ τρόπου σύλληψής του. Πολλοὶ θεωροῦν πως ἀποτελεῖ «συλλογισμό ἀτελεῖ, μὴ «ὄλοσχερῆ»⁵¹⁶ καὶ ὅπως ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ πηγὴ τοῦ Κερκυραίου φιλοσόφου «ἐξ εἰκότων εἶναι καὶ σημείων τὸ Ἐνθύμημα»⁵¹⁷, ἀποτελεῖ δηλαδὴ συλλογισμό ἐπὶ τῆ βάσει εὐλογοφανῶν (προκειμένων) καὶ ἐνδείξεων. Παράλληλα, στο ὄγδοο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὸν «ἐπισημονικὸ συλλογισμό», που ὀνομάζεται καὶ «ἀπόδειξη»⁵¹⁸ παραθέτοντας τὸν ὀρισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἐννοία ὡς συμπέρασμα που ἀπορρέει «ἐξ ἀληθῶν, καὶ πρώτων, καὶ ἀμέσων, καὶ γνωριμωτέρων, καὶ προτέρων, καὶ αἰτίων»⁵¹⁹. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγκροτεῖται ἀπὸ τὰ ὅσα ὁ Ἀριστο-

⁵¹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 413. Μάλιστα, ὅπως ὁ Φιλόσοφος σημειώνει στο πέμπτο βιβλίο τῶν *Τοπικῶν* «διαφέρει δὲ τὸ ἐκ τῶν ὁμοίως ἐχόντων, τοῦ ἐκ τῶν ὁμοίως ὑπαρχόντων» (Ἀριστ., *Τοπικά*, Ε', 8, 138 b 23-24). [Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο παρατηρεῖται πως ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις παραθέτει μὲν τὸ χωρίο ὀρθά, παραπέμπει δε λαθασμένα ἀναφέροντας πως αὐτὸ βρίσκεται στο τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν *Τοπικῶν*, ἐνῶ σύμφωνα με τὴν ἐκδοση τοῦ Bekkeri βρίσκεται στο τέλος τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου].

⁵¹⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 415. Πβ. Ἀριστ., *Ῥητορικὴ*, Βιβλ. Β', κεφ. κ' (20), 1393 a 23-1394 a 18.

⁵¹⁵ Ἀριστ., *Ῥητορικὴ*, Βιβλ. Β', 20, 1393 a 30-31.

⁵¹⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 465.

⁵¹⁷ Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Προτέρων*, Βιβλ. Β', κεφ. κζ' (27), 70 a 2-3. Ἀναφορὰ στο ἐν λόγω ζήτημα γίνεται στὴν ἀριστοτελικὴ *Ῥητορικὴ*, Βιβλ. Α', κεφ. β' (2), 1357 a 31-32.

⁵¹⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 493.

⁵¹⁹ Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*, Βιβλ. Α', κεφ. β' (2), 71 b 21-23. Πβ. Ἀριστ., *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*, Βιβλ. Α', κεφ. δ' (4), 73 a 24-25: «ἐξ ἀναγκαίων ἄρα συλλογισμὸς ἐστὶν ἢ Ἀπόδειξις», δηλονότι «ἡ ἀπόδειξη εἶναι συλλογισμὸς που ἀπορρέει ἀπὸ ἀναγκαῖες προκειμένες», ἀποψη που ἀποδέχεται ὁ Εὐγένιος.

τέλης παρουσιάζει στο πρώτο Βιβλίο των *Αναλ. Υστερών*⁵²⁰. Σημειώνεται ότι η απόδειξη είναι «κυκλική» λαμβάνοντας υπόψιν την κυκλική πορεία της φύσης. Προς αντίληψη του εν λόγω σχήματος ο Βούλγαρις φέρει ως παράδειγμα τα όσα συμβαίνουν με τη γη, διαφοροποιούμενος από τον Αριστοτέλη που φέρει ένα ανάλογο παράδειγμα. Καταγράφει πως «τὴν γῆν εἰς καρπούς μεταβάλλειν, τοὺς δὲ εἰς τροφάς, τὰς δὲ εἰς τὰ ζώων σώματα, τὰ δ' αὖ πάλιν εἰς γῆν»⁵²¹. Παρόμοιο κυκλικό σχῆμα παρατηρεῖται στην απόδειξη⁵²².

Στο ένατο κεφάλαιο γίνεται λόγος περί «συλλογισμοῦ ἐνδόξου», δηλαδή συμπεράσματος που απορρέει από «τῶν κατὰ δόξαν τοῖς σοφοῖς λεγομένων»⁵²³ που δεν διακατέχονται πάντα από βεβαιότητα. Οι ερωτήσεις που τίθενται στο συνομιλητή και του δίνουν τη δυνατότητα κατάφασης ή ἀρνήσης εκλαμβάνονται ως «προβλήματα διαλεκτικάτε καὶ πιθανά»⁵²⁴ για τα οποία πολλάκις γεννᾶται ἀπορία μιας και αποτελούν κοινῶς παραδεκτές ερωτήσεις⁵²⁵. Για παράδειγμα, ένα από τα ερωτήματα που μπορεί να τεθεῖ είναι αν η Γη κινεῖται ή αν το χιόνι είναι λευκό.

Στο δέκατο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τους «ψευδωνύμους συλλογισμούς», τους επονομαζόμενους «σοφιστικούς ἐλέγχους» που είναι «ἀπάτης γεννήτορες»⁵²⁶. Πρόκειται για παραλογισμούς, οι οποίοι φαίνονται λογικοί, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι. Την ίδια ἀποψη ἀφουγκράζεται ο Φιλό-

⁵²⁰ Ειδικότερα γίνεται ἀναφορά στα Κεφ. β', δ', ια'. Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 492-496. Επιπλέον, πιο κάτω, στο σημεῖο που ο λόγος ἀφορᾶ την ἀναλυτικὴ μέθοδο (βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 551-552) ο Βούλγαρις ἀναφέρεται στα *Αναλ. Ὑστερα*, Βιβλ. Α', κεφ. α' (1), 71 a 1-2, 71 b 6-8, ὅπου σημειώνεται πως «κάθε διδασκαλία και μάθηση παράγεται ἀπὸ μια προϋπάρχουσα γνώση» και ὅτι πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ του να γνωρίζει κάποιος κάτι ὑπὸ μια ἔννοια (καθόλου) και να το ἀγνοεῖ ὑπὸ μία ἄλλη (ἐπιμέρους). Και *Αναλ. Ὑστερα*, Βιβλ. Β', κεφ. ΙΖ' (17), 99 a 21-22, ὅταν γίνεται ἀναφορά στην συνθετικὴ μέθοδο, βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 569. Σὲ αὐτὸ το Αριστοτελικὸ χωρίο δηλώνεται πως «ὅλες οἱ ἐπιστήμες ὑπάρχουν χάριν του ορισμοῦ».

⁵²¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 502.

⁵²² Αριστ., *Αναλυτικῶν Ὑστερών*, Βιβλ. Β', Κεφ. ιγ' (13), 96 a 20 - 97 b.

⁵²³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 503.

⁵²⁴ *Αὐτόθι*.

⁵²⁵ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 503, σημ. 1. Πβ. Αριστ., *Τοπικά*, Α', κεφ. ι' (10) και ια' (11), 104 a 3 - 105 a 9. [Διορθώνεται το κεφάλαιο Θ' στο ὁποῖο παραπέμπει ο Βούλγαρις σε κεφάλαια ι' και ια' ὅπου γίνεται λόγος για τὴ φύση των «διαλεκτικῶν προβλημάτων»]. Ἰδίως, *Τοπικά*, Α', 10, 104 a 9-11: «ἔστι δε πρότασις διαλεκτικὴ ἐρώτησις ἐνδοξος ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς σοφοῖς [...] μὴ παράδοξος».

⁵²⁶ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 513.

σοφος για τον οποίο ο σοφιστικός λόγος χαρακτηρίζεται «ἀσυλλόγιστος»⁵²⁷. Η αιτία της εξαπάτησής μας από αυτούς τους παραλογισμούς είναι η «ἀπειρία»⁵²⁸ των ανθρώπων. Μόνον ο πραγματικός φιλόσοφος ως «ἀληθείας θηράτωρ καὶ ἰχνευτής» οφείλει να αναζητά την πραγματική αλήθεια μέσω του ελέγχου που θα ασκήσει στον συνομιλητή του. Τα είδη των σοφισμάτων ποικίλλουν και διαφέρουν, όπως συμβαίνει και με το ήθος του σοφιστού, που διακρίνεται για την στεντόρεια φωνή του, το αλαζονικό και σκωπτικό ύφος του, αλλά και τις άτακτες κινήσεις των μελών του.

Ακολουθως, σχετικά με τη «μέθοδο» με την οποία επιτυγχάνεται η προσπέλαση ζητημάτων που απορρέουν από την «επιστημονική εξέταση των φυσικών φαινομένων»⁵²⁹ ο Βούλγαρις αντλεί την επιχειρηματολογία του από τον Αριστοτέλη και παρουσιάζει διεξοδικά το εν λόγω θέμα στο πέμπτο και τελευταίο βιβλίο της *Λογικής*. Για τον Κερκυραίο φιλόσοφο, η ερμηνευτική αξιοποίηση παραδειγμάτων από τις Φυσικές επιστήμες, την Αστρονομία και τα Μαθηματικά θεωρείται απαραίτητη και αναγκαία για τη γνωσιοθεωρητική διαδικασία, γεγονός που αναδεικνύει τη συμβολή του Ευγενίου του Βουλγάρως στο φιλοσοφείν. Η ρητή αναφορά στον Αριστοτέλη είναι εμφανής στα περισσότερα σημεία του κειμένου και ιδίως στο σημείο που η ανάπτυξη έγκειται στην εξέταση των «πορισμάτων» που συνάπτονται με τα θεωρήματα και τα σχόλια⁵³⁰, όπου δίδεται το παράδειγμα με την ανδρεία και τη διαφοροποίησή της από την επιστήμη, δηλαδή τη γνώση. Ο Αριστοτέλης στο Α' Βιβλίο των *Μεγάλων Ἠθικῶν*, ενός έργου αμφισβητούμενης προέλευσης, τάσσεται εναντίον του Σωκράτη σχετικά με τη θεώρηση της ανδρείας ως επιστήμης. Ανάλογη μνεία του φιλοσόφου γίνεται στο τρίτο κεφάλαιο στο οποίο ο Βούλγαρις αναφερόμενος στην αναλυτική μέθοδο παραπέμπει στα λεγόμενα

⁵²⁷ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 513-514. Πβ. Αριστ., *Σοφιστ. Ἐλέγχ.*, Α', κεφ. α', 164 b 24-25: «Καὶ Συλλογισμὸς καὶ ἔλεγχος, ὁ μὲν ἔστιν, ὁ δὲ οὐκ ἔστι μὲν, φαίνεται δε» και Αριστ., *Σοφιστ. Ἐλέγχ.*, κεφ. δ', 165 b 23 - 166 b 27.

⁵²⁸ Αριστ., *Σοφιστ. Ἐλέγχ.*, 164 b 26.

⁵²⁹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 166.

⁵³⁰ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 544. πβ. Αριστ., *Μεγάλα Ἠθικά*, Βιβλ. Α', κεφ. κ' (20), 1190 b 30-35. [Και σε αυτό το σημείο διορθώνεται το κεφ. κα' που παραπέμπει ο Βούλγαρις σε κεφ. κ']].

του Αριστοτέλη: «Τότε γὰρ οἰόμεθα γινώσκειν ἕκαστον, ὅταν τὰ αἷτια γνωρίζωμεν τὰ πρῶτα, καὶ τὰς ἀρχὰς τὰς πρώτας, καὶ μέχρι τῶν στοιχείων»⁵³¹. Η επιστημονική γνώση των πρωταρχικών αιτίων – που είναι η «μορφή», η «ύλη», η «δύναμη που κάνει το υποκείμενο να δρα» και το «τέλος», δηλαδή, ο σκοπός- καθίσταται απαραίτητη για τη προσπέλαση της αληθινής γνώσης.

4.1.2 *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι, Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως, Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, Τοπικά*

Στην δεύτερη «Προδιατριβή», ο Βούλγαρις αναφερόμενος στον άνθρωπο διατυπώνει τις αμφιβολίες του σχετικά με τις αισθήσεις και τον αριθμό τους. Ο τελευταίος τάσσεται υπέρ του Αριστοτέλη, ο οποίος καταφάσκει μεν υπέρ των πέντε αισθήσεων (ὄραση, ἀκοή, ὄσφρηση, γεύση, ἀφή), ὅπως προκύπτει κατὰ τὰ φαινόμενα, υποστηρίζει δε πως ο αριθμός τους δύναται να τροποποιηθεί, δεδομένου ὅτι ορισμένα ζῶα δεν εἶναι εφοδιασμένα με ὅλες τις αισθήσεις: «[...] Ἐν οἷς φησὶν, Εἰσὶ δὲ πλεῖσται, καὶ παρ' ἅς ἴδιος οὐδεμία φαίνεται ἕτερα, πέντε τὸν ἀριθμόν»⁵³².

Πέραν των αισθήσεων που αποτελούν μια εκ των πηγών που εμποδίζουν τις γνωστικές ενέργειες του νου να οδηγήσουν στη γνώση, ο Κερκυραῖος φιλόσοφος κάνει λόγο για μια τρίτη κατηγορία αιτίων που παρεμποδίζουν το ἄνυσμα της ἀλήθειας. Πρόκειται για τη δύναμη της φαντασίας και τη μνήμη⁵³³ που πηγάζει ἀπὸ τη φαντασία. Προς ἐπίρρωση της σχέσης μνήμης-φαντασίας, ο Βούλγαρις παραπέμπει στο *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* σύγγραμμα του Αριστοτέλη. Ἐν αὐτῷ ο τελευταῖος με τὸν ὄρο μνήμη δηλώνει «τὴν γὰρ κατοχὴν τῶν φαντασμάτων»⁵³⁴, δηλαδή τὴν κατάσταση που προκα-

⁵³¹ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 551, σημ. 1· πβ. Ἀριστ., *Φυσικά*, Βιβλ. Α', κεφ. α' (1), 184 a 12-15 καὶ *Μεταφ.*, Βιβλ. Α', κεφ. γ' (3), 983 a 24-26: «Ἐπεὶ δὲ φανερόν ὅτι τῶν ἐξ ἀρχῆς αἰτίων δεῖ λαβεῖν ἐπιστήμην (τότε γὰρ εἰδέναι φαμὲν ἕκαστον, ὅταν τὴν πρώτην αἰτίαν οἰώμεθα γινώσκειν)».

⁵³² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 81. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ ζῶων ἱστορ.*, Βιβλ. Δ', κεφ. η', 532 b 31-33.

⁵³³ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 83.

⁵³⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 83, σημ. 2. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*, κεφ. α' καὶ ἰδίως, 451 a 15-16: «τί μὲν οὖν ἐστὶ μνήμη καὶ τὸ μνημονεύειν, εἰρηται, ὅτι φαντάσματος, ὡς εἰκόνοσ οὐ φαίνεται, ἕξις».

λείται από την εικόνα κάποιου ειδώλου, ενώ «τὴν δ' ἀναπόλησιν τούτων ἀνάμνησιν».

Ωστόσο, η μνήμη πρέπει να υφίσταται, καθώς η απουσία της οδηγεί στη λήθη. Υπέρ αυτού τάσσεται και ο Σταγειρίτης, ο οποίος θεωρεί ότι η λήθη και το λάθος φθείρουν τη γνώση: «Ἐπιστήμης φθορὰν λήθην, καὶ ἀπάτην»⁵³⁵, όπως γράφει στο *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*. Αρκούν ορισμένα «ἐπιβοηθήματα» αυτής που θα την καταστήσουν ασφαλή. Η τάξη αποτελεί ένα εξ αυτών. Εάν αυτή υφίσταται, συντελεί στην απομνημόνευση, καθώς ως γνωστον τὰ «ἀσυνάρτητα δε, τὰ ἄτακτα»⁵³⁶ είναι δυσμνημόνευτα: «Καὶ ἔστιν εὐμνημόνευτα, ὅσα τάξιν τινὰ ἔχει ὡσπερ τὰ μαθήματα. Τὰ δὲ φαύλως, καὶ χαλεπά»⁵³⁷.

Η γραφή στα πλαίσια της μάθησης είναι μια κατάλληλη μέθοδος απομνημόνευσης, άποψη με την οποία συμφωνούν πολλοί, όπως και ο Πλάτων⁵³⁸. Μάλιστα, θα ήταν ορθό να κρατά κανείς σημειώσεις «εἰς καφάλαια ἄττα, ἢ γένη ἀναγομένας»⁵³⁹, κατατάσσοντας τις περιγραφές κάθε γένους σε χωριστές στήλες, όπως, επί παραδείγματι, περί αγαθού» ή «περί ζώου» και σημειώνοντας στο περιθώριο τις γνώμες του καθενός εκ των διανοητών. Όπως ενδεικτικά γράφει ο Αριστοτέλης, είναι συνετό «τὰς δὲ διαγραφὰς ποιεῖσθαι ἐπὶ ἐκάστου γένους ὑποτιθέντας χωρὶς (...) παρασημαίνεσθαι δὲ καὶ τὰς ἐκάστων δόξας»⁵⁴⁰.

Μόνον με την επιλογή των κατάλληλων συγγραμμάτων επιτυγχάνεται η καλλιέργεια του πνεύματος. Αυτό θα καταστεί δυνατό με τη μελέτη των γραφέντων υπό των φιλοσόφων που έχουν ασχοληθεί εμβριθώς με το συγκεκριμένο τομέα της Επιστήμης. Εξ αυτών, πρέπει «τὰ λόγου ἄξια σημιού-

⁵³⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 84, σημ. 2. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*, κεφ. 2, 465 a 23-24: «ἀγνοίας μὲν φθορὰ ἀνάμνησις καὶ μάθησις, ἐπιστήμης δὲ λήθη καὶ ἀπάτη».

⁵³⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 85.

⁵³⁷ Ὁ.π., σ. 85, σημ. 4. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*, κεφ. β', 452 a 3-4.

⁵³⁸ Βλ. παραπάνω, Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 78, σημ. 262.

⁵³⁹ Ὁ.π., σ. 86.

⁵⁴⁰ Ὁ.π., σ. 86, σημ. 3. Πβ. Ἀριστ., *Τοπικά*, Α', κ. ιδ'(14), 105 b 13-17.

σθω»⁵⁴¹. Όπως ο Σταγειρίτης καταγράφει στα *Τοπικά*: Είναι απαραίτητο το «ἐκλέγειν (...) καὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων. Τὰς δὲ διαγραφὰς ποιεῖσθαι περὶ ἐκάστου γένους. Παρασημῆνασθαι δὲ καὶ τὰς ἐκάστων δόξας»⁵⁴². Το εν λόγω χωρίο αξιοποιήθηκε από τον ιεροδιάκονο και παραπάνω, σε άλλο σημείο της *Λογικής*, προκειμένου ο τελευταίος να επιρρώσει την επιχειρηματολογία του. Αναφερόμενος πάλι στις γραπτές πηγές που πρέπει να επιλέγουμε, τονίζει τον ορθό τρόπο προσπέλασης αυτών.

4.1.3 Πολιτικά, Περὶ ζώων κινήσεως, Ἠθικά Νικομάχεια

Ένα ακόμη εμπόδιο που άγει το νου προς την απάτη αποτελεί το πάθος της πρόληψης. Η τοιαύτη τυφλώνει τον άνθρωπο καθιστώντας τον ένα παθητικό ον, μη δυνάμενο να πράξει και να ενεργοποιήσει το πνεύμα του. Παραμένει ανενεργός μη αξιοποιώντας τη δυνατότητα του κρίνειν. Γι' αυτό το λόγο, όπως σημειώνει ο Ευγένιος Βούλαρις, είναι πολύ δύσκολο το «διδάσκειν, τῷ παντὶ χαλεπώτερον ἐστὶ τὸ μεταδιδάσκειν»⁵⁴³. Η ίδια θέση διατυπώνεται από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*, όπου λέγει: «Ὡς οὐκ ἔστιν ἔλαττον ἔργον (...) τὸ ματαμανθάνειν τοῦ μανθάνειν ἐξ ἀρχῆς»⁵⁴⁴. Παρατηρεῖται πως η φράση αξιοποιεῖται «εκλεκτικά» από τον ιεροδιάκονο στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του και είναι εντελῶς αποφορτισμένη από το νοηματικό περιεχόμενο με το οποίο τη χρησιμοποιεῖ ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στη δυσκολία της μεταρρύθμισης ενός πολιτεύματος που είναι παρόμοια με τη δυσχέρεια της αρχικής συγκρότησής του. Εν ολίγοις, θεωρεῖται φαινόμενο ιδιαίτερης δυσκολίας για τον παιδαγωγό το να αίρει τις λανθάνουσες γνώσεις από το μαθητή και να τον εφοδιάσει με τις αληθείς.

Στην αναζήτηση της γνώσης και της αλήθειας κατέχουν ιδιαίτερη θέση τόσο ο Νους, όσο και το σώμα. Η Φαντασία, η Αίσθηση και ο Νους αποτελούν τις τρεις εκ των πέντε⁵⁴⁵ γνωστικῶν δυνάμεων που απαρίθμησε ο Αρι-

⁵⁴¹ Εὐγ. Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 107-108.

⁵⁴² Ὁ.π., σ. 108. Πβ. Ἀριστ., *Τοπικά*, Βιβλ. Α', κ. ιδ' (14), 105 b 13-17.

⁵⁴³ Εὐγ. Βούλαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 102.

⁵⁴⁴ Ὁ.π., σ. 102, σημ. 2. Πβ. Ἀριστ., *Πολιτικά*, Δ', κ. α' (1), 1289 a 3-6.

⁵⁴⁵ Η διάνοια και η δόξα αποτελούν τις δυο ακόμη γνωστικές δυνάμεις.

στοτέλης. Ως γνωστόν, οι ψυχικές δυνάμεις διαιρούνται, σύμφωνα με το Σταγειρίτη, σε τέσσερις κατηγορίες, τις φυτικές, τις ζωτικές, τις ορεκτικές και τις γνωστικές. Ως φυτικές ονομάζει την «Θρεπτικήν, τὴν Αὐξητικήν καὶ τὴν Γεννητικήν»⁵⁴⁶, ενώ στις δυο άλλες δυνάμεις συγκαταλέγει τη βούληση, το θυμό, την επιθυμία και την προαίρεση.

Η αίσθηση και η φαντασία είναι στο ίδιο επίπεδο με τον νου και αποκαλούνται «κριτικές» δυνάμεις από τους φιλοσόφους, καθώς ασκούν κρίση⁵⁴⁷. Δηλαδή, αποτελούν εκείνες τις δυνάμεις χάριν των οποίων καθίσταται σαφής η διάκριση των αντικειμένων. Εξ αυτών προσαρτάται η «πρόσληψις», η πρώτη γνωστική ενέργεια που με τη βοήθεια των λοιπών οδηγεί στην κατάκτηση της αλήθειας. Η Διάνοια που αποτελεί την τελευταία ενέργεια του νου προκύπτει από τις κρίσεις που αφορμώνται εκ της αισθήσεως ή της φαντασίας. Όπως παρατηρεί ο Βούλγαρις, ο Αριστοτέλης «ταῖς διανοητικαῖς τῶν ἕξεων, νῶ, καὶ σοφία, καὶ φρονήσει, καὶ ἐπιστήμη, καὶ τέχνη, τὴν δόξαν συγκαταλέγει»⁵⁴⁸.

Μάλιστα, στο όγδοο κεφάλαιο του δευτέρου βιβλίου της *Λογικής*, όπου γίνεται λόγος «περὶ εἰκασίας τῶν ἀποβησομένων» ο Βούλγαρις αναφέρεται στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικῶν* του Αριστοτέλη κάνοντας λόγο για την πρωτεύουσα θέση της φιλοσοφίας, η οποία «ἀποκλινεῖ τε καὶ ἀποσοβήσει, ὡς ἀνθρώπῳ οἶοντε, τὰ ἀντίξοα»⁵⁴⁹. Προκειμένου να αναδείξει την αξία της φιλοσοφίας αναφέρει χαρακτηριστικά το «τέχνασμα» του Θαλή του Μιλήσιου, όπως ο Φιλόσοφος το καταγράφει, ο οποίος κατά τη διάρκεια του χειμώνα προμάντευσε μέσω της αστρολογίας ότι η σοδειά των ελαιών θα ήταν μεγάλη και οδηγήθηκε στην ενοικίαση όλων των ελαιοτριβείων της Μιλήτου και της Χίου. Όταν ήρθε ο καιρός της συγκομιδής των ελαιών και της ζήτησης των ελαιοτριβείων εκ μέρους των πολιτών, εκείνος τα υπενοικίαζε έναντι ό-

⁵⁴⁶ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 117, σημ. 1.

⁵⁴⁷ Ο.π., σ. 118, σημ. 3: «Αἰσθησις καὶ φαντασία τὴν αὐτὴν τῶ Νῶ χώραν ἔχουσι. Κριτικὰ γὰρ πάντα», όπως σημειώνει ο Αριστοτέλης στο σύγγραμμα *Περὶ ζῶων Κινήσεως*, κ. στ' (6), 700 b 19-21.

⁵⁴⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 119, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Ἠθικά Νικομάχεια*, Βιβ. Ζ', κ. γ' (3), 1139 b 16-17.

⁵⁴⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 327, σημ. 1.

σου μισθώματος επιθυμούσε συγκεντρώνοντας πολλά χρήματα. Αυτό το τέχνασμα του Θαλή δεν είχε κερδοσκοπικό χαρακτήρα, αλλά αποσκοπούσε στο να καταδείξει ο τελευταίος στους συμπολίτες του, που τον κοροΐδευαν για τη φτώχεια του, ότι δύναται ο φιλόσοφος να πλουτίσει, εάν θέλει, αλλά δεν είναι αυτό το αντικείμενο των σπουδών του⁵⁵⁰.

4.1.4 Αναλυτικά ὕστερα, Τοπικά, Κατηγορίες, Περί ἑρμηνείας, Τὰ μετα τὰ φυσικά, Περί ποιητικῆς, Τέχνη ῥητορικῆ, Περί οὐρανοῦ, Πολιτικά, Ἠθικά Νικομάχεια, Φυσιγνωμονικά

Στο πέμπτο κεφάλαιο του πρώτου Βιβλίου της *Λογικής*, ο ιεροδιάκονος αναπτύσσει το συλλογισμό του περί της ανάπτυξης των εννοιών. Ειδικότερα, κάνει λόγο για την ανάλυση, δηλαδή το βάθος των τελευταίων και το πλάτος, τη διαίρεσή τους. Όλα αυτά φέρουν στο νου τον Αριστοτέλη που ασχολήθηκε με αυτού του είδους τα ζητήματα.

Μάλιστα, η ρητή μνεία του σε αυτόν τίθεται στο σημείο της αναφοράς του «ορισμού». Για τον Κερκυραίο φιλόσοφο, ο ορισμός είναι «γνωρισμός τις ἄντικρυς ὧν τοῦ ὀριζομένου»⁵⁵¹. Παρόμοια ανάλυση δίδει ο Αριστοτέλης στα *Αναλυτικά Ὑστερα*, όπου καταγράφει ότι «ὁ ὀρισμὸς οὐσία τις ἐστὶ γνῶρισμὸς»⁵⁵². Ακολούθως, επιχειρηματολογώντας σχετικά με τον ορισμό των εννοιών, ο Ευγένιος Βούλγαρις φέρει ως παράδειγμα τον άνθρωπο. Σύμφωνα με το Σταγειρίτη, ο άνθρωπος ορίζεται ως «ζῶον φύσει πολιτικόν»⁵⁵³, «ον που από τη φύση του είναι προορισμένο να ζει εντός μιας πολιτειακά οργανωμένης κοινωνίας», αποδεικνύοντας ότι σε αυτό το σημείο ο ορισμός πηγάζει από εκείνα τα χαρακτηριστικά που αρμόζουν σε κάθε είδος.

Επειδή όμως κάθετι δύναται να οριστεί και οι ορισμοί διαφέρουν αρκεί να επισημανθεί ότι αυτοί διαφοροποιούνται ανάλογα με το Γένος και την Ειδοποιό διαφορά (γνώρισμα). Κατά τον Αριστοτέλη: «Ἡ ὄτι ὄντος γένους οὐκ ἔθηκεν εἰς γένος, ἢ οὐκ εἰς τὸ οἰκεῖον γένος ἔθηκεν (...) ἢ ὅτι οὐκ ἴδιος ὁ λό-

⁵⁵⁰ Ἀριστ., *Πολιτικά*, Α', Κεφ. ια'(11), 1259 a 11-19.

⁵⁵¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 207.

⁵⁵² Ὁ.π., σ. 207, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Αναλυτικά Ὑστερα*, Βιβ. Β', κεφ. γ'(3), 90 a 35 - 91 a 5, ιδίως 90 b 39 - 91 a 1: «ὁ μὲν οὖν ὀρισμὸς τί ἐστὶ δηλοῖ».

⁵⁵³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 214. Πβ. Ἀριστ., *Πολιτικά*, Α', κεφ. β'(2), 1253 a 3-4.

γος»⁵⁵⁴. Η τοποθέτηση του αντικειμένου στο προσήκον γένος αποτελεί πρωταρχικό βήμα του συνομιλητή, ώστε ακολούθως να επισυναφθούν οι διαφορές, δεδομένου ότι το γένος είναι εκείνο που αναδεικνύει την ουσία του οριζομένου. «Γένος και διαφορά είναι η ύλη του επιμέρους πράγματος»⁵⁵⁵. Έτσι, ο άνθρωπος ορίζεται πληρέστερα, κατά τον Ευγένιο, ως μια σωματική και άυλη ως προς τη φύση ουσία. Αρκεί βέβαια να λεχθεί ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην απόδοση των ορισμών, ούτως ώστε να μην υπάρχει έλλειψη ή πλεονασμός. «Πᾶν τὸ προσκείμενον ἐν τῷ ὀρισμῷ περιέρχον»⁵⁵⁶, δηλαδή «κάθε τι το επιπρόσθετο στον ορισμό είναι άχρηστο», όπως παραθέτει ο Αριστοτέλης.

Κάθε έννοια δύναται να υπαχθεί σε μια ανώτερή της και να ενταχθεί σε ένα γενικότερο γένος, όπως καταγράφει ο Ευγένιος Βούλγαρις στο έκτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου, φανερά επηρεασμένος από τον Αριστοτέλη. Αυτές οι ανώτερες έννοιες ονομάζονται κατηγορίες, όπως τις αποκαλεί και ο τελευταίος⁵⁵⁷ και είναι δέκα ως προς τον αριθμό. Αντλώντας από το έργο *Κατηγορίαι* ο Βούλγαρις καταγράφει: «Όταν έτερον καθ' έτέρου κατηγορηται ως καθ' ύποκειμένου, όσα κατά τοῦ κατηγορουμένου λέγεται, τoσαῦτα κ' κατά τοῦ ύποκειμένου ρηθήσεται»⁵⁵⁸. [«Όταν ένα πράγμα επέχει θέση κατηγορουμένου έναντι ενός άλλου πράγματος νοουμένου ως υποκειμένου, όσα χαρακτηρίζουν το κατηγορούμενο θα χαρακτηρίζουν όλα και το υποκείμενο»].

Προς εξήγηση της παραπάνω διατύπωσης της σχέσης μεταξύ ατόμου και είδους, ο Αριστοτέλης φέρει ως παράδειγμα την έννοια του ανθρώπου. Αυτή επέχει θέση κατηγορουμένου ως προς τον συγκεκριμένο άνθρωπο, σε αντίθεση με το ζώο που επέχει θέση κατηγορουμένου τόσο ως προς τον άνθρωπο γενικά όσο και ως προς το συγκεκριμένο άνθρωπο, μιας και ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι και άνθρωπος και ζώο.

⁵⁵⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 218. Πβ. Ἄριστ., *Τοπικά*, Βιβλ. Ζ'. Κεφ. α'(1), 139 a 26-31.

⁵⁵⁵ Βλ. I. During, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, σ. 443.

⁵⁵⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 219. Πβ. Ἄριστ., *Τοπικά*, Βιβλ. Ζ'. Κεφ. α'(1), 139 b 16-17.

⁵⁵⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 225. Πβ. Ἄριστ., *Μεταφυσικά*, Δ', 1014 b.

⁵⁵⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 226, σημ. 1. Πβ. Ἄριστ., *Κατηγορίαι*, κ. γ', 1 b 10-12.

Σύμφωνα με το Σταγειρίτη, οι κατηγορίες είναι δέκα και κάθε μια δηλώνει μια λέξη. Πρόκειται για την ουσία, την ποσότητα, την ποιότητα, τη σχέση, τον τόπο και το χρόνο, το ποιείν (ενέργεια) και το πάσχειν (πάθος), το κείσθαι (τοποθέτηση) και το έχειν (κατάσταση). Οι παραπάνω έννοιες μνημονεύονται από τον νεοέλληνα στοχαστή στο έργο του, ο οποίος μάλιστα φέρει ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τον Σωκράτη⁵⁵⁹ και ανατρέχει σε μια βραχεία παρουσίαση της κάθε έννοιας. Η «ουσία» ως αναγκαία προϋπόθεση της ύπαρξης των άλλων εννοιών διακρίνεται σε «πρώτη ουσία» που ούτε λέγεται για ένα υποκείμενο, ούτε υπάρχει σε ένα υποκείμενο και «δεύτερες ουσίες», που λέγονται για ένα υποκείμενο, αλλά δεν υπάρχουν σε αυτό, καθώς αποτελούν τα είδη και τα γένη στα οποία εμπεριέχονται οι πρώτες ουσίες. Οι υπόλοιπες κατηγορίες υπάρχουν στο υποκείμενο.

Προκειμένου να επιρρώσει τη θέση του περι των «σημείων έννοιων»⁵⁶⁰, ο Βούλγαρις αναφέρεται στις «φωνές», δηλαδή τα «μέρη του λόγου» που απαρτίζουν την πρόταση. Καίρια θέση μεταξύ αυτών κατέχει το όνομα και το ρήμα, του οποίου η σημασία είναι ουσιαστική, ενώ οι χρόνοι και τα παρεπόμενα αυτού είναι επουσιώδη. «Ὡς πρὸς τὴν πρόταση ἢ ἀλλιῶς, τὴν ἔκφραση τῆς κρίσης μὲ λέξεις, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦ ὡς ἀφετηρία τὴν πλατωνικὴ ἀνάλυση τῆς πρότασης σὲ ὄνομα καὶ ρῆμα»⁵⁶¹, εισάγοντας ὁμῶς τοὺς δικούς του ορισμούς. Ὅπως ὁ τελευταῖος παρατηρεῖ στο *Περὶ Ἑρμηνείας*: «(Καὶ ἔστιν ἀεὶ τῶν καθ' ἑτέρου λεγομένων ΣΗΜΕΙΟΝ). Τὸ δ' ὅτι, πρὸς τῇ καταφάσει καὶ χρόνον (τὸ ΠΡΟΣΣΗΜΑΙΝΟΝ χρόνον)»⁵⁶². Το ρήμα διαφέρει ἀπὸ τὸ ὄνομα καὶ εἶναι σημαντικό χρόνου, βασικὸ κριτήριό της διάκρισής του ἀπὸ τὸ πρῶτο, τὸ ὁποῖο δὲν δηλώνει χρόνο. Εἶναι μιὰ ἔκφραση που δηλώνει κάτι γιὰ τὸ πρᾶγμα τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ υποκείμενο, ἔχοντας ἓνα ὀρισμένο νόημα.

Σχετικὰ μετὰ τὴν ἀοριστία καὶ τὴ γενικότητα τῶν ὀρων, δηλαδή ἐκείνων που δύνανται νὰ λεχθῶν γιὰ κάθε πρᾶγμα, ἀναφέρεται ὅτι «Ἄλλ' ἔστω ὄνο-

⁵⁵⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σσ. 228-229.

⁵⁶⁰ Ὁ.π., σσ. 240 κ.ε.

⁵⁶¹ Βλ. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σ. 45.

⁵⁶² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 242, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ Ἑρμηνείας*, κεφ. γ', 16 b 6-8.

μα άόριστον, ότι όμοίως έφ' ότοιούν ύπάρχει και όντος, και μη όντος»⁵⁶³, όπως σημειώνει ο Αριστοτέλης. Παράλληλα, αντιδιαστέλλεται η σημασία του επιθέτου «πᾶς» και «πλείστος»⁵⁶⁴. Όπως μαρτυρεί και σε αυτό το σημείο η Αριστοτελική πηγή του Βουλγάρεως: «Τὸ πάντες ἀντὶ τοῦ πολλοὶ κατὰ μεταφορὰν εἴρηται. Τὸ γὰρ πᾶν πολῦτι»⁵⁶⁵.

Επανερχόμενοι στο δεύτερο βιβλίο της *Λογικῆς* το οποίο είχε μνημονεύει παραπάνω ένεκα της αναφοράς των ονομάτων των άνωθεν πηγών του Βούλγαρη σε αυτό, δίδεται ιδιαίτερο βάρος και αξία στη «σκέψη», η οποία μπορεί να άρει τον άνθρωπο από το «ἀμήχανον, ἢ χαλεπὸν [...] καὶ ἐπισφαλές»⁵⁶⁶ κρίνειν όπου μπορεί να βρεθεί κατά την επισκόπηση ενός ζητήματος. Μέσω της σκέψης δύναται «πᾶσα ἀνάγκη τὸν ὀρθῶς περὶ τῶν πραγμάτων ἀποφαίνεσθαι μέλλοντα»⁵⁶⁷. Μάλιστα, προκειμένου να ανευρεθεί λύση του ζητήματος, απαιτεῖται η «περισκόπησις» και η υπέρβαση των δυσχερειών. Προς τεκμηρίωση της θέσης του, παρατίθενται τα λόγια του Αριστοτέλη: «Ἔστι δὲ τοῖς εὐπορῆσαι βουλομένοις προ ἔργου τὸ διαπορῆσαι καλῶς [...] Ἡ γὰρ ὕστερον εὐπορία λύσις τῶν πρότερον ἀπορουμένων ἐστὶ. Λύειν δ' οὐκ ἔνι ἀγνοοῦντα τὸν δεσμόν [...] Ἡ γάρτις ἀπορεῖ, ταῦτη παραπλήσιον πέπονθε τοῖς δεδομένοις, ἀδύνατον γὰρ ἀμφοτέρως προελθεῖν εἰς τὸ ἔμπροσθεν [...] Διὸ δεῖ τὰς δυσχερείας τεθεωρηκέναι πάσας πρότερον· τούτωντε χάριν, καὶ διὰ τὸ τοὺς ζητοῦντας ἄνευ τοῦ διαπορῆσαι πρῶτον, όμοίως εἶναι τοῖς ποῖ δεῖ βαδίζειν ἀγνοοῦσι. Καὶ πρὸς τούτοις οὐδ' εἶποτε τὸ ζητούμενον εὔρηκεν, ἢ μὴ γινώσκειν· τὸ γὰρ τέλος τούτῳ μὲν οὐ δῆλον, τῷ δὲ καλῶς προηπορηκότι δῆλον»⁵⁶⁸. Ο φιλόσοφος οφείλει να διατυπώνει και να θέτει σωστά τις απορίες του, ούτως ώστε η πορεία της σκέψης να είναι ορθή. Προκειμένου να μην ανέλθει μπροστά σε ένα δυσεπιλυτο πρόβλημα θα πρέπει

⁵⁶³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικῆ*, σ. 244, σημ. 1. Πβ. Ἄριστ., *Περὶ Ἑρμηνείας*, κεφ. γ', 16 b 14-15, 19-20.

⁵⁶⁴ Βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικῆ*, σσ. 252-253.

⁵⁶⁵ Ὁ.π., σ. 253, σημ. 1. Πβ. Ἄριστ., *Περὶ Ποιητικῆς*, κεφ. κε'(25), 1461 a 19-20.

⁵⁶⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικῆ*, σ. 257.

⁵⁶⁷ *Αὐτόθι*.

⁵⁶⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικῆ*, σ. 257, σημ. 1-3. Πβ. Ἄριστ., *τῶν Μετὰ τα Φυσικά*, Β', 995 a 28-995 b 3.

να έχουν ερευνηθεί από πριν όλες οι δυσκολίες. Μόνον μέσω της θέσης αποριών «το τέλος», ο σκοπός είναι φανερός.

Η συγκρότηση των προκειμένων και η εξαγωγή ενός συμπεράσματος εξ αυτών συνιστά το συλλογισμό, όπως ο Αριστοτέλης χαρακτηριστικά ονόμασε⁵⁶⁹. Οι συλλογισμοί διαιρούνται σε «εποπτικούς» και «εννοηματικούς». Προκειμένου όμως να ανέλθουμε στους κατάλληλους συλλογισμούς συνίσταται η ακρόαση «τὸν ὡσπερ ἀντιδίκων, καὶ τῶν ἀμφισβητούντων λόγων πάντων»⁵⁷⁰. Σε αυτό το σημείο η «ἀμφίγνοια» και η «ὑπόνοια» αναδεικνύονται ως βασικά πεδία της σκέψης. Σημειώνεται η στάση των ἀμφισβητούντων, οι οποίοι «προστιθέασιν ἀεὶ τὸ ἴσως, καὶ τὸ τάχα»⁵⁷¹ καθιστώντας απαραίτητη τη σκέψη περί των ζητημάτων. Μόνον με τη «στάσιν και ἡρέμησιν»⁵⁷² του νου θα καταστεί δυνατό και βέβαιο να συγκροτηθούν ἀρτίες επιστημονικές γνώσεις, μια και η «κατάσταση τῆς ψυχῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀκλόνητη ἐμπιστοσύνη στὴν “πληροφορίαν” και στὴν ἀλήθεια τῶν θεωρητικῶν προκειμένων»⁵⁷³. Ὅπως ο Αριστοτέλης καταγράφει: «Τὸ γὰρ ἡρεμῆσαι καὶ στήναι τὴν διάνοιαν, ἐπίστασθαι καὶ φρονεῖν λεγόμεθα»⁵⁷⁴.

Σύμφωνα με το Νεοέλληνα στοχαστή, η βεβαιότητα επιδιαιρείται κατά μεθοδικό τρόπο σε «Μεταφυσική», που «ἀφορᾷ ὅλα ὅσα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν μὲ διαφορετικὸ τρόπο»⁵⁷⁵, «Φυσική», που αναιρεί και αποκλείει το «ἄλλως [...] συμβαίνειν»⁵⁷⁶ και «Ἠθική», η οποία «ἐπὶ τῶν καὶ φύσει ἄλλως ἂν ἔχειν οἴωντε ὄντων, μηδενός, ὄν ἂν αὐτοὶ εἰδέναι ἔχοιμεν, τῶν ἐν τοῖς οὔσι θεσμῶν παρακινουμένου»⁵⁷⁷, όπως είναι τα ιστορικά αποτελέσματα που εξά-

⁵⁶⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 263, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Μεταφ.*, Δ', 1014 b 2.

⁵⁷⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 265, σημ. 4. Πβ. Ἀριστ., *Μεταφ.*, Β', 995 b 3-4.

⁵⁷¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 266, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Πηγορική*, Β', 13, 1389 b 18-19.

⁵⁷² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 273.

⁵⁷³ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 155.

⁵⁷⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 273, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Φυσ.*, Η', κ. γ' (3), 247 b 11-12. [Και ἐδὴ διορθώνεται η αρχική παραπομπή του Βουλγάρεως (Ἀριστ., *Φυσ.*, Β', Ζ', κ. γ')].

⁵⁷⁵ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 155.

⁵⁷⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 271.

⁵⁷⁷ Ὁ.π., σ. 271.

γονται από την «κοινή έμπειρία»⁵⁷⁸. Στην πρώτη μορφής βεβαιότητα παρατηρείται ότι καίριο ρόλο διαδραματίζει η αντίφαση και η «άκριβολογία», που σύμφωνα με τον Σταγειρίτη η μαθηματική ακρίβεια «οὐκ ἐν ἅπασιν ἀπαιτητέον, ἀλλ' ἐν τοῖς μὴ ἔχουσιν ὕλην. Διόπερ οὐ φυσικὸς ὁ τρόπος. Ἄπασα γὰρ ἴσως ἡ φύσις ἔχει ὕλην»⁵⁷⁹. Παράλληλα, σημειώνεται ότι έργο του μορφωμένου ανθρώπου είναι να επιζητεί την ακρίβεια σε κάθε κατηγορία πραγμάτων που εξετάζει: «πεπαιδευμένου ἐστὶν ἐπὶ τοσοῦτον τὸ ἀκριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται. Παραπλήσιον γὰρ φαίνεται Μαθηματικοῦτε πιθανολογούντος ἀποδέχεσθαι, καὶ Ῥητορικὸν Ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν»⁵⁸⁰.

Παράλληλα με τους βαθμούς βεβαιότητας, διακρίνονται οι βαθμοί πιθανότητας και γίνεται λόγος «περὶ τοῦ πιθανοῦ». «Πρὸς τὸ βέβαιον ἀντιδήρηται τὸ Πιθανόν»⁵⁸¹, όπως χαρακτηριστικά καταγράφει ο ιεροδιάκονος. Η πιθανολογούμενη γνώση, το «πιθανόν» διαφέρει τόσο από τη «δυνατή» όσο και από την «αδύνατη», αλλά και την «ένδοξη»⁵⁸² γνώμη, την κοινά παραδεκτή, η οποία υποστηρίζεται είτε από τους πολλούς, είτε από τους σοφούς και από τους τελευταίους, είτε από όλους, είτε από τους περισσότερους⁵⁸³.

Προς αυτή την πιθανολογική κατεύθυνση κεντρικός είναι ο ρόλος του ανθρώπινου υποκειμένου «εἴτε ἀφορᾶ τὶς ἐκφάνσεις τοῦ στοχασμοῦ του εἴτε τὸ ἐγχείρημα κατανόησης τοῦ ἱστορικοῦ καὶ φυσικοῦ γίνεσθαι»⁵⁸⁴. Με αφορμή αυτή τη διαπίστωση, η ανάλυση εστιάζεται στην Κριτική και τα είδη

⁵⁷⁸ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 155.

⁵⁷⁹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 271. Πβ. Ἀριστ., *Μεταφ. Ἑλαττον*, Α', κεφ. γ'(3), 995 a 15-17. [Σε αυτό το σημείο ο Βούλγαρις δεν παρέπεμπε στο σύγγραμμα, παρά μόνον στο κεφάλαιο του εν λόγω έργου].

⁵⁸⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 271. Πβ. Ἀριστ., *Ἡθ. Νικομ.*, Α'. Κεφ. γ'(3), 1094 b 24-28. [Παρατηρεῖται πάλι πως ο Βούλγαρις λανθάνει καταγράφοντας πως το εν λόγω χωρίο βρίσκεται στο κεφ. α'].

⁵⁸¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 274.

⁵⁸² Ὁ.π., σ. 274: «τὸ πιθανὸν διαφέρει Α'. τοῦ ἀδυνάτου. Ἐκεῖνο γὰρ παντάπασιν ἄλογον [...] Β'. καὶ τοῦ δυνατοῦ [...] καὶ τοῦ Ἐνδόξου».

⁵⁸³ Ὁ.π., σ. 275, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Τοπικά*, Βιβλ. Α'. Κεφάλ. α'(1), 100 b 21-23: «ἐνδόξα δὲ τὰ δοκοῦντα πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς σοφοῖς, καὶ τούτοις ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καὶ ἐνδόξοις».

⁵⁸⁴ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 157.

αυτής, δηλαδή τη «Συμβολική, Λογική, Πραγματική»⁵⁸⁵, καθένα εκ των οποίων υποδιαίρεται κατ' αναλογίαν του αντικειμένου μελέτης.

Καταρχάς, αναφέρεται με παράθεση παραδειγμάτων από τον ίδιο το φιλόσοφο ότι στη «Συμβολική» Κριτική -που, όπως δηλώνεται από το όνομα, κύρια θέση κατέχουν τα σύμβολα- ανήκουν η «Ονειροκριτική», η «Φυσιγνωμική», της οποίας μέρη αποτελούν η «Μετωποσκοπία» και «Χειροσκοπία», και η «Ιεροφαντική». Όπως ο Αριστοτέλης καταγράφει στο κβ' κεφάλαιο της *Ποιητικής* του σχετικά με τις αρετές του λόγου και ο Βούλγαρις παραπέμπει: «Ἄν μὲν οὖν ἐκ μεταφορῶν Αἰνίγμα.<...> Αἰνίγματος γὰρ ἰδέα αὕτη ἐστί, τὸ λέγοντα τὰ ὑπάρχοντα ἀδύνατα συνάψαι. <...> Οἶον, Ἄνδρ' εἶδον, πυρὶ χαλκὸν ἐπ' ἀνέρι κολλήσαντα»⁵⁸⁶. [Ο Βούλγαρις παραθέτει το χωρίο που του χρειάζεται προκειμένου να επιρρώσει την επιχειρηματολογία του, παραλείποντας τα σχετικά με τον «βαρβαρισμό» που ο Αριστοτέλης καταγράφει. Οι οξυγώνιες αγκύλες δηλώνουν την παράλειψη]. Με τον όρο «αἰνίγμα» αποδίδεται οτιδήποτε το οποίο δεν προκύπτει κατά λογική αναγκαιότητα. Πρόκειται για έναν «γρίφο»⁵⁸⁷ καθώς προσπαθεί να συνάψει κανείς πράγματα αδύνατα, όπως το παραπάνω παράδειγμα που αποδίδεται «Είδα έναν άνθρωπο, που με φωτιά κολλούσε χαλκό σε έναν άλλο άνθρωπο», το οποίο αναφέρεται στις μεταλλικές βεντούζες.

Η «Λογική» Κριτική συγκροτείται από πέντε είδη: τη «Γραμματική», την «Ποιητική», την «Ρητορική», την «Ἀφηγηματική» και τη «Δογματική»⁵⁸⁸. Σχετικά με την κριτική που πρέπει να ασκεί κάποιος όσο αφορά τη γραμματική τονίζεται πως πρέπει να δίδεται μεγάλη σημασία τόσο στη σημασία και χρήση των «φωνῶν», δηλαδή των ὀρων, όσο και στον «ἑλληνισμό» αυτών, δηλαδή την ορθή απόδοση τους, «τὸ εὐαπόδοτον, τὸ ἴδιον, τὸ μὴ ἀμφίβολον, τὸ εὐφραστον, τὸ σαφὲς ἐπὶ πᾶσι, καὶ τὰ ὅμοια»⁵⁸⁹.

⁵⁸⁵ Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 285.

⁵⁸⁶ Ὁ.π., σσ. 286-287, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Ποιητ.*, κεφ. κβ' (22), 1458 a 25-30.

⁵⁸⁷ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἄπαντα, Περὶ Ποιητικῆς*, εισαγωγή - μετάφραση, Δ^ο Η. Π. Νικολούδη, Τόμος Τριακοστός τέταρτος, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1995, σσ. 382-383, σχόλιο 285.

⁵⁸⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 288.

⁵⁸⁹ *Αὐτόθι*.

Διαπιστώνεται, εν ολίγοις, πως σε αυτό το σημείο ο Βούλγαρις αντλεί από τον Αριστοτέλη, ο οποίος στο τρίτο βιβλίο της *Ρητορικής* αναφέρει πως «ἔστι δ' ἀρχὴ τῆς λέξεως τὸ Ἑλληνίζειν. Ἐν μὲν δὴ τὸ εὖ ἐν τοῖς συνδέσμοις <...>. β'. δὲ τὸ τοῖς ἰδίοις ὀνόμασι λέγειν, καὶ μὴ τοῖς περιέχουσι. γ'. τὸ μὴ ἀμφιβόλως. δ'. ὡς Πρωταγόρας τὰ τῶν ὀνομάτων διῆρει, ἄρρενα, καὶ θήλεα, καὶ σκεύη. Δεῖ γὰρ καὶ ταῦτα ἀποδιδόναι ὀρθῶς [...] ε'. Ἐν τῷ τὰ πολλά, καὶ ὀλίγα, καὶ ἓν ὀρθῶς ὀνομάζειν. στ'. ὅλως δὲ εὐανάγνωστον εἶναι τὸ γεγραμμένον καὶ εὐφραστον. (τοιαῦτα δὲ οὐκ ἔστιν) ἂ μὴ ῥάδιον διαστίξαι. ὡσπερ τὰ Ἡρακλείτου [...] ζ'. Ἔτι τάδε ποιεῖ σολοικίζειν, τὸ μὴ ἀποδιδόναι, ἐὰν μὴ ἐπιζευγνύης ἀμφοῖν ὃ ἀρμόττει. οἶον ἢ ψόφον, ἢ χρῶμα, τὸ μὲν ἰδῶν, οὐ κοινόν, τὸ δὲ αἰσθόμενος κοινόν. Ἀσαφῆ δὲ, ἐὰν μὴ προθεῖς εἴτης μέλλων πολλὰ μεταξὺ ἐμβάλλειν. οἶον ἔμελλον γὰρ διαλεχθεὶς ἐκείνω (τά δε καὶ τά δε πορεύεσθαι)⁵⁹⁰. [Ἐντὸς των οξυγωνίων ἀγκυλῶν δηλώνεται ὅτι παραλείποντα ὀρισμένα σημεῖα ἀπὸ το χωρίου, γεγονός που δηλώνει τὴν ἐπιθυμία του Εὐγενίου νὰ παραθέσει τὰ οὐσιώδη, παραλείποντας τὰ παραδείγματα που ὁ Σταγειρίτης δίδει].

Ἡ γνώση καὶ ὁ καλὸς χειρισμὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας χρήζει μεγάλης σημασίας καὶ σπουδαιότητας. Ἡ χρήση των κατάλληλων συνδέσμων, ἡ σωστὴ ἔκφραση με ἐιδικούς, παρά με γενικούς ὀρους, ἡ ἀποφυγὴ διαφορούμενων λόγων, ἡ ὀρθὴ διάκριση των γενῶν των ὀνομάτων σε ἀρσενικά, θηλυκά καὶ οὐδέτερα, ἡ συμφωνία των πραγμάτων στον ἀριθμὸ ἀποτελοῦν πολὺ σημαντικὲς παραμέτρους τῆς σωστῆς ἐκφορᾶς του λόγου. Παράλληλα, τὸ εὐανάγνωστο καὶ εὐκολοπρόφερο γραπτὸ κείμενο με τὴν σωστὴ στίξη, ἡ ὀρθὴ ἀπόδοση κάθε λέξης καὶ ἡ διευκρίνιση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὄσων θὰ λεχθῶν μετέπειτα λογίζονται ἐπίσης ὡς οὐσιώδη στοιχεῖα του καλοῦ λόγου.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν «Ποιητικὴ», ἡ προσοχὴ «τῶν ποιητῶν πολυπραγμόνων» συνίσταται στα «τοῖς λεγομένοις πάθεσιν»⁵⁹¹, τὴν «διάλεκτο», τὸ «μέτρο», τὴν «ἀλληγορία» που πιθανῶς υποκρύπτεται, τὸ «εἶδος» καὶ τὸ «ἦθος», δηλα-

⁵⁹⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σσ. 288-289, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Ῥητορ.*, Γ'. Κεφ. ε' (5), 1407 a 19- 1407 b 25.

⁵⁹¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 289.

δή ο χαρακτήρας του ποιήματος, ο οποίος διαφέρει ανάλογα με το περιεχόμενο -δραματικό, ηρωικό, κωμικό, σκωπτικό-. Και σε αυτό το σημείο και γενικά καθ' όλη την έκταση της ενασχόλησης με την Κριτική και τα είδη της, ο Νεοέλληνας φιλόσοφος επιρρώνει την επιχειρηματολογία του μνημονεύοντας τον Σταγειρίτη και τα τιτλοφορούμενα έργα του, *Ρητορική* και *Ποιητική*. Συγκεκριμένα, σχετικά με τα «πάθη» ο τελευταίος στην *Ποιητική* του γράφει: «Ταῦτα δ' ἔξαγγέλλεται λέξει, ἢ καὶ γλώτταις, καὶ μεταφοραῖς. Καὶ πολλὰ πάθη τῆς Λέξεως ἐστί. Δίδομεν γὰρ ταῦτα τοῖς ποιηταῖς»⁵⁹². Στους ποιητές είναι επιτρεπτό να χρησιμοποιούν ιδιωματισμούς, μεταφορές και πολλές μεταβολές των λέξεων προκειμένου να αποδώσουν την πραγματικότητα όπως είναι ή όπως θέλουν να είναι. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι κάθε είδος πρέπει να έχει το χαρακτήρα και την «περιβολή» που του αρμόζει καθώς πολλάκις οι ποιητές επικρίνονται για τα λάθη που κάνουν. Χαρακτηρίζουν τα όσα ο ποιητής λέει «(...) ἢ ὡς ἀδύνατα, ἢ ὡς ἄλογα, ἢ ὡς βλαβερά, ἢ ὡς ὑπενάντια, ἢ ὡς παρὰ τὴν ὀρθότητα τὴν κατὰ τέχνην»⁵⁹³, δηλαδή ως «αδύνατα ή ανορθολογικά ή βλαβερά ή αντιφατικά ή ανορθόδοξα σύμφωνα με μια ορισμένη τέχνη».

Στη «Ρητορική» Κριτική πρέπει η προσοχή να εφιστάται στην «εὐρεσιν», την κατάλληλη παράθεση των επιχειρημάτων που χρησιμοποιήθηκαν για την πειθώ, την «διάθεσιν», με τη σημασία της ύπαρξης συνοχής κατά την «κατασκευή» ή ανασκευή αυτών των επιχειρημάτων⁵⁹⁴, την «ερμηνεία», δηλαδή αν όσα λέγονται συμφωνούν με το «γένος», δηλαδή το «εἶδος» του εκάστοτε ρητορικού λόγου, καθώς όπως σημειώνει η Αριστοτελική πηγή του Βουλγάρεως «δεῖ δὲ μὴ λεληθέναι, ὅτι ἄλλη ἐκάστῳ Γένει ἀρμόττει Λέξις. Οὐ γὰρ ἡ αὐτὴ Γραφικὴ, καὶ Ἀγωνιστικὴ, οὐδὲ Δημηγορικὴ καὶ Δικανικὴ»⁵⁹⁵ και

⁵⁹² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 289, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *Ποιητ.*, κεφ. κε'(25), 1460 b 11-13.

⁵⁹³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 289, σημ. 2. Πβ. Ἀριστ., *Ποιητ.*, κεφ. κε'(25), 1461 b 21-24.

⁵⁹⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 289.

⁵⁹⁵ Ὁ.π., σ. 289, σημ. 3. Πβ. Ἀριστ., *Ρητορ.*, Βιβλ. Γ', κεφ. ιβ'(12), 1413 b 3-5, όπου σημειώνεται πως δεν πρέπει να λησμονείται ότι σε κάθε είδος ρητορικού λόγου ταιριάζει διαφορετικό λεκτικό. Το λεκτικό του γραπτού και του προφορικού λόγου διαφέρει, κατ' αντιστοιχίαν του δημηγορικού και του δικανικού. Απαιτείται όμως η γνώση και κατοχή και των

την «περίσταση» κατά την οποία ο δικαστικός αγών λαμβάνει χώρα. «Οὐ μόνον σκεπτέον εἰς αὐτὸ τὸ πεπραγμένον, ἢ εἰρημένον βλέποντα εἰ σπουδαῖον, ἢ φαῦλον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πράττοντα, ἢ λέγοντα, πρὸς ὄν, ἢ ὄτω, ἢ οὐ ἔνεκε»⁵⁹⁶, ὅπως ο Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά. Το ποιητικό ἔργο για να εἶναι σπουδαῖο δεν πρέπει να ἐρχεται ἀντιμέτωπο με τὸ ἦθος τοῦ ακροατή, ἀλλὰ πρέπει να ἐξεταστούν οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τις οποίες λέγονται ἢ πράττονται ορισμένα πράγματα, ἀπὸ ποιὸν λέγονται καὶ για ποιο σκοπὸ, καλὸ ἢ κακὸ.

Ολοκληρώνοντας με τὰ εἶδη τῆς Κριτικῆς, σημειώνεται πὼς στη «Δογματικῆ» ἡ προσοχὴ επικεντρώνεται στὴν «πρόθεση» τοῦ συγγραμματος, τὴν ἐπάρκεια καὶ ἀνεπάρκεια ὄσων ἀναπτύσσονται, τὴν «πρόοδο» τοῦ συγγραψαντος, τὴν «ἀκρίβεια στὴ μέθοδο», τὸν «τόνο» καὶ τὴν «σαφήνεια» τῶν πρὸς χρῆσιν λέξεων. Μάλιστα, σημειώνεται πὼς ἡ ἐγκράτεια ἀπαιτεῖται σὲ κάθε εἶδος τέχνης καὶ πρὸς αὐτὸ ο Νεοέλληνας φιλόσοφος εἶναι σύμφωνος με τὴν Αριστοτελικὴ πηγὴ τὴν ὁποία ἀξιοποιεῖ: «Ἐκαστος τε κρίνει καλῶς ἃ γινώσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτῆς»⁵⁹⁷.

Αξίζει να ἀναφερθεῖ πὼς στο πέμπτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου βιβλίου, ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον επικεντρώνεται στὴν Ἑρμηνευτικῆ, ο φιλόσοφος ἀναφέρεται σὲ τὶς βασικὲς προϋποθέσεις πὺ ἀπαιτοῦνται, τοὺς «ὄρους Διερμηνευτικῆς» -σύμφωνα με τὸν τίτλο τοῦ κεφαλαίου- καὶ κατ' ἐπέκταση τοὺς «κεφαλαιώδεις κανόνες» προκειμένου να καταστῆ δυνατὴ ἡ ορθὴ καὶ δέουσα ἐρμηνεία τῶν κειμενικῶν τεκμηρίων. Συγκεκριμένα, τὸ «τῆς φωνῆς αὐτῆς ἐπ' ἀκριβὲς ἐπαῖειν»⁵⁹⁸ θεωρεῖται ἀναγκαῖο, ἐτσι ὥστε ἡ ἀξιόπιστη προσπέλαση καὶ ἀκριβῆς ἐκφραση τῶν νοουμένων να εἶναι ἐφικτὴ. Ἡ ὁποιαδήποτε -ἔστω καὶ ἡ κατὰ τὸ πλησιέστερο δυνατό- μετάφραση εἶναι ἀσύμβατη καὶ ἀνεπαρκῆς για τὴν πλήρη κατανόηση τοῦ πρωτοτύπου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα

δυο εἰδῶν λεκτικῶν, προκειμένου να γνωρίζουμε να ἐκφραζόμαστε σωστὰ μιλώντας ἐλληνικά καὶ να δυνάμεθα να μεταδώσουμε τὶς ιδέες μας στοὺς ἄλλους.

⁵⁹⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 290, σημ. 1. Αριστ., *Ποιητ.*, κεφ. κέ'(25), 1461 a 5-8.

⁵⁹⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 291, σημ. 1. Πβ. Αριστ., *Α' Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Κεφ. γ'(3), 1094 b 29-30. Βλ. σημ. 472, σχετικὰ με τὸ λάθος τοῦ Βουλγάρεως ὡς πρὸς τὴν ἀρίθμηση τῶν κεφαλαίων, καθὼς καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο παραπέμπει στο κεφ. α'.

⁵⁹⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 294.

αποτελούν οι Αβικέννας και Αβερρόης, οι οποίοι δεν κατάφεραν να αποδώσουν ορθώς τη σκέψη του Αριστοτέλη, ένεκα της λανθάνουσας διασάφησης των απόψεων του τελευταίου⁵⁹⁹. Αυτοί δεν κατάφεραν να αναδείξουν τον «νοῦ τοῦ λέγοντος»⁶⁰⁰ και να συμμορφωθούν «τοῖς ἐκείνου διανοήμασι, καὶ κατὰ δόξαν καὶ κρίσιν τὴν ἐκείνου φθέγγεσθαι ἐπὶ πάντων»⁶⁰¹, που αποτελεί ἔργο του ἑκάστου ερμηνευτή, ο οποίος οφείλει να «μεταστοιχειώνεται σὲ ἓνα διερμηνευτὴ τῶν σκέψεων τοῦ συγγραφέα»⁶⁰².

Επιπροσθέτως, ένεκα της παρατήρησης πως η δύναμη των λέξεων είναι μεγάλη και δύναται να οδηγήσει τον ερμηνευτή στη διαμόρφωση αρνητικής εικόνας περί του γράφοντος, ο φιλόσοφος αποδέχεται πως η επιλογή της δοκιμώτερης και πιο κατάλληλης λέξης πρέπει να συμβαδίζει με τη «αἰρέσει τοῦ λέγοντος»⁶⁰³. Ὅπως ο Αριστοτέλης καταγράφει στο δεύτερο βιβλίο της *Ρητορικής*: «Ἔστι γὰρ κακοήθεια τὸ ἐπὶ τὸ χεῖρον ὑπολαμβάνειν ἅπαντα»⁶⁰⁴, φράση που ο Σταγειρίτης χρησιμοποιεῖ προς απόδοση του κακοήθους χαρακτήρα των πρεσβυτέρων απέναντι στους νέους.

Στο έκτο κεφάλαιο της *Λογικής*, η πίστη στα λεγόμενα του γράφοντος αντενδείκνυται δεδομένου ότι «τῶν γὰρ ἀφηγουμένων, πολλοὶ μὲν εἰσιν οἱ ἐθελοψευδοῦντες ἐπίτηδες»⁶⁰⁵ και ανάλογη θέση επισημαίνεται περί «τοῦ λέγοντος ἀξιώματι»⁶⁰⁶. Οι απόψεις του γράφοντος είναι συνονθύλευμα του ἠθους και της επιτηδειότητας - δύναμης στο κρίνειν και δεν πρέπει να αναπτύσσονται ζητήματα συμπάθειας ή αντιπάθειας κατά την προσπέλαση του ἔργου του. Μάλιστα, συνηθίζεται «τοῖς γὰρ ἐπιεικέσι πιστεύομεν μᾶλλον καὶ

⁵⁹⁹ Ὅπως χαρακτηριστικά ο Βούλγαρις διερωτάται στο: Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 294, σημ. 1: «Τίς οὖν ἐκ τῶν Ἀραβικῶν ὑπομνημάτων, ἐν οἷς τὰς Ἀριστοτέλους δόξας διασαφεῖν ἐπεχείρουν Ἀβικέννασ τε καὶ Ἀβερόόης· ἢ ἐκ τῶν Λατινικῶν, ἐξ ὧν μετ' ἐκείνους Θωμᾶς τε καὶ Σκότος, τὸν τοῦ φιλοσόφου νοῦν, οἷους γενέσθαι τινὰς συμβαλεῖν πιστεύσειεν;».

⁶⁰⁰ Ὁ.π., σ. 301.

⁶⁰¹ *Αὐτόθι*.

⁶⁰² Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος (προλεγόμενα, επιμέλεια, ευρετήρια), Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 159. Πβ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 301: «Ἔργον γὰρ τοῦ διερμηνεύοντος, οὐκ οὐν τὰ οἱ δοκοῦντα δηλῶσαι, τὰ δὲ τῷ λέγοντι».

⁶⁰³ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 302.

⁶⁰⁴ Ὁ.π., σ. 302, σημ. 1. Πβ. Αριστ., *Ρητ.*, Β', κεφ. ιγ' (13), 1389 b 20-21.

⁶⁰⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 307.

⁶⁰⁶ Ὁ.π., σ. 308.

θᾶπτον, περὶ πάντων μὲν ἀπλῶς· ἐν οἷς δὲ τὸ ἀκριβὲς μὴ ἐστίν, ἀλλὰ τὸ ἀμφιδοξεῖν, καὶ παντελῶς», δηλαδή «στους δίκαιους ανθρώπους πιστεύουμε περισσότερο και πιο εύκολα για όλα τα θέματα γενικά και με τρόπο απόλυτο εκεί όπου δεν επικρατεί βεβαιότητα αλλά αμφιβολία», άποψη την οποία ο Σταγειρίτης διατυπώνει στο πρώτο Βιβλίο της Ρητορικής⁶⁰⁷.

Σχετικά με την επικριτική συμπεριφορά όσον αφορά «τὰ τῶν ἄλλων ἔθνη καὶ ἤθη, καὶ τὰς ἐντεῦθεν ἐκάστου διαθέσεις, καὶ δυνάμεις ἐπικλίσεων»⁶⁰⁸ γίνεται λόγος στο έβδομο κεφάλαιο της πραγματείας. Οι άνθρωποι εθίζονται στην αμφισβήτηση που σχετίζεται με τη φύση και την αρχή ύπαρξης των φαινομένων. Αξιωμανημόνευτο παράδειγμα αποτελεί η ευσέβεια ή μη προς το Θεό, η τιμή προς τους γονεῖς καθώς και η ευεργεσία των φίλων. Όπως ο Βούλγαρις αναφέρει αξιοποιώντας την Αριστοτελική πηγή του «διὸ τὸν πατέρα θύειν, εἷτις καλὸν ἐρεῖ, οὐμὴν ἀπλῶς, ἀλλὰ τισίν, ἤγουν ἐν Τριβαλλοῖς, θαυμάσαιμι ἄν. Τὸ δὲ τὸν ΘΕΟΝ τιμᾶν ἐρεῖς καλὸν μηδὲν προστιθείς»⁶⁰⁹.

Η στάση που κάποιο άτομο υιοθετεί είναι συμπορευόμενη με «τὰς ψυχικὰς τῶν ἐν αὐτοῖς δυνάμεων, [...] τὰς δεξιότητας, καὶ τὰς ἐπ' αὐταῖς ἔξεις, καὶ τὰ πάθη, καὶ τὰς ἡλικίας, καὶ τὰς τύχας»⁶¹⁰. Οι ψυχικές δυνάμεις ενοφθαλμίζονται στο «νου» και τη «βούληση», οι δεξιότητες περιλαμβάνουν την «ευφυΐα», την «κρίση» και τη «μνήμη». Παρατηρεῖται μάλιστα πως εκείνοι που διαφέρουν ως προς την ευφυΐα είναι εφευρετικοί και «εἰς ἀπορίαν μέσων τε καὶ τρόπων παντοίων πολὺ τὸ γόνιμον ἔχοντες»⁶¹¹. Γι' αυτό και πολλάκις, όπως ο Βούλγαρις σημειώνει, είναι «κατορθωτικοί». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Αναλυτικά Ὑστερα*: «Ἡ δ' Ἀγχίνοια ἐστίν (εὐπορίατις) <εὐστοχία τις>, ἐν ἀσκέπτῳ χρόνῳ τοῦ μέσου»⁶¹². [Ο όρος εντός των

⁶⁰⁷ Ὁ.π., σ. 308, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., Ρητ., Α', κεφ. β'(2), 1356 a 6-8.

⁶⁰⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 313.

⁶⁰⁹ Ὁ.π., σ. 314, σημ. 3. Πβ. Ἀριστ., *Τοπικά*, Β', 11, 115 b 23-26. [Διορθώνεται πάλι το κεφάλαιο Γ' στο οποίο ο Βούλγαρις παραπέμπει, καθώς σύμφωνα με την έκδοση του Bekkeri το χωρίο που παρατίθεται προέρχεται από το τέλος του βιβλίου Β' των *Τοπικῶν*].

⁶¹⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 315.

⁶¹¹ *Αὐτόθι*.

⁶¹² Ὁ.π., σ. 315, σημ. 1. Πβ. Ἀριστ., *ὕστερ. Ἀναλ.*, Α'. Κεφ. ἐσχάτῳ (34). 89 b 10-11.

εισαγωγικών τίθεται από τον Ευγ. Βούλγαρη στη θέση του όρου εντός των αγκύλων].

Η πνευματική ετοιμότητα και οξύνοια κάποιου καταδεικνύει τη δυνατότητα να επιτυγχάνεται σε ασημαντο χρόνο ο στοχος του μέσου όρου. Προκειμένου να γίνει προφανές, ο Αριστοτέλης φέρει ως παράδειγμα την περίπτωση κάποιου που συνομιλεί με έναν πλούσιο. Αυτός που θα τον δει αντιλαμβάνεται αμέσως ότι αυτό συμβαίνει επειδή ο πρώτος δανείζεται από τον τελευταίο χρήματα⁶¹³.

Ακολουθως, οι έξεις σχετίζονται μεν με τις «επιστήμες», τις «τέχνες» και την «εμπειρία» του καθενός, δε με τις «αρετές» και τις «κακίες». Το ήθος του κάθε ανθρώπου είναι διαφορετικό και διαιρείται σε «φυσιογνωμικό ή Σημειωτικό», «χαρακτηριστικό ή Αποτελεσματικό» και «διαγνωστικό ή Αιτιολογικό»⁶¹⁴. Ο πρώτος χαρακτήρας «διὰ τῶν ἐκτὸς τῷ σώματι ἐπιφαινόμενων σημείων, τὰ ἔνδον τῆς ψυχῆς παθήματα συμβάλλειν ἐπιχειρεῖ»⁶¹⁵. Προς αυτή τη μορφή «συντέτακται τῷ Ἀριστοτέλει τὰ Φυσιογνωμικά»⁶¹⁶, όπως ο Νεοέλληνας στοχαστής σημειώνει. Διαπιστώνεται πως η εξωτερική μορφή και διάπλαση - διάρθρωση του σώματος αποδίδει το ήθος του ανθρώπου⁶¹⁷. Αν κάποιος, επί παραδείγματι, είναι «μικρομελής, μικρογλάφυρος, ισχνός, μικρόμματος, καὶ μικροπρόσωπος»⁶¹⁸ είναι μικρόψυχος. Ενώ εκείνος που «ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ πρὸς τὸ στήθος μείζον, ἢ τὸ ἐντεῦθεν πρὸς τὸν αὐχένα, βορὸς καὶ ἀναίσθητος. Καὶ ὁ ἐξόφθαλμος ἀβέλτερος. Καὶ ὁ κοιλόφθαλμος κακοῦργος»⁶¹⁹. Ως «βοροί», δηλαδή «βουλιμικοί» και αναίσθητοι χαρακτηρίζονται,

⁶¹³ Ἀριστ., *Ἀναλ. ὑστέρ.*, Α', 34, 89 b 13-14.

⁶¹⁴ Βλ. Ευγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 317: «Τούτων τὸν μὲν καὶ Σημειωτικὸν ἄντις οὐκ ἀπεικότως προσείποι, ὡς ἐκ τῶν σημείων προβαίνοντα· τὸν δὲ Ἀποτελεσματικόν, ὡς ἐκ τῶν Αἰτιατῶν· τὸν δὲ Αἰτιολογικόν, ὡς ἐκ τῶν Αἰτίων».

⁶¹⁵ Ὁ.π., σ. 317.

⁶¹⁶ Ὁ.π., σ. 317, σημ. 1.

⁶¹⁷ Βλ. επίσης Ἀριστ., *Φυσιογνωμικά*, κεφ. β'(2) και ιδίως 806 a 28-33, όπου δηλώνεται ότι οι φυσιογνωμιστές αντλούν τα συμπεράσματά τους από την εξωτερική εμφάνιση, τις κινήσεις, τα χρώματα, τις εκφράσεις του προσώπου, τη φωνή και γενικά από τον τύπο ολόκληρου του σώματος.

⁶¹⁸ Ευγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 317. Πβ. Ἀριστ., *Φυσιογν.* Κεφ. γ'(3), 808 a 30-31.

⁶¹⁹ Ευγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 317. Πβ. Ἀριστ., *Φυσιογν.*, κεφ. στ'(6), 810 b 16-23 και 811 b 23-24.

γιατί έχοντας μεγαλύτερο το τμήμα του σώματος από τον αφαλό ως τον θώρακα τρώνε περισσότερο, αφήνοντας ελάχιστο χώρο για τις αισθήσεις. Επίσης, οι εξόφθαλμοι θεωρούνται ανόητοι και αυτοί που έχουν βαθουλωτά μάτια κακοί.

Ο δεύτερος χαρακτήρας εκπορεύεται από τα αποτελέσματα, δηλαδή το φρόνημα, τους λόγους και τις πράξεις των προσώπων που χαρακτηρίζουν το ήθος κάποιου. Ο τρίτος, στον οποίο ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη *Ρητορική* δημιουργείται και προκαθορίζεται από τη διαφορά της ηλικίας⁶²⁰, την αλλαγή της διάθεσης και «τὰς κατ' αὐτὰς τοῦ βουλευτικοῦ ῥοπᾶς τε καὶ ἐπικλίσεις»⁶²¹. Ὅσον αφορά τὰ πάθη, πρόκειται για «τὰς τῆς ψυχῆς ἀλλοιώσεις»⁶²² από τις οποίες εμπίπτουν αλλαγές στο πεδίο της κρίσης και προκαλούνται διαφορετικά συναισθήματα, όπως οργή και επιθυμία. Στην ηλικία εντάσσεται η «νεότητα», η «ακμή» και τα «γηρατεία» και στην τύχη η «αγένεια», ο «πλούτος», το καλό κλέος και τα αντίθετά τους, όπως η ευημερία, ευτυχία και η «δυσημερία», δυστυχία.

Ο Βούλγαρις σημειώνει πως οι νεοί ως προς το ήθος είναι επιθυμητικοί και επομένως ακρατεῖς· αλλάζουν εύκολα διάθεση και επιθυμίες· διακατέχονται από φιλοτιμία, φιλονικία και καλοήθεια· είναι ανδρείοι και γενναίοι, φιλόκαλοι, φιλέταιροι, ελεήμονες και «φιλογέλωτες»⁶²³. Αντίθετα, οι «πρεσβύτεροι» διακρίνονται για την αμφισβήτηση των πάντων· είναι κακοήθεις, άπιστοι, καχύποπτοι και «εἰς φιλίαν καὶ μῖσος ἀμβλεῖς»⁶²⁴. Αγαπούν το κέρδος και είναι αδολέσχεις, φλύαροι. Εν ολίγοις, συγκεντρώνουν τα πιο αρνητικά χαρακτηριστικά και διαφέρουν σε καθοριστικό βαθμό από τους νεότερους.

⁶²⁰ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 319, σημ. 4. Πβ. Ἀριστ., *Ῥητορ.*, Β'. Κεφ. ιβ'(12), ιγ'(13), 1388 b 31-1390 a 27, όπου εξετάζονται με διεξοδικό τρόπο τα ήθη των ανθρώπων ανάλογα με τα πάθη, τις συνήθειες, τις ηλικίες και τις τύχες τους.

⁶²¹ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 317, σημ. 3: «Τῶδε τῷ τρόπῳ Ἀριστοτέλης ἐχρήσατο ἐν Βιβλ. Β' τῶν *Ῥητορικῶν*. Ἀπὸ κεφ. ιβ'(12) ἄχρι τοῦ ιζ'(17)» και συγκεκριμένα *Ῥητορ.*, Β', 1388 b 31 - 1391 b 6.

⁶²² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 315.

⁶²³ Για τους παραπάνω χαρακτηρισμούς που ο Ευγένιος Βούλγαρις αποδίδει στους νέους βλ. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 319.

⁶²⁴ Ὁ.π., σ. 319. Ἀριστ., *Ῥητορ.*, Β'. Κεφ. ιγ'(13), ιδ'(14), ιε'(15), ιστ'(16), ιζ'(17), όπου γίνεται μνεία σε διάφορους τύπους ανθρώπων, όπως τους ευγενείς, εκείνους που έχουν πλοῦτη και τους νεόπλουτους, αλλά και τους δυνατούς.

Στο όγδοο κεφάλαιο του δευτέρου βιβλίου της *Λογικής*, στο οποίο έγινε αναφορά στο δεύτερο μέρος της εν λόγω εργασίας, ο ιεροδιάκονος μνημονεύει για ακόμη μια φορά τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη, κάνοντας λόγο για τα «σημεία» και τα «σημαινόμενα». Ως «σημεία» λογίζονται εκείνα τα αναγκαία τεκμήρια από τα οποία σχηματίζεται ο συλλογισμός. Όπως ο Σταγειρίτης αναφέρει: «Τῶν δὲ σημείων, τὸ μὲν ἀναγκαῖον τεκμήριον, τὸ δὲ μὴ ἀναγκαῖον ἀνώνυμον ἔστι κατὰ τὴν διαφορὰν. Τῷ γενικῷ μόνῳ τουτέστιν ὀνόματι σημείον καλούμενον»⁶²⁵ [«Από τα (ενδεικτικά) σημεία, το αναγκαίο καλεῖται τεκμήριο και το μη αναγκαίο δεν ἔχει ὄνομα (...)]»].

Στο Τρίτο βιβλίο που πραγματεύεται διεξοδικά την «κρίση ἢ ἀπόφανση», την ενέργεια του γνωστικού που ἔπεται της «πρόσληψης» και της «σκέψης», ο Βούλγαρις αντλεί την επιχειρηματολογία του από τον Αριστοτέλη, τον οποίο πολλακίς κατονομάζει. Ειδικότερα, παραθέτει τον ορισμό που αποδίδει ο φιλόσοφος στην «ἀπόφανση» ως «λόγος ἀληθείας, ἢ ψεύδους δεκτικός. Καὶ λόγος καταφάσκων τὶ κατὰ τινος, ἢ ἀποφάσκων τὶ ἀπό τινος, ὧν τὸ μὲν τὰ παρεπόμενα τῇ Ἀποφάνσει, τὸ δὲ, τῶν εἰδῶν αὐτῆς τὰ ἄμεσα καὶ πρῶτα παρίστησιν»⁶²⁶. Τέτοιους αποφαντικούς λόγους χρησιμοποιοῦν οι φιλόσοφοι μέσω των οποίων η ἀλήθεια ἢ το ψεῦδος «ἐκφέρεται»⁶²⁷. Αυτοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ το ὄνομα, το συνδετικό ρῆμα και το κατηγορούμενο, ὅπως για παράδειγμα: «ὁ Ἀριστοτέλης φιλοσοφεῖ· ὅς τις φιλοσοφεῖ ἀληθείας θηράτωρ ἔστί»⁶²⁸.

Κάνοντας λόγο για τα εἶδη των προτάσεων τόσο στο τρίτο, ὅσο και στο τέταρτο κεφάλαιο του Τρίτου βιβλίου, ο Βούλγαρις τις διακρίνει σε καταφατικές και ἀποφατικές⁶²⁹, ἀπλές και κατηγορικές⁶³⁰. Όπως ο Αριστοτέλης κατα-

⁶²⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 324, σημ. 4. Πβ. Ἀριστ., *Ρητορ.*, Α'. Κεφ. β'(2), ἰδίως 1357 b 4-5.

⁶²⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 342. Ἀριστ., *Περὶ Ἑρμηνείας*, 5, 17a 8-9: «ἔστι δὲ εἷς πρῶτος λόγος ἀποφαντικός κατάφασις, εἶτα ἀπόφασις»· 6, 17a 25-26: «κατάφασις δ' ἔστιν ἀποφανσίς τινος κατὰ τινός, ἀπόφασις δὲ ἔστιν ἀποφανσίς τινός ἀπὸ τινός».

⁶²⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 342· πβ. Ἀριστ., *Περὶ Ἑρμηνείας*, κεφ. δ', 17 a 5-7: «Οἱ μὲν οὖν ἄλλοι ἀφείσθωσαν· Ῥητορικῆς γάρ, ἢ Ποιητικῆς οἰκειότερα ἢ σκέψις. Ὁ δὲ Ἀποφαντικός τῆς νῦν Θεωρίας».

⁶²⁸ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 343.

⁶²⁹ Ὁ.π., σ. 348.

γράφει στο *Περὶ Ἑρμηνείας* «ἔστι δὲ εἷς λόγος (φησὶν) Ἀποφαντικός, ἢ ὁ συνδέσµω εἷς»⁶³¹. Σε αυτό το σηµεῖο ο Ἀριστοτέλης διακρίνει τον απλό αποφαντικό λόγο ἀπὸ το σύνθετο. Ο πρώτος δηλώνει µόνον ἓνα πράγµα µε ἓνα πράγµα, ἐνῶ ο τελευταῖος δηλώνει ἓνα µοναδικό πράγµα µε περισσότερα πράγµατα που συνδέονται µεταξύ τους σε µια οντότητα. Ἀκολουθῶς, ἡ ἐπιχειρηματολογία του Νεοέλληνα φιλοσόφου ἀφορὰ τὰ εἶδη των προτάσεων κἀνοντας λόγο για τις υποθετικές, τις αιτιολογικές, τις αναφορικές, τις παραβολικές, τις ἐναντιωµατικές, καθῶς και τις διαζευκτικές. Μάλιστα, στις τελευταῖες σηµειώνεται πως ἡ διάζευξη µπορεῖ να δηλωθεῖ τόσο µε τὴ χρήση του διαζευκτικού ἢ ὅσο και µε τὴ χρήση του συμπλεκτικού συνδέσµου καὶ. Ἐπὶ παραδείγµατι, «ἅπαντα καὶ μένει καὶ κινεῖται, βία καὶ κατὰ φύσιν»⁶³².

4.1.5 Προβλήματα

Ἐν τέλει, στο ἑνάτο και τελευταῖο κεφάλαιο του ἴδιου βιβλίου ο Ευγένιος Βούλγαρις µνημονεύει τὰ *Προβλήματα*, ἓνα ἀριστοτελικό ἔργο που περιλαμβάνει, ὅπως ἀποδίδεται και ἀπὸ τον τίτλο του ἔργου, προβλήματα περιδιαφόρων περιοχῶν τῆς γνώσης. Ἡ θεµατική δεν ἐξαντλεῖται σε ἓνα µόνον θέµα, ἀλλὰ σε αὐτὴ τὴν πραγµατεία δίδονται ἀπαντήσεις σε ζητήµατα σχετικὰ µε τὰ φυσικά χαρακτηριστικά των σωµάτων, τὴν υγεία, τὴ συμπεριφορὰ των ἀνθρώπων, τὴ λειτουργία των ὀργάνων και των αἰσθήσεων, ἀλλὰ και τὴ µαθηµατική ἐπιστήµη και τις καθηµερινές ἐνασχολήσεις των ἀνθρώπων, ὅπως τὴν καλλιέργεια λαχανικῶν και φρούτων⁶³³.

Ἀναφερόµενος ο Κερκυραῖος φιλόσοφος στις αἰτίες που ἐπιφέρουν τὰ ἀνάλογα ἀποτελέσµατα-πειράµατα, µε τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ Φυσικὴ Κριτική⁶³⁴ ἐπικαλεῖται ἓνα παράδειγµα που χρησιµοποιεῖ ο Ἀριστοτέλης λέγοντας

⁶³⁰ Ὁ.π., σ. 356.

⁶³¹ Ὁ.π., σ. 357, σηµ. 1. Ἀριστ., *Περὶ Ἑρμηνείας*, 5, 17 a 15-16.

⁶³² Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 361. Πβ. Ἀριστ., *Περὶ Οὐρανοῦ*, Βιβλ. Α', κεφ. η', 276 a 23-24.

⁶³³ Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἄπαντα, Προβλήματα 1*, Τόμος Τριακοστός ἑβδοµος, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Κάκτος, 1995, σ. 31.

⁶³⁴ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 329: «Ἡ δὲ Φυσικὴ Κριτικὴ, ἧς ἴδιον τὰ αἷτια τῶν ἐν τῇ φύσει συμβαινόντων [...]».

ότι «ή τέφρα θερμή οὔσα τέμνει το ὕδωρ καὶ ἐξαεροῖ»⁶³⁵ και υποστηρίζοντας ότι ο Σταγειρίτης «τὰ νοερά τῶν Εἰδῶν ὡς παραίτια τῆς τῶν σφαιρῶν κινήσεως ὑπετίθετο»⁶³⁶.

⁶³⁵ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 335. Αριστ., *Προβλήματα*, Τμήμ. κέ., πρόβλ. Η, 938 b 32-33.

⁶³⁶ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 334.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εργασία αυτή αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης της σκέψης του Ευγενίου του Βουλγάρεως, ενός νεοέλληνα στοχαστή που με το έργο και τη δράση του συνέβαλε στη διαφώτιση και πνευματική ανασυγκρότηση του Γένους, όπως αυτή αποτυπώνεται στο έργο του *Η Λογική έκ παλαιώντε και νεωτέρων συννερανισθείσα*.

Το συμπέρασμα το οποίο συνάγεται από την παραπάνω επιχειρηματολογία σχετικά με την παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στη Λογική του Ευγενίου του Βουλγάρεως είναι ότι αποτελεί μια Εισαγωγή στη Φιλοσοφία που θα ήταν χρήσιμη σε κάθε μαθητή που θα καταπιανόταν με το γνωστικό αντικείμενο αυτής. Σε αυτό το έργο ο συγγραφέας δεν περιορίστηκε μόνο στην συγγραφή μιας τυπικής Λογικής, της πρώτης μάλιστα Λογικής, καθώς αποτέλεσε την πρώτη που τυπώθηκε σε ελληνική γλώσσα, αλλά με το κριτικό και εκλεκτικιστικό του πνεύμα κατάφερε να συγκεντρώσει μέσα σε ένα σύγγραμμα απόψεις περί του όλου των επιστημών - της ψυχολογίας, της ηθικής, της θεολογίας και της μεταφυσικής - και να δημιουργήσει ένα εύχρηστο, αξιόλογο και με παιδευτικό ενδιαφέρον εγχειρίδιο για τους μαθητές του. Ανεξαρτητοποιημένος από την επιρροή από οποιαδήποτε αυθεντία, εξιστορεί όλους τους αρχαίους φιλοσόφους και τους μορφωμένους του Γένους, που συνέβαλαν στην παιδεία και πρόοδο του φιλοσοφείν. Η ευρυμάθειά του αναδεικνύεται σε κάθε σημείο της πραγματείας, καθώς αναφέρει τα ονόματα αρχαίων και νεωτέρων φιλοσόφων που μελέτησε διεξοδικά προκειμένου να φέρει εις πέρας αυτό το πολυσχιδές έργο.

Το ανθρωπολογικό και γνωσιοθεωρητικό περιεχόμενο του έργου ερευνάται επί αρχαίων και νεωτέρων ιδεών, όπως αποτυπώθηκαν στα έργα των φιλοσόφων, Πλάτωνα και Αριστοτέλη., αλλά και των ιατρών, Ιπποκράτη και Γαληνού. Η υλιστική αντίληψη της ζωής και η πίστη στην πραγματικότητα αποτελούν συνιστώσες της προεπαναστατικής διάνοησης και κυρίως της σκέψης του Ευγενίου. Ο Κερκυραίος φιλόσοφος αντιλαμβάνεται την ύλη ως *res cogitans* και *res extensa*, μια *principium unitatis*, μια ενοποιός αρχή που

αποτελεί σημείο αναφοράς κάθε υλικής πραγματικότητας, θέση που υποστηρίζει και στο *Ἄρεσκοντα τοῖς φιλοσόφοις* θεωρώντας την ύλη ως ψυχή του κόσμου. Το ανθρώπινο ον είναι ένα όλο, μια ενιαία οντότητα, σύζευξη ψυχής και σώματος, πνευματικού και υλικού στοιχείου, στο οποίο είναι δυνατό να προκληθούν άσχημα πάθη -λήθη, μανία- και να επικρατήσει η δυσαρμονία ένεκα της ασθένειας ενός εκ των δύο στοιχείων.

Τόσο ο Ἴπποκράτης, όσο και ο διάδοχος του, Γαληνός προβάλλουν τις ίδιες θέσεις σχετικά με την ύλη και είναι σύμφωνοι με την ιδέα πως όσα υπόκεινται στην ψυχή έχουν την προέλευσή τους από το «ὄργανικὸν ὃ περιέμεθα»⁶³⁷ σώμα, σύμφωνα με τα λόγια του φιλοσόφου. Αναλόγη είναι και η στάση του Πλάτωνα, ο οποίος συλλαμβάνει τον άνθρωπο ως συναμφοτέρων σώματος και ψυχής, κράμα άυλου και υλικού στοιχείου, με τη διαφορά ότι η θέση της ψυχής είναι ανώτερη από εκείνη του σώματος, καθώς δεν υπόκειται στη φθορά, αλλά είναι άυλη, ασώματη, άφθαρτη και αιώνια, έχοντας θεαθεί τις ιδέες. Σε αντίθεση με την μεταφυσική ερμηνεία της πλατωνικής ψυχής, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την υλομορφική του θεωρία, εκλαμβάνοντας την ψυχή ως έντελέχεια⁶³⁸ (έν - τέλος - ἔχειν) και συλλαμβάνοντας τον παράγοντα άνθρωπο ως μια ενιαία πραγματικότητα αποτελούμενη από μορφή και ύλη, ψυχή και σώμα.

Όσον αφορά το θέμα της γνώσης, ο Βούλγαρις κατονομάζοντας αρχικά τις «κεφαλαιώδεις» αιτίες που άγουν προς τη γνωστική απάτη προκαλώντας τη «λύμη» του λογιστικού - σώμα, πάθη ψυχής και σώματος, αγωγή -, το προσεγγίζει με τη μεθοδολογία που είναι ήδη γνωστή στα λογικά έργα του Αριστοτέλη, το γνωστο σε όλους *Ὅργανον*, παράλληλα όμως το έργο απηχεί απόψεις και άλλων νεωτέρων φιλοσόφων. Ο ιατρός Γαληνός εξαίρει τη διδασκαλία, την άσκηση, την προσοχή και την έρευνα προκειμένου να οδηγηθεί ο άνθρωπος στην τελειώσή του, άποψη που υιοθετεί και ο Βούλγαρις, τονίζοντας ότι η φύση παρέχει στο ανθρώπινο ον τη δυνατότητα να συνεχίσει και να εξελιχθεί. Ο άνθρωπος είναι εφοδιασμένος με τη δύναμη του «γιγνώ-

⁶³⁷ Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σ. 69.

⁶³⁸ Βλ. Αριστ., *Περί Ψυχῆς*, II, 412 a 19 - b 5.

σκειν»⁶³⁹. Η γνωστική αλήθεια δύναται να υπάρξει με τη συμφωνία νοητού και νοήσεως, καθιστώντας αναγκαία προϋπόθεση της «αυτοσυνείδηση της ύπαρξης». Μέσω των τριών δυνάμεων του γνωστικού, του «νου», της «φαντασίας» και της «αίσθησης», γίνεται αντιληπτή η υλική πραγματικότητα, ανακαλούνται στη μνήμη τα ένυλα απόντα και ο νους αναγνωρίζει τόσο τα αισθητικά όσο και τα φανταστικά. Με αυτό τον τρόπο, ακολουθείται η σειρά: προσληπτική ικανότητα (πρόσληψη), σκέψη, κρίση και διάνοια.

Αντλώντας από τα λογικά κυρίως συγγράμματα του Αριστοτέλη και παραθέτοντας τα σχετικά χωρία, ο Βούλγαρις επιχειρηματολογεί αποδεικνύοντας και επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενά του. Βέβαια ως ελεύθερος κριτής και μη θιασώτης μιας αίρεσης -πορεία που πρέπει να ακολουθεί ένας πραγματικός φιλοσοφών, αληθινός ιχνευτής της αλήθειας-, αξιοποιεί την αρχαία ελληνική φιλοσοφία έχοντας μεν ως πηγή τα συγγράμματα από τους παραπάνω ιατρούς και φιλοσόφους προς επίρρωση της εκάστοτε επιχειρηματολογίας του, τοποθετώντας δε την κάθε φράση ή λέξη που «δανείζεται» στο δικό του νοηματικό πλαίσιο. «Γενικῶς ὁ Βούλγαρις συνδυάζει τὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴν ἐμπειριοκρατίαν, τὸν δογματισμὸν καὶ ἐν σπέρματι τὴν κριτικὴν σκέψιν»⁶⁴⁰.

Δεν κρατά τη στάση που τήρησαν άλλοι νεοέλληνες στοχαστές, όπως ο Βικέντιος Δαμοδός και ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, οι οποίοι αξιοποίησαν την καρτεσιανή σκέψη προς συγκρότηση της ανθρωπολογικής και γνωσιοθεωρητικής τους θεωρίας, εμμένοντας στην αυθεντία. Ο αναζητών την αλήθεια θα πρέπει να είναι απαλλαγμένος από προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες και κατά μείζονα λόγο, προλήψεις και να μην είναι μέλος αιρέσεων, μήτε ομοϊδεάτης και θιασώτης οιοδήποτε φιλοσόφου. Με μόνο οδηγό τον ορθό λόγο και την ελεύθερη βούληση θα αίρει τον εαυτό του από την πλάνη και θα οδηγηθεί στην αληθινή γνώση. Έτσι, δικαίως θα αποκαλεί-

⁶³⁹ Εύγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογική*, σσ. 112-113.

⁶⁴⁰ Βλ. Αντ. Χαροκόπος, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1830*, σ. 85. Πβ. Π. Κητρομηλίδης, «Ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Τὰ Ἱστορικὰ* 7 (1990), σ. 169: «Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο στὸν καθορισμὸ τῆς σκέψης του εἶναι ἡ σύνθεση τῶν ἑτερόκλητων στοιχείων τῆς παράδοσης καὶ τῆς ἀνανέωσης, τῶν θρησκευτικῶν ἀξιών καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ὀρθολογισμοῦ [...]».

ται γνήσιος φιλόσοφος, όντας δηλαδή εκλεκτικός, που αποτελεί, κατά τον Ευγένιο και το Γαληνό, την πιο συνετή στάση, ούτως ώστε να οδηγηθεί στο άνυσμα της αλήθειας.

Αναλόγως, ο Κερκυραίος φιλόσοφος κατανοώντας τον άνθρωπο ως συνένωση ψυχής και σώματος και αναπτύσσοντας τη θεωρία της γνώσης, παραθέτοντας τις μεθόδους που χρησιμοποιεί η επιστήμη (απόδειξη, ορισμό, διαίρεση, επαγωγή και αναλογία) προσθέτει τη δική του γραφίδα στο λογικό αυτό μέρος της φιλοσοφίας. Με αυτό τον τρόπο, κατόρθωσε να γράψει ένα σύγγραμμα το οποίο λειτούργησε τόσο «ώς μάθημα *Εισαγωγής στην φιλοσοφία* καί ως μάθημα *Ιστορίας τής φιλοσοφίας*, χάρη στις έκτεταμένες εισαγωγές, πού προτάσσονται τής διαπραγμάτευσης τών καθ' έαυτò λογικῶν ζητημάτων καί τών έπιστημολογικῶν τους παραμέτρων»⁶⁴¹.

Συνελόντι ειπείν, αξίζει να σημειωθεί πως ο Βούλγαρις ως μια ιδιαίτερη προσωπικότητα δεν ξέφυγε από τη μομφή. Πολλές ήταν οι επιθέσεις που εξαπέλυσαν εναντίον του ονομαστοί φιλόσοφοι, όπως ο δημοτικιστής Αθανάσιος Ψαλίδας, αλλά ακόμη και ο μαθητής του Ιώσηπος Μοισιόδακας, έχοντας ως βασικό κατηγορητήριο την δυσπρόσιτη, αρχαϊκή αττική διάλεκτο που ο ίδιος χρησιμοποιεί. Ο Βούλγαρις ανήκε σε εκείνους τους λογίους που πίστευαν ότι τα αρχαία είναι «η μόνη γλώσσα που ταιριάζει σε Έλληνες»⁶⁴². Εντούτοις, σύμφωνα με τον G. P. Henderson, το έργο αυτό πρέπει να θεωρείται ένα αξιοθαύμαστο επίτευγμα, καθώς ο Βούλγαρις κατάφερε να συγκεντρώσει όλα τα προσόντα του (τη συνθετική ικανότητα, τη μόρφωση και τη γνώση ξένων γλωσσών) σε ένα έργο μεγάλο, μνημείο πραγματικά πολυμαθειας που παρόμοιό του δεν υπήρχε στην ελληνική γλώσσα⁶⁴³.

⁶⁴¹ Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Η διδασκαλία τής Λογικής κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 378.

⁶⁴² Κ. Δ. Ντίνας, «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 340.

⁶⁴³ Βλ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού, 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια τής τουρκοκρατίας*. Μτφρ., Φ. Κ. Βώρος. Αθήνα, Έκδοση του Κέντρου ερεύνης της ελληνικής φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, 1994(=1977), σσ. 94-95.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Πηγές (α)

-Αριστοτέλης, *Ἔργα*. Aristotelis, *Opera* ex recensione I. Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica, accedunt Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus, Vol. I-V (Vol. quantum: Index Aristotelicus, edidit H. Bonitz). Editio altera quam curavit O. Gigon (Berolini: Apud W. de Gruyter et Socios, 1960-1961).

-Κλαυδίου Γαληνοῦ Ἄπαντα, *Claudii Galeni Opera Omnia*, Editionem curavit C. G. Kühn. Τόμ. I-XX (*Medicorum Graecorum Opera quae exstant, I-XX*), Leipzig 1821-1833 [ανατύπ. G. Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York 1964-1965].

-Kühn, *Του μεγάλου Ἱπποκράτους Ἄπαντα*, Τόμος I, Λειψία, 1825.

-Littré, É., *Oeuvres completes d' Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, Τόμος I-XX, Paris, Adolf M. Hakkert, Editeur - Amsterdam, 1962.

-Πέτσιος, Κ. Θ., (προλεγόμενα, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ ἐκ Παλαιῶν τε καὶ Νεοτέρων συνεργανισθείσα [...]*, Ἐν Λειψία, 1766, Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων - Τομέας Φιλοσοφίας / Ἐργαστήριο Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 2010.

-Πλάτων, *Ἔργα*. *Platonis Opera*. Ed. Ioannes Burnet. Vol. I-V, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1967-1968 (1900-1907).

Πηγές (β)

-Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια, Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτηρος, 1998.

-Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Αρχαῖον κείμενον, εισαγωγή - μετάφρασις -σχόλια, Παναγῆς Γ. Λεκατσᾶς, Τόμοι I-III, IV-V, Ἀθήναι, ἐκδ. οἶκος Ἰ. και Π. Ζαχαρόπουλου, 1939.

- Arnim, Ioannes, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol. II (Chrysippi Fragmenta Logica et Physica), Stuttgartiae, B. G. Teubneri, 1964.
- Bacon, Francis, *Novum Organon*, 1620, στο: *The Works of Francis Bacon*, ed., J. Spedding - R. L. Ellis - D. D. Heath. Vol. I, London, 1858 (ἀνατύπωση: Stuttgart - Bad Cannstatt, 1963),
- Γαληνός (Νίκωνος), *Γιὰ τῆς ψυχῆς τὰ πάθη καὶ τὰ λάθη (Περὶ ψυχῆς παθῶν καὶ ἀμαρτημάτων)*, Εἰσαγωγή στον Γαληνὸ P. N. Singer, Προλεγόμενα - Μετάφραση Εἰσαγωγῆς, Γ. Αβραμίδης, μτφρ. ἀρχαίου κειμένου, Ζαφειρία Παρθένη - Ελευθερία Ζάγκα, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Θύραθεν, 2003.
- Diels, H. - Kranz, W., *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, τ. Α'-Γ'. (Τόμ. Α'- Β': Απόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικά καὶ Ἐπιμέλεια: Β. Ἀ. Κύρκος, Φιλολογικὴ ἐποπτεία Γ. Ἀ. Χριστοδούλου· τόμ. Α', Συνεργασία: Δ. Γ. Γεωργοβασίλης. Τόμ. Γ', Ἐπιμέλεια: Β. Ἀ. Κύρκος, Μεταγραφή καὶ Ἐπεξεργασία: Β. Ἀ. Κύρκος καὶ Εὐτέρπη Σ. Φλόκα) (Ἀθήνα, Ἐκδ. Παπαδήμα, 2005-2010 [Α'= 2007 [2005¹], Β'=2007, Γ'=2010]).
- Dietz, F. R. (ed.), *Scholia in Hippocratem et Galenum*, Volumen Primum, Verlag Adolf M. Hakkert - Amsterdam, 1966.
- Galen. *On the doctrines of Hippocrates and Plato*, edition, translation and commentary by Phillip de Lacy, First part: Books I-V, Second Edition, σειρά: *Corpus Medicorum Graecorum*, Berlin, Verlag Akademie, 1981 (1978).
- Λυπουρλής, Δ. Α., (Εἰσαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σημειώσεις), *Ἱπποκρατικὴ Ἱατρικὴ: Ὀρκος, Περὶ Ἰερῆς Νόσου, Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικόν*, επιμ., Ντ. Χριστιανόπουλος, Θεσσαλονίκη, Τυπογραφία Ν. Νικολαΐδη, 1972.
- Λυπουρλής, Δ., (Ανθολόγηση - Μετάφραση - Εἰσαγωγές - Σχόλια), *Ἱπποκράτης: Ἱατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Ζήτρος, 2000.

- Λυπουρλής, Δ., (Γενική Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια) , *Ιπποκρατική Συλλογή*, Τόμος Α΄, Ηράκλειον, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991.
- Λυπουρλής, Δημ., (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια), *Ιπποκράτης, Ιατρικά Θέματα*, Τόμος Α΄, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 2000.
- Ντεκάρτ, Ρ., *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ., Ευ. Βανταράκης, Αθήνα, Εκκρεμές, 2003.
- Πλάτων *Άλκιβιάδης Α΄*. Έπιμέλεια, Γ. Κορδάτος. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Έ. Λιακάκος. Αθήνα, Εκδ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.
- Πλάτων *Θεαίτητος*, Εισαγωγή, αρχαίο και νέο ελληνικό κείμενο, Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1980.
- Πλάτων *Κρίτων*. Αρχαϊον κείμενον, εισαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις, Κων. Αραπόπουλος, Αθήνα, έκδ. οίκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, 1957.
- Πλάτων *Νόμοι (α΄-ζ΄)*, απόδοση, Βασ. Μοσκόβης, χ.τ., Νομική Βιβλιοθήκη, χ.χ.
- Πλάτων, *Πολιτεία*. Εισ. σημείωμα, μετάφραση, ερμηνευτικά σημειώματα, Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα, Εκδ. Πόλις, 52003.
- Πλάτων, *Πολιτικός*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, Ι. Σ. Χριστοδούλου. Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 1998.
- Πλάτων, *Σοφιστής (ἢ περὶ ὄντος)*. Εισαγωγή - μετάφραση, Δ^ο Η. Π. Νικολούδης. Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.
- Πλάτων *Συμπόσιον*. Κείμενο, μετάφρασις, ἐρμηνεία, Ι. Συκουτρής. Αθήναι, Εκδόται: Ι. Δ. Κολλάρος & Σ^{ΙΑ}, Α.Ε. Βιβλιοπωλεῖον τῆς "Ἐστίας", 2004.
- Πλάτων, *Τίμαιος*. *Το Φυσικό - Μεταφυσικό Πλατωνικό Έργο*. Πρόλογος, Κ. Ζήτρος, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια, Θ. Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 2010.

-Πλάτων, *Φαῖδρος ἢ περὶ ἔρωτος*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, Δημ. Δ. Τσιλιβέρδης. Αθήνα, Εκδ. Κάκτος, 1993.

-Πουρναρόπουλος, Γ. Κ., *Ἱπποκράτης. Ἄπαντα τὰ ἔργα*, επιμέλεια μτφρ. Καίσαρος Εμ., Τόμος Α', Αθήναι, εκδ. Αθ. Μαρτίνοσ, χ.χ.

-Πουρναρόπουλος, Γ. Κ., *Ἱπποκράτης. Ἄπαντα τὰ ἔργα*, επιμέλεια μτφρ. Καίσαρος Εμ., Τόμος Β', Αθήναι, εκδ. Αθ. Μαρτίνοσ, χ.χ.

Β'. Λεξικά

-Ηλιτσεφ, Λ. Φ. - Φεντοσεγιεφ, Π. Η., *Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*. Τόμος Α', Αθήνα, Κ. Καπόπουλοσ, 1985.

-Liddell, H., G., Scott, R., *A Greek - English Lexicon*. Oxford University Press, 1843 [=*Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. Τόμοι 1-4. Μτφρ., Ξενοφών Π. Μόσχοσ. Επιμ., Μιχαήλ Κωνσταντινίδησ, 1904].

-Πελεργρίνησ, Θ. (επιμ.), *Λεξικό της Φιλοσοφίασ. Οι Έννοιεσ, οι Θεωρίεσ, οι Σχολέσ, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα / Εξάγλωσση ορολογία*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004.

-Σταματάκοσ, Ιω., *Λεξικόν της Αρχαίασ Ελληνικήσ Γλώσσησ*, Αθήνα, εκδ. Δεδεμάδη, 2006.

-Βυζαντινό Λεξικό Σουΐδα, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεισ Θύραθεν, 2002.

Γ'. Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

ἹΠΠΟΚΡΑΤΗΣ - ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΓΑΛΗΝΟΣ

-Αποστολίδησ, Π. Δ., *Ο Ἱπποκράτησ στην Ιατρική της εποχήσ μασ*, Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 2005.

-Ayache, Laurent, *Ο Ἱπποκράτησ*, μτφρ., Υβόννη Μιχαήλ, Αθήνα, «Δαίδαλοσ» - I. Ζαχαρόπουλοσ Α.Ε., 1999.

-Ballester, Luis Garcia, "Galen as a medical practitioner: problems in diagnosis", στο: *Galen: Problems and Prospects* (A Collection of Papers submitted at the 1979

Cambridge Conference), ed. Vivian Nutton, χ.τ., The Wellcome Institute for the History of Medicine, 1981.

-Gill, Christopher "Ancient Thought", *Phronesis* 51 (2006), σσ. 294-407.

-Hankinson, R. J., "The man and his work", στο: *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson, United Kingdom, Cambridge University Press, 2008.

-Jacques, Jouanna, *Ιπποκράτης, πρόλογος Σπ. Μαρκέτος, μτφρ., Δημ. Δ. Τσιλιβέρδης*, Αθήνα, Ινστιτούτου του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1998.

-Καραμπερόπουλος, Δ., «Ο Ιπποκράτης στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Πρακτικά Ημερίδας *Η Ιπποκρατική Ηθική και Σύγχρονες Εξελίξεις*, Αίγλη Ζαππείου, Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Ιανουάριος 2006, σσ. 28-41.

-Λέγκας Ηλ. Αθανασίου, *Επικαιρότητα του Ιπποκράτη (Υλισμός και Διαλεκτική στη Φιλοσοφία του)*, Αθήνα, Εκδ. Γκοβόστη, 2009.

-Lloyd, G. E. R., *Αρχαία ελληνική επιστήμη. Μέθοδοι και προβλήματα. Τόμ. Α'*, μτφρ., Χλόη Μπάλλα, επιμέλεια, Β. Κάλφας, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996.

-Meyer - Steineg, Theodor, *Μια μέρα από τη ζωή του Γαληνού*, μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρούδης, Θεσσαλονίκη, εκδ. University Studio Press, 2000.

-Morison, Ben, "Logic", στο: R. J. Hankinson (ed.), *The Cambridge Companion to Galen*, United Kingdom, Cambridge University Press, 2008, σσ. 66-115.

-Sarton, George, *Galen of Pergamon*, Lawrence, University of Kansas Press, 1954.

-Sigerist, Henry E., *History of Medicine. Vol. II*. New York, Oxford University Press, 1961.

- Τσεκουράκης, Δαμιανός (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια), *Ιπποκράτης, Περί φύσιος ανθρώπου*, Αθήνα, Έκδ. «Δαίδαλος» -Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., 1996.

-Tieleman, Teun, "Methodology" στο: *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson, United Kingdom, Cambridge University Press, 2008.

-Wesley, Smith D., *The Hippocratic Tradition*, Cornell University Press, Ithaca and London, New York, 1979.

-Χριστοπούλου - Αλετρά, Ελένη, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά Θέματα*. Πρόλογος, Γρ. Σκαλκέας, Θεσσαλονίκη, Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, 2002.

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ

-Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελένη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2009.

-Αγγέλου, Άλκ., *Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας*. Ἀθῆναι, Νέα Ἑστία, ΟΔ', 1963.

-Batalden, Stephen K., *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1982.

-Batalden, Stephen K., «Notes from a Leningrad Manuscript: Eugenios Voulgaris' Autograph List of His Own Works», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 13, τχ. 73 (1976), σσ. 1-22.

-Γκιουζέλης, Αθανάσιος Ν., «Αθωνιάδα Σχολή: Ένα Πανεπιστήμιο στο Άγιο Όρος τον 18^ο αιώνα υπό τον Ευγένιο Βούλγαρη», *Φιλολόγος* ΛΓ'/140 (2010), σσ. 325-336.

-Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, Αθανασία, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: *Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελένη (επιμέλεια), Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2009, σσ. 509-524.

-Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη Αθανασία, «Μορφές της ελευθερίας στον νεοελληνικό διαφωτισμό: Η περίπτωση του Ευγενίου Βούλγαρη», στο *συλλογικό έρ-*

γο: *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*, Δεύτερος ημίτομος: Δέκατος ένατος αιώνας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών – ΚΕΕΦ, 1997, σσ. 183-206.

-Δημητρακόπουλος, Γιάννης Α., «Φιλοσοφία και θρησκεία στη σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη. Ένα θωμικό επιβίωμα στη χριστιανική σκέψη του νεοελληνικού διαφωτισμού», ανάπτυπο από τον 10^ο τόμο των *Κεφαλληνιακών Χρονικών*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστολι, 2005.

-Henderson, G. P., *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού: 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*. Μτφρ., Φ. Κ. Βώρος. Βιβλιογραφικό Έπιμετρο, Κ. Θ. Πέτσιος. Αθήνα, Έκδοση του Κέντρου ερεύνης της ελληνικής φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, 1994 (=1977).

-Henrich, Günther, S., «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λιψία», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2009, σσ. 77-88.

-Καλλιγᾶς, Π., «Βίος Ευγένιου του Βουλγάρεως», *Πανδώρα* 1 (1850-1851).

-Καρανάσιος, Χαρίτων, «Η σχολή της Κοζάνης κατά τον 18. αἰ. βάσει χειρογράφων, έγγραφων καὶ ἐντύπων τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ερευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου καὶ Ανάγνωσης, 1999, σσ. 143-179.

-Καρᾶς, Γ., «Η μελέτη τῆς ὕλης -κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης- ἔκφραση ἑνὸς νέου ἐπιστημονικοῦ πνεύματος», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ερευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου καὶ Ανάγνωσης, 1999, σσ. 181-205.

-Κητρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ευγένιου Βούλγαρη», *Τὰ Ἱστορικά* 7 (1990), 167-178.

-Κύρκος, Βασ., Α., «Η “ἀφήγησις προεισοδιώδης” στη “Λογική” του Εϋγενίου Βούλαρη», *Δωδώνη*, Μέρος Τρίτο, *Επιστημονική Έπετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, Τόμος ΚΕ', Ἰωάννινα, 1996, σσ. 39-48.

-Κύρκος, Βασ., Α., «Ο Εϋγένιος Βούλαρης καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ὑστέρηση τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Εκδοσεὶς Κανάκη, 2009, σσ. 525-543.

-Μάλαμας, Λ., «Εϋγένιος Βούλαρης», στο: *Εἰκοσιπέντε ἡπειρωτὲς πνευματικοὶ ἀγωνιστὲς καὶ δάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἰωάννινα, χ.χ., σσ. 111-118.

-Νούτσος, Π., «Λογική: τι διακινδυνεύει ὡς διδάσκαλος καὶ ὡς κοινωνός τῆς σκέψης τῶν «νεωτέρων» ο Εϋγένιος Βούλαρης», στο: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμέλεια), *Ευγένιος Βούλαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, σσ. 563-572.

-Νούτσος, Π., «Ἡ λειτουργία τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος στὴ “Λογική” τοῦ Βούλαρη», *Δωδώνη* 13 (1984), σσ. 139-146.

-Νούτσος, Π., «Ἱστοριογραφικὰ προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ περίπτωση τοῦ Εϋγενίου Βούλαρη», *Δωδώνη* 25/Γ' (1996), σσ. 49-56.

-Νούτσος, Π., «“Εϋγένιος Βούλαρης καὶ Francis Bacon. Τὰ νοσοποιὰ αἷτια τῆς δυνάμεως τοῦ Γνωστικοῦ” καὶ “τὰ εἶδωλα τοῦ νοῦ”», στο: Π. Νούτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*. Αθήνα, 1981, σσ. 37-51.

-Ντίνας, Κ. Δ. «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ερευνητικῆς συγκομιδῆς)*, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996*. Κοζάνη, Ἰνστιτούτο Βιβλίου καὶ Ανάγνωσης, 1999, σσ. 331-349.

-Πέτσιος, Κ. Θ., «Ο νευτώνειος προσανατολισμός τῆς νεοελληνικῆς σκέψης: Εὐγένιος Βούλγαρις», στο: *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη. Ὅψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15^ο ὡς τὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα, 2003, σσ. 295-312.

-Πέτσιος, Κ. Θ., «Ἡ διδασκαλία τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ερευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη, Ἰνστιτούτο Βιβλίου καὶ Ανάγνωσης, 1999, σσ. 351-378.

-Πέτσιος, Κ. Θ., *Ἡ Λογικὴ στὴ Νεότερη Ἑλλάδα. Τόμος Β΄*. Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1999.

-Πέτσιος, Κ. Θ., «Γνωσιολογικὲς συνιστώσες τῆς σκέψης τοῦ Ευγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη* 25/Γ' (1996), σσ. 57-66.

-Πέτσιος, Κ. Θ., «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχὲς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος: Descartes καὶ Νεοελληνικὴ σκέψη», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 22 (1999), σσ. 44-79.

-Πέτσιος, Κ. Θ., «Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τα μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα μέχρι το 1821», *Ἱστορία των Ἑλλήνων*, Τόμος 8 (: Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπο ξένη κυριαρχία 1453-1821), Ἀθήνα, Ἐκδόσεις ΔΟΜΗ, 2006, σσ. 308-357.

-Πέτσιος, Κ. Θ., «Ἡ χειρόγραφη μετάφραση τῆς «Μεταφυσικῆς» τοῦ Edmundus Purchotius (1651-1734) ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας Α΄* (2007), σσ. 11-78.

-Πλεμμένος, Ἰωάννης, «Κοινωνικὴ κριτικὴ καὶ νεωτερικότητα στο ἔργο τοῦ Ευγενίου Βούλγαρη», στο: Ελένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη (ἐπιμέλεια), *Εὐγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Ἀθήνα, Ἐκδοσεὶς Κανάκη, 2009, σσ. 111-138.

-Podskalsky, Gerhard, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, μτφρ., π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα, 2005.

-Χαροκόπος, Αντ. Ν., *Η συμβολή τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1830*. Ἀθήναι, 1982.

-Ψημμένος, Ν. Κ., «Ἐκουρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστί ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια». *Απόπειρα ἐρμηνείας*, *Ο Ἐρανοστής* 20 (1995), σσ. 36-46.

-Ψημμένος, Ν. Κ., *Εὔρετήριον "Προδιατριβῶν Εἰσαγωγικῶν εἰς ἅπασαν ἐν γένει τὴν φιλοσοφίαν" τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*, Ἰωάννινα, 1982, σσ. 7-26.

-Ψημμένος, Ν. Κ. (επιμ.), *Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Ἀνθολογία κειμένων μὲ εἰσαγωγή καὶ σχόλια. Τόμ. Β': Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας – Μετακορυδαλικὴ περίοδος*, Ἀθήνα, εκδ. Γνώση, 1989.

-Ψημμένος, Ν. Κ., «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης γιὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν ἐννοιῶν», *Ἐνημερωτικὸ δελτίο τοῦ Λαογραφικοῦ - Ἱστορικοῦ Μουσείου Λάρισας, Παράρτημα*, Λάρισα, 1998, σσ. 41-50.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ - ΠΛΑΤΩΝ

-Ackrill, J. L., "Aristotle's Definitions of Psuche", *The Aristotelian Society LXXIII* (1972 / 1973), σσ. 119-134.

-Allen, James, «Syllogism, Demonstration, and Definition in Aristotle's Topics and Posterior Analytics», *Oxford Studies in Ancient Philosophy IV* (2011), σσ. 63-90.

-Annas, J., *Πλάτων. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ., Ε. Γ. Λεοντοσίνη, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 2006 [εκδ. αγγλ. πρωτοτύπου 2003¹: *Plato: A Very Short Introduction*].

-Boys-Stones, George, "Phaedo of Elis and Plato on the Soul", *Phronesis* 49 (2004), σσ. 1-23.

-Düring, I., *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*, Τόμος Β', Μτφρ., Ἀ. Γεωργίου - Κατσιβέλα, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2009³ (1994¹).

- Ηλιόπουλος, Παναγιώτης, «Η σχέση ψυχής και σώματος κατά τον Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τχ. 56 (2010), σσ. 16-20.
- Μαραγγιανού - Δερμούση, Εὐαγγελία, *Αἰσιόδοξες καὶ ἀπαισιόδοξες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμον στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἰνστιτούτο βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 2000.
- Μητροπέτρος, Π. Κ. (επιβλέπων), *Προσεγγίσεις στον Αριστοτέλη*, Κερατσίνι, 1999.
- Μπόμπου - Σταμάτη, Βασιλική «Η διδασκαλία της αριστοτελικής λογικής από τον Βικέντιο Δαμοδό (1700-1752)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικά του Παγκοσμίου Συνεδρίου *Ὁ Αριστοτέλης*, Ἀθήνα, 1981, σσ. 420-426.
- Ross, W. D., *Αριστοτέλης*, μτφρ., Μαριλίτσα Μήτσου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1991.
- Ross, D., *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, Clarendon Press, 1963 (¹1951).
- Σολωμού - Παπανικολάου, Βασιλική Π., *Ἀνθρώπινος Βίος καὶ ἡδονὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα*, Διδακτορικὴ διατριβή. Ἰωάννινα, 2003.
- Σολωμού - Παπανικολάου, Βασιλική Π., «Ὁ ἔρωτας στὴ θεώρηση τοῦ Πλάτωνα», *Δωδώνη* (Μέρος Τρίτο) 18 (1999), σσ. 129-146.
- Σολωμού - Παπανικολάου, Βασιλική Π., «Ἡ σωκρατικὴ θεώρηση γιὰ τὸν ἄνθρωπο», *Εὐδικία* 9 (2009), σσ. 51-62.
- Σταυροπούλου, Θεοδ., «Αριστοτέλης: ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ τῶν ἀξιῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀνθρωπισμοῦ», *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης" Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978*, τόμος III, Ἀθήνα, 1981, σσ. 331-351.
- Taylor, A. E., *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*, μτφρ. Ἰ. Ἀρζόγλου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.
- Τριαντάρη - Μαρά, Σωτηρία, *Βασικὲς ἀρχὲς τῆς Αριστοτελικῆς Λογικῆς*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. οἶκος Ἀντ. Σταμούλη, 2006.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

-Αγγέλου, Άλκης, *Τῶν Φώτων. Ὅψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*. Ἀθήνα, Ἐρμής, 1988.

-Αποστολόπουλος, Δ. Γ., Φραγκίσκος, Ἐμμ. Ν. (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Βιβλιογραφία 1945-1995*. Ἀθήνα, 1998.

-Ἀρτέμη, Εἰρήνη, «Τὸ Εὐρωπαϊκὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνα τῆς ἀπελευθέρωσης - Ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ στὸ Φιλελληνισμὸ καὶ τὴ στάση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων», χ.χ., σσ. 1-7.

-Ackerknecht, E. H., *Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, μτφρ. Β. Πασχάλης - Γ. Ηλιάδης - Β. Καρατζούλης, Ἀθήνα, εκδ. Μαραθιά, 1998.

-Βαλλιάνος, Π., *Οἱ Επιστήμες τῆς Φύσης καὶ τοῦ Ἀνθρώπου στὴν Ευρώπη*, Τόμος Β', Πάτρα, ΕΑΠ, 2008.

-Βέϊκος, Θεόφιλος, «Σῶμα - Πνεῦμα: Ἀδιέξοδα τῆς θεωρίας τῶν δύο κόσμων». Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, Ἀθήνα, ἐκδ. Παπαζήση, 1991, σσ. 47-57.

-Βορέας, Θ., *Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης καὶ τὸ περιβάλλον ὡς παράγοντες τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Μελέτη ψυχολογικὴ καὶ παιδαγωγικὴ*. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1906, σσ. 1-47.

-Collins, Robin, "Modern Physics and the Energy Conservation Objection to Mind-Body Dualism", *American Philosophical Quarterly* 45 (2008), σσ. 31-42.

-Copi, Irving, M., Cohen, Carl, McMahon, Kenneth, *Introduction to Logic*, United States of America, Pearson Education Limited, 2014.

-Cummins, Denise Dellarosa, "How the social environment shaped the evolution of mind", *Synthese* 122 (2000), σσ. 1-28.

-Edelstein, Ludwid, *Ancient Medicine*, eds. Owsei Temkin & C. Lilian Temkin, translations from the German by Lilian Temkin, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1967.

-Ηλιοῦ, Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Ἡ νεωτερικὴ πρόταση», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τ. 2, Ἀθήνα, Ἑλληνικὰ Γράμματα, 2003.

-Hunger, H., *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία, Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν βυζαντινῶν*. Τόμος Γ'. Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2005.

-Jaegwon, Kim, "The Mind-Body problem: taking stock after forty years", στο: *Philosophical Perspectives 11: mind, causation, and the world*, ed. James Tomberline, Boston, Blackwell, 1997, σσ. 185-207.

-*Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, Τόμος Α', Ἀθήναι, Πάπυρος Πρῆςς Ε.Π.Ε., 1968.

-Καραμπερόπουλος, Δημ. Ἀπ., *Ἡ πρώτη Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στὴν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Α. Σταμούλης, 1994.

-Καραφύλλης, Γρ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικὲς προσεγγίσεις*. Ἀθήνα, Gutenberg, 2008.

-Κητρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός – Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, μτφρ., Στέλλα Νικολοῦδη, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1996.

-Κουτούγκος, Ἄρης, «Το "παράδειγμα" τῆς γνωσιοθεωρίας», στο: *Ἡ χρῆση τῶν παραδειγμάτων στη φιλοσοφία, επιμέλεια, Κατερίνα Ἱεροδιακόνου*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ, 2005, σσ. 143-156.

-Κύρκος, Βασ. Α., *Ὁ Κορυθαλικὸς Νεοαριστοτελισμὸς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς του συνδηλώσεις. Τὸ νόημα καὶ οἱ παρανοήσεις ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ὄρου (ἀριστοτελισμός),* ὑπὸ δημοσίευση.

-Λεοντοίνη, Ελένη «Το φιλοσοφικὸ ἐπιχείρημα καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης», στο: *Πρακτικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Ἐφαρμοσμένης Παιδαγωγικῆς καὶ Ἐκπαίδευσης*, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: «Κριτικὴ, Δημιουργία

γική και Διαλεκτική Σκέψη στην Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη», Αθήνα, 13-14 Μαΐου 2006, σσ. 74-81.

-Νούτσος, Παναγιώτης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Τὰ ὅρια τῆς διακινδύ-
νευσης*, Αθήνα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, 2005.

-Νούτσος, Παναγιώτης, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Η δυναμική του γνω-
σιοθεωρητικού ενδιαφέροντος. Σχεδιάγραμμα ενός ερευνητικού προγράμματος»,
στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (ἀπόπειρα μίας νέας ερευνητικῆς συγκομι-
δῆς)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη,
Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σσ. 319-330.

-Petsios, Constantinos Th., "The Beginnings of Modern Greek Philosophy: A Sys-
tematic Introduction", *Ανάπτυπο, Δωδώνη ΛΓ', Μέρος Τρίτο*. Ιωάννινα, 2004, σσ.
253-276.

-Petsios, Konstantinos, "Continuities and Discontinuities between Neo-Hellenic
and European Philosophy", *Journal of Philosophical Research* 40 (2015), 361-366.

-Plessner, Helmuth, *Κείμενα Φιλοσοφικής Ανθρωπολογίας. Conditio humana. Ο
άνθρωπος ως ἔμβιο ον. Με ἄλλα μάτια*, μτφρ. και εισαγωγή, Ι.Ε. Θεοδωρόπου-
λος, Πρέβεζα, 2004.

-Σακελλαρόπουλος, Σ. Κ., *Περὶ τῆς λατινικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας παρὰ
τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι*. Διατριβὴ ἐπὶ υφηγεσίᾳ. Ἀθήνησι, Τυπογραφεῖον «Ὁ
Παλαμήδης», 1878.

-Σπανδάγος, Β., Σπανδάγου, Ρ., Τραυλού, Δ., *Οἱ Ἴατροὶ καὶ οἱ Φαρμακολόγοι
τῆς Αρχαίας Ελλάδος*, ἐκδ. Αἶθρα.

-Sarton, G., *A History of Science. Ancient Science through the Golden Age of Greece*,
Cambridge, 1952.

-Τσέλλερ - Νέστλε, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, μτφρ., Χ. Θεοδωρίδης,
Βιβλιοπωλεῖον τῆς Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας, 2008.

-Tye, Michael, "Absent Qualia and the Mind-Body Problem", *Philosophical Review*
115 (2006), σσ. 139-168.

SUMMARY

Anthropology and Knowledge in Logic of Eugenios Voulgaris: The exploitation of ancient Greek medicine and philosophy

This master's thesis was developed in the framework of the "Greek Philosophy - Philosophy of Science" postgraduate program of the Department of Philosophy of the University of Ioannina and is the fruit of an effort fueled by the desire to engage in the philosophical thought of Eugenios Voulgaris, a Modern Greek philosopher, who played a particularly important role in the field of philosophy. In the context of this research, it was considered appropriate to point out how the philosophical thinking of thinker exploits in his *Logic*, and indeed in his anthropology and knowledge, elements from ancient Greek philosophical and medical philosophical thought.

This thesis consists of Prologue, Introduction, three parts, Critical Review-Conclusions and Bibliography.

In the first part are given some guidelines for the issues to be presented, a brief introduction is given on the action and work of the author of *Logic* and a picture of the social events of the 17th and 18th centuries. Also, the content of the whole work of *Logic* is summarized, and the positions of the philosophers, Plato and Aristotle and the doctors, Hippocrates and Galen, on the human subject and the process of the acquisition of knowledge are listed.

Subsequently, in the second and third part follows a detailed description of the passages drawn and used by Eugenios Voulgaris in support of his arguments by the famous doctors and philosophers of antiquity, whose names were mentioned above, in combination with an interpretative approach of the issues being discussed. At this point, it is worth noting that the passages used by Voulgaris in his logical treatise were quoted in stereotyped versions as the scholar us-

es the passages without quoting their exact page, and sometimes making mistakes in the wrong -register their location. At the same time, the insistence of the passages on the part of the Modern Greek philosopher was investigated or the recording of a part of them, as well as the deliberate omission of some suggestions.

Hippocrates was studied by the philosopher, which is evident from the latter's references to the Hippocratic corpus and, above all, in two of his works, which are considered to be genuine spiritual children of Hippocrates, *On Airs, Waters and Places* and *Aphorisms*. The scholar uses the passages of the above-mentioned books, listing them either slightly modified or unaltered, in order to document his original position about the inferior position of the body in the process of accessing knowledge. Apart from Hippocrates, Voulgaris mentions the name of Galen, an eclectic philosopher - a common feature with the philosopher - who recalled the hippocratic treatises, giving a complete narrative of Hippocrates and medicine more widely. Eugenios Voulgaris' interest in Galen is testified by ten in terms of the number of doctors' writings.

Apart from physicians, Eugenios Voulgaris also uses a large number of works by the philosophers, Plato and Aristotle. In particular, from the writings of the Athenian philosopher draws *Crito*, *Timaeus*, *Laws*, *Theaititos*, *Symposium*, *Statesman*, *Sophist*, *Politeia* and *Alcibiades*. The passages exploited relate to the contribution of body and soul to the cognitive process. Voulgaris accepts the Platonic position on the negative effect of the body to the soul, but rejects the theory of Athenian on implants ideas.

In concluding with Aristotle, the Modern Greek thinker presents a series of twenty-one writings written by the philosopher, including the Aristotelian *Organon*. Voulgaris, in agreeing with Aristotle, refers to the passion for the knowledge that holds all the people and was the trigger of the first philosophers, coupled with the question. Also, describing the controversy over the concept of Logic as art or faith expresses its debauchery to this question and refers to the various names it hired (initially dialectical, then organisational, then normal and ultimately logical) but also as a way of knowing.

In Critical Review-Conclusions, the conclusions drawn from the research, which show that the presence of the above sources in *Logic*, bear witness to the writing of a first history of the philosophy recorded by a Modern Greek thinker, revealing the latter's wisdom. It's a user-friendly, remarkable and instructive object-oriented manual for each student.